

Magyar Tudomány

A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK
TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIÁJA
vendégszerkesztő: Nagy Péter Tibor

Sokatmondó néma szobrok

Min mérjük a politikát?

A nukleáris medicina helyzete Magyarországon

Akadémiaalapítások Közép-Európában

Szegregáció oldatokban és társadalmakban

Szemléletváltás vagy lemaradás

2017 • 9

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
178. ÉVFOLYAM – 2017/9. SZÁM

Főszerkesztő:
FALUS ANDRÁS

Felelős szerkesztő:
ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:
MAJOROS KLÁRA, SELEANU MAGDALÉNA

Lapterv, tipográfia:
MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőbizottság:
BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS, HAMZA GÁBOR,
LUDASSY MÁRIA, SOLYMOSSI FRIGYES, SPÄT ANDRÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:
GIMES JÚLIA, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR, ZIMMERMANN JUDIT

Szerkesztőség:
1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: (+36-1)3179-524, telefon: (+36-1)4116-253
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest.
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft.

Nyomdai munkák: Inferno Reklám Kft.
Felelős vezető: Farkas Dóra
Megjelenik: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A magyar társadalomtudományok történetiszociológiája

Vendégszerkesztő: Nagy Péter Tibor

Nagy Péter Tibor: Bevezetés	1026
Forrai Gábor – Fehér Márta: Az analitikus tudományfilozófia pengeváltása az empirikus tudásszociológiával	1028
Karády Viktor: Adalékok a honi társadalomtudományok elitcsoportjainak szakmai morfológiájához (1950–2003)	1037
Tverdota György: Magyar tudósok külföldön – külföldi tudósok Magyarországon	1049
Hideg Éva: Az integrált jövő kutatás paradigmatis k kérdései és társadalomtudományi kapcsolódásai	1057
Csá kó Mihály: A magyar politikaiszocializáció-kutatás történetének vázlata	1065
B. Kádár Zsuzsa: Kísérlet 1956 historiográfiái narratívájának megfogalmazására	1072
Pé tervári Kinga: A tulajdonjog fogalmának problémái az indirekt gazdaságirányításban ...	1078

Tanulmány

Bartha Ildikó: Eljárási kódex vagy szervezeti reform? Vita és döntés a közigazgatási bíráskodásról	1084
Hargittai István: Sokatmondó néma szobrok – moszkvai tudósemlékművekről	1088
Dénes Iván Zoltán: Min mérjük a politikát?	1098
Faragó Tibor: Az ózonréteg megmentése: egy globális környezeti á tterhelés évfordulói és tanulságai	1105
Vincze Imre: Jelentős csökkenés az akadémiai kutatóintézet-hálózat tudományos teljesítményében	1114
Borbély Katalin: A nukleáris medicina helyzete és tevékenysége Magyarországon	1118
Ugrai János: Akadémiaalapítások Közép-Európában a 18. század közepén	1125
Kaptay György – Csepeli György: Szegregáció oldatokban és társadalmakban	1132
Tóth Ferenc: „Ex Turcia nulla redemptio”. 1717 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem török földre lép	1144
Geges József – Vasas Livia: Szemléletváltás vagy lemaradás	1155

<i>Kitekintés (Gimes Júlia)</i>	1163
---------------------------------------	------

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Az „Angol beteg” igaz története (Gábris Gyula)	1166
Az „ezüst pillanatok” nyomában (Mellár Tamás)	1169
Mozgástér és kényszerpálya (Frank Tibor)	1171
Bond Orders and Energy Components (Surján Péter)	1174

A magyar társadalomtudományok történetiszociológiája

BEVEZETÉS

Nagy Péter Tibor

az MTA doktora

Wesley Egyház- és Vallásshociológiai Kutatóközpont
nagypetertibor@gmail.com

Van egy sokak szemében rejtélyes betűszó: ez az „Interco_SSH”. A feloldás, ahogy a interco-ssh internetes oldalon (URL1) is látszik: nemzetközi együttműködés a társadalomtudományok és humántudományok történelmi vizsgálata területén. Az Európai Unió támogatását e programhoz Gisèle Sapiro francia irodalomszociológus, a párizsi Európai Szociológiai Intézet (melyet a szociológus zsargon előző igazgatójáról Bourdieu-intézetnek hív) igazgatója nyerte el még 2013-ban. A 2017-ben formálisan befejeződő program alcíme szerint összehasonlító történetiszociológiai nézőpontból dolgozik, és jövőbeni lehetőségeket is feltár. A program részben tematikusan, részben regionálisan osztja fel a problémákat. A programtanács a számos európai és Európán kívüli ország társadalomtudományának intézményesülési arculatát elemző modul koordinálására és a program – az intézményesülés, a tudományköziség/nemzetköziség, valamint az elmélettörténet három perspektíváját is magában foglaló – magyar lábának vezetésére Karády Viktort kérte fel, aki hosszabb ideig a CNRS (*Centre national de la recherche scientifique*) kutatási igazgatója volt, majd a

CEU (Central European University) professzora. Karády e munkáját – Nagy Péter Tiborral együttműködve – a Wesley Egyház- és Vallásshociológiai Kutatóközpont (URL2) intézményes bázisán látja el.

A kutatás – mint minden hasonló európai projekt – tartalmaz egy elvileg minden partnerországban (Franciaországban, Ausztriában, Angliában, Olaszországban, Hollandiában, Magyarországon és Argentínában¹) megvalósítandó közös „magot”: ez hét tudományág történetiszociológiai kutatása: ezek a közgazdaság-tudomány, az antropológia, a szociológia/demográfia, a politikai tudományok, a filozófia és a pszichológia/pszichoanalízis, valamint az irodalomtudomány – legutóbbi azzal a megszorítással, hogy mindenütt az adott nemzeti nyelvű irodalom történetírásának története a kutatás tárgya. A kutatás magyar résztvevői az első pillanattól kezdve jelezték, hogy az 1945 és 1990 közötti hazai tudományfejlődés sajátosságai miatt a temati-

¹ A partnerek szervezettel ezekhez az országokhoz kötődnek, de tematikusan szó esik még Brazíliáról, Mexikóról, Németországról, Romániáról, Spanyolországról, Svédországról, Szlovákiáról és az USA-ról.

kában felsorolt tudományágak egy részének alacsony intézményesültségéből következően sok mindent csak az állam- és jogtudomány, a történettudomány és a néprajz tudomány-történetén keresztül ábrázolhatunk.

A két hazai kutatásvezető érdeklődésének megfelelően a kutatás legfontosabb eredménye az a sokféle forrásból összeállított, részben személyes, részben tudományostermék- (könyv és tanulmány) soros adatbázis, melynek részletes elemzésére ezekben a hónapokban kerül sor. Emellett születtek a kiemelt tudományterületek sorsát áttekintő rövid összefoglalók (URL3) és hosszabb tanulmányok² is, amelyek az angol nyelvű könyv- és website-piacot gazdagítják.

Meggyőződésünk volt ugyanakkor, hogy a társadalomtudományok és bölcsészettudományok története teljes komplexitásában semmiképpen nem mutatható be nemcsak a tudománymetria összehasonlítható, de *tartalmi* finomságokra kevésbé érzékeny adatain keresztül, de az egyes tudományterületek szakértőinek tudományonként *elkülönülő* hosszabb narratíváiban sem. Megoldásként egy tematikusan nyitott, magyar nyelvű konferenciasorozat kínálkozott, melyben átfogó elemzéseket és esettanulmányokat is szívesen láttunk, s megvitatásukra bőséges vitaidőt biztosítottunk, mindvégig figyelve arra, hogy a szükségképpen egyes tudományágak belső történéseit bemutató előadások a szomszédos tudományágak képviselői kritikájának ki legyenek téve. A konferenciasorozat első két darabja a társadalom- és bölcsészettudomá-

nyok modern történetének köréből fogadott elemzéseket (URL4, URL5) – a több tucat előadás viták nyomán javított változataiból válogattuk ezt a *Magyar Tudomány*-számot. A következő nyolc konferencia 2017 tavaszán az egyes tudományterületek 1990 előtti történetét dolgozta fel (URL6). A konferenciasorozat a tudományterületek ezredforduló környéki helyzetét elemző konferenciákkal (URL7) zárul 2017 őszén.

Ez a *Magyar Tudomány* szám egy a tudományfilozófia és a tudományszociológia szempontjait összevető Forrai Gábor–Fehér Márta-elemzést mint igazi elméleti bevezetést követően, három fő témában mutat be két-két megközelítési módot. A nagyszámú tudós helyzetét együttesen elemző tanulmányok közül Karády Viktoré a statisztikai elemzés, Tverdota Györgyé a narratív mérlegelés műfaját választja. A tudományterületek történetének funkcionista megközelítésmódját szemlélteti Hideg Éva, személyes történéseken keresztül megírása Csákö Mihály munkája. Az esettanulmány műfajában az egyetlen téma időbeli végigkövetését reprezentálja Kádár Zsuzsa műve, egyetlen könyv megjelenésének politikai-társadalmi funkcióját vonja górcső alá Pétervári Kingáé.

A tudománytörténet és tudományszociológia meggyőződésünk szerint leginkább a megközelítésmódok efféle gazdagságában hozhat jelentős – a szűk szakmán túlterjedő érdeklődésre számot tartó – eredményeket.

HIVATKOZÁSOK

URL1: <http://interco-ssh.eu/en/>

URL2: <http://tinyurl.com/ya46oynr>

URL3: <http://tinyurl.com/y7xmrbvt>

URL4: <http://tinyurl.com/y7hdzhtq>

URL5: <http://tinyurl.com/ydz77jal>

URL6: <http://tinyurl.com/ybkwz374>

URL7: <http://wesley.hu/>

² Balázs Zoltán, Berényi Eszter, Berkovits Balázs, Bevezeky Gábor, Bíró Zsuzsanna Hanna, Csákö Mihály, Cselényi Emese, Erős Ferenc, Fáber Ágoston, Gyuris Ferenc, Karády Viktor, Máriási Dóra, Nagy Péter Tibor, Öri Péter, Percz László, Pétervári Kinga, Pók Attila, Polónyi István, Szűcs László Gergely, Voigt Vilmos írásai

AZ ANALITIKUS TUDOMÁNYFILOZÓFIA PENGEVÁLTÁSA AZ EMPIRIKUS TUDÁSSZOCIOLÓGIÁVAL

Forrai Gábor

az MTA doktora,
BME Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Filozófia és Tudománytörténet Tanszék
forrai.gabor62@gmail.com

Fehér Márta

professor emerita, BME

A vita, melyet fel fogunk eleveníteni, a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig tartott. Kezdjük a szereplőkkel, nem a személyek, hanem a megközelítések szintjén.

A *tudományfilozófia* a 20. század közepén szerveződött önálló filozófiai diszciplínává, főként az Ausztriából és Németországból a náciizmus elől az Egyesült Államokba emigráló logikai pozitivisták tevékenységének hatására. Az „analitikus” jelzőt az ötvenes évektől kezdve az európai irányzatoktól eltérő irányba fejlődő angolszász filozófia elhatárolására használják. A „tudományfilozófia” kontextusában némileg redundáns, mivel az intézményes tudományfilozófia eleve angolszász vállalkozás volt, ám nem árt jelezni, hogy nem ez az egyetlen módja a tudományra vonatkozó filozófiai reflektálásnak.

Az analitikus tudományfilozófia érdeklődésének fókuszában akkoriban a következő kérdések álltak. Mi a tudomány demarkációs kritériuma, azaz hogyan lehet a tudományt elhatárolni a nemtudományos megközelítésektől? Hogyan fest a tudományos elméletek szerkezete? Milyen módon kapcsolódnak a tudományos elméletek a megfigyelési-kísér-

leti bázishoz? Miben különböznek a tudományos törvények a többi általános érvényű kijelentéstől? Mi a tudományos magyarázat? Milyen feltételeknek kell teljesülnie ahhoz, hogy valamilyen kísérleti eredmény alátámasszon, konfirmáljon egy elméletet? Mit jelent az, hogy egy elmélet egy másikra redukálható? Az ilyen kérdések megválaszolása együttesen választ hivatott adni arra a kérdésre, hogy miben is áll a tudományos módszer, hogy mi az, ami a tudományt a legeredményesebb megismerési vállalkozássá avatja.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a lassan szintén akadémiai diszciplínává izmosodó tudománytörténet komoly kihívásokat vetett fel a tudományfilozófia számára. Ezeket Thomas Kuhn neve fémjelzi, aki azzal kezdte könyvét, hogy ha a tudományt nem a jelenlegi tankönyvekben kanonizált eredmények alapján akarjuk megérteni, hanem részletesen megvizsgáljuk az eredmények létrejöttének történeti folyamatát, egészen más képet nyerünk a tudományról, mint ha a végeredményből indulunk ki. Kuhn és társai alaposan felborzolták a kedélyeket, mert sokak szemében úgy tűnt – joggal vagy jogtalanul, most

ne firtassuk –, hogy relativista elképzeléseket képviselnek, s hogy a tudomány objektív fejlődése illúzió. Az, hogy a rivalis paradigmák Kuhn szerint „összemérhetetlenek”, a relativista olvasatban azt jelenti, hogy amikor a győzedelmes paradigmákat az elődeiknél jobbnak nevezzük, akkor nem arról van szó, hogy objektíven jobbak, hanem hogy a történelmet a győztesek írják.

A filozófusok a történészek bizonyos megállapításait elfogadták, de a relativista színezett konklúziókat elvetették, s ezzel elindult egy hosszú vita a tudomány fejlődéséről. Ez a hetvenes évek végére kifulladás, s eredménytelenségéből az a tanulság szűrhető le, hogy nem alkothatunk olyan általános narratívát a tudomány történetéről, amely egyfelől világosan lehatárolt fogalmakkal operál, és részletes leírást nyújt a tudomány alakulásának mintázatairól, másfelől összhangban is van azzal, amit a tudomány történetéről tudunk.

Ennek a vitának a vége felé jelenik meg az, amit jobb szó híján *empirikus tudásszociológiának* fogok nevezni, s ami alatt olyan törekvéseket értek, amilyeneket a hetvenes években az edinburgh-i Sciences Studies Unit (Barnes, 1974; Bloor, 1976), a Harry Collins köré csoportosuló bath-i szociológusok (Collins, 1985), illetve Bruno Latour és Steve Woolgar (Latour – Woolgar, 1979) képviseltek. Ez a kutatás azért empirikus, hogy közvetlenül vizsgálják a kutatók tevékenységét: interjúvolják őket, a nyakukba lihegnek a laboratóriumban, a többi kutatónak szánt írásait olvassák. A *szociológia* terminus nagyon tágra értendő: magában foglalja a nem szűken szociológiai megközelítéseket (például az antropológiaiakat), de még a társadalomtörténetet is.

Végezetül azért *tudás-* és nem *tudomány-*szociológia, mert szemben a korábbi tuda-

mányszociológiával, van mondanivalója a tudomány tartalmáról. A klasszikus tudományszociológus Robert K. Merton például olyan kérdéseket vizsgált, hogy milyen etikai normák vezérlik a kutatást, e normák megsértései közül egyesek miért gyakoribbak másoknál, hogy a kutatók elismertsége milyen tényezőkön múlik, de úgy gondolta, hogy az olyan kérdések, például, hogy az egyik tudományos elképzelés miért szorította ki a másikat, már nem tartoznak a szociológiára. A tudománynak megvannak a maga játékszabályai, s a kutatók ennek alapján döntenek el, hogy melyik elképzelés perspektivikusabb. Ebben a hagyományos tudományszociológia szerint nem játszanak közre a szociológus által vizsgálható tényezők. A szociológusok csak azt vizsgálhatják, hogy kik, mennyien, milyen motivációkból és milyen intézményes keretek között foglalkoznak tudománnyal. Természetesen nem vitatták, hogy a tudomány tartalmi változásai speciális esetekben magyarázhatók társadalmi tényezőkkel, jelesül akkor, amikor ezek nem a tudomány játékszabályai szerint történnek. A mendeliánus genetika például nem azért szorult vissza a 30-as években a Szovjetunióban, mert a mendeli genetika a tudomány standardjainak alapján megmértetett és könnyűnek találtott, hanem mert a mendeliánusokat megölték vagy lágerbe zárták. Az empirikus tudásszociológia elveti a szociológia hatókörének ilyen korlátozását. Ezt legvilágosabban az edinburgh-iak fogalmazták meg, akik pontosan ezért nevezték megközelítésüket a tudásszociológia „erős” programjának. Az általuk elfogadott *szimmetriaelv* kimondja, hogy a tudományban az igazság és tévedés, a racionális és az irracionális, a siker és a kudarc ugyanolyan módon magyarázható. Ez szakítást jelent azzal a nem pusztán a tudományszocio-

lógiaiban uralkodó elképzeléssel, hogy a tudomány sikereit és kudarcait másként kell magyarázni, s amely szerint a siker úgymond magából a tudomány természetéből következik – a tudomány, ha hagyják normálisan, a saját szabályai szerint működni, akkor eredményeket produkál –, míg „külső”, társadalmi tényezők csak a kudarckok magyarázatában játszhatnak érdemi szerepet. (Sőt, szakítást jelent a klasszikus mannheimi tudásszociológiával is, mely a különféle ideológiai elképzelések társadalmi alapjait vizsgálta, s az empirikus tudányszociológiához hasonlóan tagadta, hogy a tudomány gondolatai, tartalmi szociológiai módszerekkel elemezhetőek volnának.)

A szereplők bemutatása után most sorra veszem az egyes felek fő vádjait, majd megvizsgálom, hogy mennyiben jogosak.

Az analitikus tudományfilozófusok szerint az empirikus tudásszociológia végső soron megkérdőjelezi a tudomány racionális mivoltát.¹ Ezt három mozzanatra alapozták: az előbb említett szimmetriaelvre, az empirikus tudásszociológia relativizmusára, valamint arra, ahogy a társadalmi tényezőkre hivatkozó magyarázatokat a tudásszociológusok elképzelték.

A *szimmetriaelvet* azért kifogásolták, mert osztották azt az álláspontot, hogy a tudomány sikereit játékszabályai biztosítják. A kutatók bizonyos módszertani elvek szerint konstruálnak és mérlegelnek elméleteket, fogadnak el és vetnek el bizonyítékokat és magyarázatokat, választanak az egymással rivalizáló elméletek közül, és a tudományfilozófia pontosan e szabályok azonosítására és precíz megfogalmazására törekedett. Ezek a szabályok olyan

tényezőket említene, mint kísérleti adatok, logikai kapcsolatok, valószínűségek, de nem említene semmi olyasmit, ami társadalmi jellegű volna. Mármint, ha a tudomány sikereit ugyanúgy társadalmi tényezőkkel kell magyarázni, mint a kudarcait, akkor a tudományfilozófusok által favorizált magyarázatoknak, úgy tűnik, tévesnek kell lenniük.

A tudományos módszerre hivatkozó magyarázatok elutasítása véleményük szerint azért jelenti a tudomány racionális mivoltának elutasítását, mert úgy gondolták, éppen a módszertani szabályokban ölt testet a tudomány racionalitása. Ez a racionalitás instrumentális: azért érdemes tudományt űzni, mert a legalkalmasabb eszköz bizonyos célok elérésére. E célokkal kapcsolatban zajlottak viták – a fő „jelöltek” között olyanok voltak, mint az empirikus ismeretek gyarapítása, a magas valószínűség, az igazság vagy az ahhoz való közelítés –, de abban egyetértés volt, hogy a tudományt módszertani szabályai teszik alkalmassá e célok elérésére. A tudásszociológiai magyarázatok, ezzel szemben, nem adnak számot a tudomány sikerességéről, hiszen a szimmetriaelv alapján közömbösek a sikerre vagy kudarcra nézve. Hadd illusztráljam egy banális példán, hogy miért. Íme, két magyarázat arra, hogy Jancsi miért kérte meg Juliska kezét. Egy: Jancsi szerette Juliskát, és elég jól ismerte ahhoz, hogy arra számíthasson, hogy boldog lesz vele. Kettő: részeg volt. Az első magyarázat fényében a leánykérés racionális: a házasság révén Jancsi jó eséllyel biztosíthatja boldogságát. A második nem racionális: a részeg leánykérésből éppúgy lehet boldog, mint rettenetes házasság.

A második megfontolás a tudásszociológusok *relativizmusa*. A racionalizmus szerint vannak univerzális szabályok, amelyekkel a tudásigények jogossága elbírálható. A relati-

vizmus (klasszikus formájában) tagadja az univerzális szabályokat. Az, hogy egy tudásigény jogos-e, attól függ, honnan nézzük. Mármint a tudásszociológusok közül sokan nyíltan vállalják a „relativizmus” címkéjét, és az univerzális szabályok létét is megkérdőjelezzik. David Bloor például arról értekezik, hogy a Közép-Afrika északi részén élő zande népcsoport logikája különbözik a miénktől (Bloor, 1976).

A harmadik mozzanat az, hogy a tudásszociológia erős programjának képviselői a vita idején a releváns társadalomtényezőket az adott kutatók *társadalmi érdekeiben* vélték megtalálni. Például Stephen Shapin a tizenkilencedik század eleji edinburgh-i frenológiavitákban a feltörekvő középosztály felső osztályok privilégiumai elleni harcának lecsapódását látja (Shapin, 1975). Amennyiben az elme vizsgálatához elengedhetetlenek a csak az egyetemen megszerezhető anatómiai és elmefilozófiai ismeretek, akkor az egyetemre nem járó osztályok nem formálhatnak igényt az elmével kapcsolatos ismeretekre. Ha ellenben, ahogy a frenológia tanítja, a mentális tulajdonságok megállapíthatók a koponya formájáról, akkor – mivel a koponya formájának megállapításához nem szükségesek egyetemi stúdiók – az elmével kapcsolatos tudás a középosztály számára is elérhető. Az effajta magyarázatok (lásd még Barnes – Shapin, 1979) természetesen azt sugallják, hogy ha a tudomány nem is pusztán ideológia – Shapin is hangsúlyozza, hogy a vitákban szűken értelmezett tudományos kérdésekről volt szó –, de van egy fontos ideológiai komponense. Márpedig úgy szoktuk gondolni, ahogy az analitikus tudományfilozófusok mindig is gondolták, hogy a tudomány racionális mivoltának egyik aspektusa éppen az, hogy nem ideologikus, azaz nem partikuláris

társadalmi csoportok esetleges érdekeit szolgálja, hanem a tudás gyarapításának általános érdekét.

Most amellet szeretnék érvelni, hogy az első két megfontolás megalapozatlan, a harmadik pedig ma már nem tűnik olyan súlyosnak, mint akkoriban. A fenti sorrendben fogok haladni. Ami a *tudomány sikereinek magyarázatát* illeti, a tudásszociológusok kategorikusan tévesnek tartják a tudományfilozófusok pártolta, a tudományos módszerre hivatkozó magyarázatokat. A kifogásuk az, hogy ezek a magyarázatok nem elég mélyek, s e kifogás Ludwig Wittgensteinnek a szabálykövetéssel kapcsolatos álláspontján alapul. Wittgenstein szerint a szabályok alkalmazását az új, az eddigiektől különböző esetekre – legyen szó akár etikai, akár logikai, akár szemantikai, akár bármilyen más szabályról – a szabályt alkalmazó közösség gyakorlata határozza majd meg. A szabály nyelvi megfogalmazása és eddigi alkalmazásai nem döntenek elve, mi a helyes alkalmazás az új típusú esetben. Íme egy példa. Az euklideszi geometriában két egyenes akkor és csak akkor nem metszi egymást, ha a köztük lévő távolság állandó, míg a nemeuklideszi geometriában a két tulajdonság elválhat egymástól. Akkor most milyen egyenesekre helyes a „párhuzamos” szót alkalmazni: a nem metszőkre vagy az egyenlő távolságot tartókra? A Wittgenstein-nianus álláspont szerint a „párhuzamos” szó korábbi használata nem dönti el a kérdést. Hogy melyik válasz lesz a helyes, egyedül azon múlik, hogy a releváns közösség – a matematikusok közössége – hogyan dönt. Vagyis a szabályra hivatkozó magyarázat mögött ott rejlik a közössége döntése, amely viszont szociológiai magyarázatot kíván.

Ami a *relativizmust* illeti, azzal érdemes kezdeni, hogy a tudásszociológusok nem azt

¹Természetesen az analitikus tudományfilozófusok nem voltak egységesek. A radikális kritikusok (például Larry Laudan [1984]) mellett voltak megengedőbbek, és akadt kimondott szimpatizáns is.

a fajta relativizmust képviselik, amelyek szerint nincs univerzális szempontrendszer a tudásigények elbírálására, mert ami az egyik nézőpontból igaz, az a másiktól hamis, semleges, objektív vagy univerzális nézőpont pedig nem létezik. Relativizmuson azt értik, hogy az igaz és a hamis nézetek elfogadása egyformán magyarázatra szorul. Egy igaz nézet elfogadása nem magyarázható pusztán azáltal, hogy igaz. A valóság önmagában nem determinálja, hogy róla alkotott nézeteink megfeleljenek neki. Annak, hogy egy nézetet elfogadjunk, egyéb okai is vannak. Ez a fajta relativizmus tehát nem a tudásigények jogos vagy jogtalan voltára, hanem magyarázandó mivoltukra vonatkozik. Szerepe elsősorban módszertani jellegű: ha az igaz hitek elfogadását természetesnek tekintjük, és nem vizsgáljuk, esetleg fontos belátásoktól foszthatjuk meg magunkat.

De hogyan is viszonyulnak a tudásszociológusok az univerzális értékelési szempontrendszerhez? Tekintsük Bloor példáját. A zandék élete a boszorkányság körül forog. A boszorkányságról úgy tartják, hogy öröklődik, és posztmortem vizsgálattal megállapítható, hogy valakinek a testében jelen volt a boszorkánysággal felelős anyag. Ha tehát egy törzs egyik ősnél a posztmortem vizsgálat boszorkányt jelzett, abból mi azonnal levonjuk a következtetést, hogy az egész törzs boszorkány. Amikor a zandékat vizsgáló antropológus felhívta erre a zandék figyelmét, azok megértették aggályait, de kitartottak amellett, hogy egy egész törzs nem lehet boszorkány. Vannak, magyarázták, úgynevezett „hideg” boszorkányok, akik hordozzák ugyan a boszorkányanyagot, de semmi olyasmit nem tesznek, amit a boszorkányok szoktak, tehát gyakorlatilag nem is boszorkányok. De miért is mutatja a példa, hogy a zandéknak más a logiká-

juk? A hideg és valódi boszorkányok megkülönböztetése révén a zandék teljes mértékben tiszteltetben tartják a logika szabályait. Bloor kommentárja az, hogy a zandék pszichológiailag hasonlóak hozzánk, azaz természetes következtetési hajlamaik egyeznek a miénkkel, társadalmi intézményeik azonban különböznek. Amennyiben a logikát az intézményesült gondolkodási módokhoz kapcsoljuk, akkor azt kell mondanunk, hogy logikájuk különbözik a miénktől (Bloor, 1976, 145.). Csakhogy a racionalista, aki a logika szabályok univerzalitását vallja, logika alatt nem konkrét témákhoz kapcsolódó intézményes következtetési gyakorlatokat ért, hanem olyan általános szabályokat, amelyeket bármilyen téma kapcsán be kell tartani. Az a logika, amelyről a tudományfilozófusok beszélnek, és amelyről Bloor beszél, nem ugyanazon az absztrakciós szinten helyezkedik el. Ez a belátás általánosítható: amikor a tudásszociológusok tagadják az univerzális szabályokat, szabályon nem absztrakt, tartalomfüggetlen szabályokat értenek, hanem ezek alkalmazását valamilyen konkrét kontextusban.

Szemben az előző kettővel, a harmadik megfontolás jogos: a tudományos elképzeléseket a kutatók tágabb *társadalmi érdekeivel* összefüggésbe hozni, s ily módon ideologikus gyanújába keverni, valóban a tudomány racionalis mivoltának kétségbe vonása. Ugyanakkor az érdekmódel soha nem tartozott az empirikus tudásszociológia alapvető elkötelezettségei közé. Csupán az edinburgh-i csoport alkalmazta, az is csak pár évig. Tíz évvel később Shapin Simon Shafferrel írt közös könyvében (Shapin – Shaffer, 1985), amely azóta is a szociologizáló tudománytörténet-írás klasszikusának számít, már nyoma sincs.

Arra jutottunk tehát, hogy az analitikus tudományfilozófusok vádjában, miszerint

az empirikus tudásszociológusok megkérdőjelezik a tudomány racionalis voltát, kevés igazság van. Most nézzük a másik irányból: hogyan vélekednek a tudásszociológusok az analitikus tudományfilozófiáról? A vita során a tudásszociológusok nem az analitikus tudományfilozófia ellen, hanem saját megközelítésük legitimitása mellett érveltek. Ugyanakkor írásaikból az derül ki, hogy az analitikus tudományfilozófiát lényegében meghaladott vállalkozásnak tekintik (Bloor, 1983; Fuller, 1993), amely, ha szofisztikált formában is, de a tudománnyal kapcsolatos naív álláspontot képviselte. Aztán – narratívájuk szerint – jött Thomas Kuhn, és megnyílt a tér egy új és izgalmas vállalkozás előtt. Az analitikus tudományfilozófia ilyen értékelése mellett azonban nem nagyon találunk érveket. Való igaz, hogy a vitában megfogalmazott defenzív érvek átfogalmazhatók a tudományfilozófia elleni támadó érvekké, de ebben a formában nem lesznek különösképpen erősek. Lássunk kettőt.

Az egyik szerint – nevezzük *antiteleologikus* érveknek –, az az elgondolás, hogy az igaz vélekedéseket igaz mivoltuk tökéletesen megmagyarázza, és csak a tévedés igényel külön magyarázatot, teleologikus jellegű. Az ilyen magyarázat feltételezi, hogy az elmének természetes hajlama van az igazság fellelésére, így a gondolkodás folyamatát annak végeredményével magyarázza. A modern tudomány azonban kiküszöbölte a teleologikus magyarázatokat, így ha hűek akarunk maradni hozzá, az igaz hitek esetében is oksági magyarázatokat kell követelnünk. Csakhogy az igaz mivoltan alapuló magyarázat nem teleologikus, hanem általános mintázaton alapul, mint amikor arra a kérdésre, hogy miért kelt ma Géza reggel 6-kor, azt a választ kapjuk, hogy minden reggel 6-kor kel. Az ilyen általános

mintázatokra természetesen adható oksági magyarázat (Géza 8-ra jár dolgozni, a munkahelyéig fél óra az út, stb.). Az analitikus tudományfilozófus sem tagadja, hogy az igaz hitnek is vannak okai, csak éppen ezeket az okokat nem tekinti különösen érdekesnek. Ha egy kutató igazat hisz, annak tipikusan az az oka, hogy a megfelelő adatok alapján és helyesen okoskodik. Adható oksági magyarázat arról, hogy miért álltak rendelkezésre megfelelő adatok (ti. miért mérte le ez, ezt és ezt), és hogy az illető miért okoskodott helyesen (magas IQ, jó képzs), de hát ez utóbbiak legfeljebb a tudománytörténezetek vagy pszichológusok számára lennének érdekesek. Ezért a teleologikus gondolkodás vádjá nem áll.

A másik az elméletek empirikus bizonyítékok általi *aluldetermináltságának* tézisének alapul, amely azt mondja ki, hogy empirikus bizonyítékok bármilyen tág halmaza elvben számtalan különböző elméletet alátámaszt. Így felmerül a kérdés, hogy a kutatók miért éppen ezt az elméletet alkotják meg, nem pedig a lehetséges alternatívák valamelyikét. Erre a bizonyítékok nem adnak választ, így más típusú magyarázatra van szükség, s a tudásszociológusok szerint ilyen lehet a szociológiai magyarázat. Ha ez jó érv is amellett, hogy fontolóra vegyük a szociológiai magyarázat lehetőségét, az analitikus tudományfilozófiát csak akkor cáfolná, ha az tagadná az aluldetermináltsági tézist, vagy a szociológiai magyarázat elvi lehetőségét. De nem tagadja.

A végeredmény tehát az, hogy az analitikus tudományfilozófiának és az empirikus tudásszociológiának kölcsönösen lesújtó véleménye van a másikkal, miközben e vélemények nem alapulnak erős érveken. A kölcsönösen lesújtó vélemények háttérében, úgy gondolom, az áll, hogy a két vállalkozásnak

egészen mások a célkitűzései, s mivel a saját célkitűzéseiket kéri számon a másikon, azt, nem meglepő módon, elhibáztottnak tartják.

Az analitikus tudományfilozófia, amikor a tudomány megértésére törekszik, a tudomány teljesítményének titkát igyekszik megfejtetni: mit tekintünk a tudomány céljának, és melyek azok a módszerek, amelyek révén jellegzetesen eléri azt. A paradigmatis esetek, amelyeket vizsgál, a sikerek: amikor a hipotézis igazolás nyer, amikor az elmélet magyarázatot nyújt, amikor a korábbi álláspontot jobbra cseréljük. Azokra a mozzanatokra vadászik, amelyekben a konkrét esetek siker mivolta áll. Mitől magyarázat ez? Mitől igazolás ez? És így tovább. A válaszokat magas absztrakciós szinten fogalmazza meg. Hiszen gondoljunk bele: a Michelson–Morley-kísérlet a relativitáselmélet mellett szóló bizonyíték, a Galápagos-szigeteken élő pintyek csőrének formája a darwini evolúciós elmélet mellett bizonyíték, és ugyan mi köze a Michelson–Morley-kísérletnek a pintyekhez? A közös vonások megragadásához számtalan különbségtől kell elvonatkoztatni, így a megfogalmazás igen formális lesz: konkrét tartalmi mozzanatok helyett közelebről nem specifikált elméletek, adatok, valamint logikai és valószínűségi viszonyok szerepelnek csak benne.

Szintén a tudományfilozófia céljai alapján érthető meg, hogy a miért távoli és utólagos perspektívából szemléli a fejleményeket. Az, hogy melyek az igazolás, magyarázat, előre-lépés stb. ismérvei, csak ilyen perspektívából ismerhető fel. Vegyünk egy olyan kutatót, aki eredménytelenül vizsgálódik, és egy olyat, aki jelentős eredményt ér el. Ha közről nézzük, ugyanazt csinálják: ügyködnek a laboratóriumban, a számítógép előtt, kollégákkal csevegnek, e-maileznek, cikkeket olvasnak és írnak stb. Ahhoz, hogy meglássuk a különb-

séget, a végeredményre – az elkészült publikációra – és annak recepciójára kell figyelniük. Maga a kutatási folyamat érdektelen.

Amikor az analitikus tudományfilozófus egy konkrét esetet (jellegzetesen egy tudománytörténeti epizódot, melynek értékeléséről konszenzus van – megmagyaráz, akkor nem arra a kérdésre válaszol, hogy miért éppen ez történt, s nem valami más, hanem arra, hogy miért értékeljük az adott epizódot igazolásnak, cáfolatnak, előrelépésnek stb. Más szóval, nem az események okait keresi, hanem az események szokásos kategorizálásának vagy értékelésének az alapját. (Profán példával: nem az érdekli, hogy pontosan az események milyen sorozata vezetett ahhoz, hogy Kovács pénze Szabóhoz vándorolt, hanem hogy milyen mozzanatok miatt minősül ez lopásnak.)

Ennek a lényegében normatív beállítódásnak az alapján érthető meg, hogy az analitikus tudományfilozófia idegenkedik a szimmetria elvétől. Abból indul ki, hogy a tudomány jellegzetesen eredményes. Amikor tehát eredményes, abban nincs semmi meglepő, és nem is igényel magyarázatot. Ha éppen nem eredményes, akkor ez nyilván valamilyen külső behatásra vezethető vissza. Ez az, amiért a szociológiai magyarázatokat a kudarcra tartogatja. Úgy jár el, mint a pedagógus, aki csak akkor hívja be a szülőt, ha a gyermek teljesítménye romlik. A négyes-ötös diák egyszeriben kettes-hármas dolgozatokat kezd írni: valaminek meg kellett változnia! Ez persze nem jelenti azt, hogy a tudományfilozófia tagadná azt, hogy a tudomány sikerének lennének okai, hogy a „miért ez történt” kérdésekre létezne válasz, csak éppen ez a kérdés nem foglalkoztatja.

Az analitikus tudományfilozófia filozófia, nem pedig tudomány: egyetlen tudományos

diszciplína sem vizsgálja úgy a tárgyát, ahogy az analitikus tudományfilozófia a tudományt. Az empirikus tudásszociológia, ezzel szemben, tudományos vállalkozás, amellyel a társadalomtudományról nem gondolja azt, hogy lényegileg különbözne a természettudománytól. Figyelmét ezért nem az eleve sikeresnek tekintett epizódokra irányítja; a siker és kudarc egyformán érdekli. Amikor pedig meg akar érteni egy epizódot, nem arra kíváncsi, minél fogva tekinthető ez sikeresnek, hanem hogy miért pontosan ez történt (milyen körülmények játszottak közre abban, hogy Kovács pénze Szabóhoz került, és lépések milyen sorozata vezetett oda). Mivel az események okai érdeklik, nem indulhat ki abból a feltevésből, hogy az utólag sikernek vagy kudarcnak minősített epizódokat jellegzetesen más tényezők okozzák. Ezért a szimmetriaelvet teljesen természetesnek tekinti. Kissé sántító hasonlattal, ha a tudományfilozófus olyan, mint az etikus, aki az erkölcsileg helyes cselekedetek kritériumait keresi, akkor a tudásszociológus olyan, mint a pszichológus, aki azt vizsgálja, hogy az emberek miért cselekszenek úgy, ahogy cselekszenek. Az etikus mondhat olyasmit, hogy az erkölcsileg helyes cselekedetek erkölcsileg helyes volta nem szorul oksági magyarázatra, a helytelen cselekedeteket pedig jellegzetesen olyan motivációk okozzák, mint az önzés vagy a rosszindulat. A pszichológusnak az erkölcsileg helyes cselekedetek okait is vizsgálnia kell, s nem indulhat ki abból a feltevésből, hogy a helyes és helytelen cselekedetek szisztematikusan más motivációkból fakadnak. Szintén az oksági összefüggések iránti érdeklődés magyarázza, hogy a tudásszociológus miért

vizsgálódik más perspektívából, mint a tudományfilozófus. Valamilyen eseményt az akkor és ott jelen lévő tényezők okoznak, nem pedig távoli és utólagos körülmények.

Mindezek érthetővé teszik, hogy a tudásszociológusok miért tartják szinte perverz, teleologikus megközelítésnek a tudományfilozófiát. A tudományfilozófia, ha tudományos megközelítésnek tekintjük, valóban perverz. És ennek a fordítottja is igaz: a tudásszociológia a tudomány teljesítményének mibenlétéről semmit nem tud mondani. A vádak tehát végső soron azon alapulnak, hogy a két megközelítés félreérti egymást. A tudásszociológia oksági magyarázatként értelmezi a kiválság kritériumainak feltárását, a tudományfilozófia pedig a teljesítmény tagadásának véli a teljesítmény iránti közömbösséget.

Mindebből csak annyi következik, hogy a két megközelítés elvben elfér egymás mellett; nem ugyanazokra a kérdésekre adnak rivális válaszokat, hanem más kérdéseket vizsgálnak.¹ Ugyanebből az okból azonban nem is igen lehetséges közöttük együttműködés. A vita során azonban ez nem nagyon tisztázódott. A kommunikáció a két megközelítés között megszűnt, s mindkét fél nagyjából azt gondolja a másiról, mint a vita idején.

¹ Amiből egy tudásszociológus vélhetően arra következtetne, hogy vitájuknak végső soron nem elméleti okai vannak.

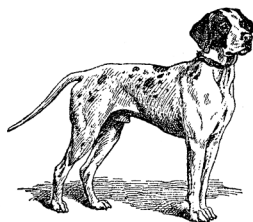
A tanulmány elkészítését az OTKA K 109638. számú pályázata támogatta.

Kulcsszavak: *tudományfilozófia, tudásszociológia, relativizmus, racionalizmus, a tudásszociológia erős programja, analitikus filozófia*

IRODALOM

- Barnes, Barry (1974): *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London–Boston: Routledge and Kegan Paul
- Barnes, Barry – Bloor, David (1998): Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia. (ford. Forrai Gábor) In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 189–207.
- Barnes, Barry – Shapin, Steven (eds.) (1979): *Natural Order: Historical Studies of Scientific Culture*. Beverly Hills–London, Sage
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: University of Chicago Press
- Bloor, David (1983): *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. New York: Columbia–MacMillan,

- Collins, Harry M. (1985): *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*. London–Beverly Hills: Sage
- Fuller, Steve (1993): *Philosophy of Science and Its Discontents*. New York–London: Guilford
- Latour, Bruno – Woolgar, Steve (1979): *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage Publications
- Laudan, Larry (1984): The Pseudo-science of Science? In: Brown, James Robert (ed.): *Scientific Rationality: The Sociological Turn*. Dordrecht: Springer, 41–73.
- Shapin, Stephen (1975): Phrenological Knowledge and the Social Structure of Early Nineteenth-century Edinburgh. *Annals of Science*. 32, 8, 219–243.
- Shapin, Stephen – Schaffer, Simon (1985): *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton: Princeton University Press

ADALÉKOK A HONI TÁRSADALOM-TUDOMÁNYOK ELITCSOPORTJAINAK SZAKMAI MORFOLÓGIÁJÁHOZ (1950–2003)¹

Karády Viktor

nyugalmazott egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem Történelmi Tanszék
karadyv@ceu.edu

Ez a tanulmány a kommunista rendszer álmamilag kanonizált tudományos elitjének kialakulásáról és szakterületek szerinti összetételéről mutat be néhány számszerűsített jelzést, melynek empirikus alapját egy elvben teljes körű prozopográfiai adatbank képezi² az ún. kandidátusokról és akadémiai doktorokról. Ez az intézményesen definiált igazolt szellemi tőkével és minősítéssel rendelkező kategória egyfajta bourdieui értelemben vett „tudományos államnemességgel” azonosítható a szovjetizált értelmiségi piacokon (Bourdieu, 1989). Szemben azonban francia megfelelőikkel, az erősen szelektív szakfőiskolák (grandes écoles) intellektuális olvasztótégelyé-

ből kikerült „nagy testületek” (*grands corps*) tagjaival, az akadémiai címek birtokosai nemcsak előzetes szellemi kiválasztás, de kezdetben igen szigorú, később enyhülő politikai szelekció útján lehettek „aspiránsok”. A disszertációt magát aztán újabb munkahelyi vitán át és az intézményvezető jóváhagyásával – tehát ismételt kettős jellegű szelekciós fázisokon keresztül – lehetett megvédeni.

Még abban is találni hasonlóságot a két, egyébként teljesen különböző rendszer között, hogy az aspiránsok ösztöndíjat élveztek, és az akadémiai címet szerzett jelöltek egyéb munkaviszonyból származó jövedelmük mellett még külön dotációt is nyertek a szocialista korszakban. A francia szakfőiskolákba felvett diákoknak az államkincstár kiemelt gyakornoki fizetést biztosított, és diplomázásuk után, miután ténylegesen államhivatalnokok lettek, képzettségük a legmagasabb karrierlehetőségeket s ezzel a legfelsőbb bérkategóriákba kerülés esélyeit nyitotta meg. A kandidátusok havi pótdíját csak 1994-ben szüntették meg, azt követően, hogy az egyetemi rendszert bekapcsolták a „bolognai folyamatba”. Ez azzal is járt, hogy bár 2003-ig még avattak fel kandidátusokat, ennek az akadémiai címnek a szerepét a tudományos karrier beindításánál 1993 után egyre inkább az egyetemi PhD-

¹ A tanulmány szövegének egy bővebb változatát lásd egy nemrég kiadott könyvben: *Egy szocialista értelmiségi „államnemesség”? Kandidátusok és akadémiai doktorok a hazai társadalomtudományokban* (Karády, 2017).

² A tanulmány adatbázisát az INTERCO-SSH című s az Európai Bizottság által finanszírozott nemzetközi kutatás keretében sikerült megteremteni, melynek Magyarországra vonatkozó munkálatait Nagy Péter Tiborral közösen vezettük. Sajnos nem garantálható az adatbázis teljesen kimerítő jellege. Az alapját képező *Akadémiai Almanachok* a tapasztalat szerint pontatlanul s néha megkétszerezve közölték a kandidátusi és nagydoktori disszertációk védésének eredményeit. A meglévő összeállításokból az itt tárgyalt összefüggések főbb vonalai azonban biztos kiolvashatók.

fokozat vette át. A PhD-címek iránti keresletre nagy hatással volt a 2005. évi felsőoktatási törvény (2005/139 tv.), mely szerint a felsőoktatásbeli oktatói alkalmazásnak előfeltétele az újfajta doktorátus. Ettől nem függetlenül, a szocialista rendszerben hallgatólagosan megtartott, ugyan az értelmiségi pályákon meglehetősen funkció nélküli „egyetemi kis-doktori” diplomák birtokosainak legjobbjait (akik disszertációjuk védésénél a legmagasabb minősítést szereztek) kérésükre az 1990-es években átminősítették kandidátussá. Ilyesmi a rendszer kezdeti beindítása után, az 1950-es években is történt, amikor a már aktív egyetemi oktatók funkcióinak az újfajta rendszerhez is alkalmazkodó akadémiai legitimitást kellett biztosítani.

A szocialista korban ezeknek az akadémiai címeknek mindenesetre bizonyos mértékben hasonló promóciós hatásuk volt, mint az említett francia diplomáknak, legalábbis a tudományos mező államilag dotált állásait illetően. Az egyetemi oktatói kar és a kutatóintézetek főállású tagjait fokozatosan egyre inkább kötelezték egy akadémiai cím megszerzésére, amellyel, hogy a „nagydoktori” státusz a rendszer kialakítása után nemsokára az akadémiai tagság szükséges, bár nem elégséges feltételét képezte. 2000 után egyre több egyetemi kar a „nagydoktori” címet a tanári pozíciók elfoglalásához is megkövetelte.

Mint ismeretes, az aspirantúra és az új típusú akadémiai hierarchia rendszerét szovjet mintára az 1949. évi XXVII. törvény alakította ki. Az első kandidátusok 1952-től jelennek meg a tudományos életben. A szocialista évtizedekben egyértelműen az akadémiai címek birtokosai alkotják a hivatalos tudáselitet. A szocialista rendszer az új akadémiai hierarchiával egyben magát a klasszikus akadémiai intézményhálót is radikálisan átszabta. Egy-

részt korlátozta az Akadémia önállóságát, amennyiben az intézmény hatalmi pozícióiba kizárólag, az akadémiai címek megszerzői közé is jórészt (kezdetben majdnem kizárólag) csak politikailag lojális jelölteket engedett be. Másrészt, széles körű szakosított kutatóintézeti hálózatot rendelt és épített fokozatosan ki az Akadémia fennhatósága alatt. Ezekben – harmadrészt – megjelent egy egészen új típusú értelmiségi kategória, az addig Magyarországon gyakorlatilag nem ismert (és egyes nyugati országokban is ekkoriban alakuló), állami alkalmazásban álló életpályaszerrű kutatói gárda.

Már 1951-ben megalapították az Akadémia többfajta szakirányú – filozófiai, történettudományi, nyelvészeti, földrajzi, jog- és államtudományi – kutatóintézeteit, melyeket később számos más követett, legelőször közgazdaság-tudományban, „párttörténetben”, majd (főképp 1960 után) demográfiában, szociológiában, etnológiában stb. Sajnos itteni vizsgálatainkat is beárnyékolja a tudományágak definícióinak pontatlansága és időbeli átalakulása. A statisztikai adatközlésekben is, akárcsak lentebbi felvételi eredményeinkben a közelebbiről nem tisztázható, de hivatalos osztályozásokban használt definíciók érvényesek, így például a *társadalomtudományok* fogalmába mindig be kell számítani a többi bölcsész, illetve humán diszciplínát is. Mindenesetre a tudományos piacok 1948 utáni államosítása nagyfokú fejlesztésekkel járt együtt, követve egyébként a felsőoktatásban részesülők számának gyors expanzióját. Az egyetemre járók számai 1953/54-ben már több mint háromszorosan meghaladták a régi rendszer utolsó éveinek diákszámait a trianoni országban. A társadalomtudományos jellegű kutatóintézetek 1959-ben 425, 1961-ben már 669 főállású kutatót foglalkoztattak (az

összes 14%-át), s maga a felsőoktatás ugyanakkor még külön 34-et.³ Ez a növekedés a szocialista korban tovább folytatódott. A társadalomtudományokban foglalkoztatott kutatók száma 1985 körül tetőződött 8660 fővel, hogy azután 1995-ben 5474-re s 2005-ben már 4808-ra csökkenjen.⁴ Közben persze a főiskolákon és egyetemeken lévő ilyen irányú tanszékek és intézetek, valamint az 1990-es években alakult „doktori iskolák” száma is felduzzadt,⁵ azaz az egész kutatási piac szerkezete megváltozott. 1960-tól van adat a nemzeti jövedelemből tudományos kutatásra fordított összegre. Ez akkoriban 1,54%-ot tett ki, de tíz évvel később már 2,77%-ot.⁶ A szocialista állam modernizációs ideológiájának szellemében és autoriter, felülről vezényelt fejlesztési politikája keretében minden bizonnyal sokkal többet fordított tudománytámogatásra, mint a korábbi politikai rendszerek bármelyike. S ebből, paradox módon, az 1950-es években hivatalosan megszüntetett „burzsoáz szakirányok” – mint a szociológia, a demográfia, a politikatudomány vagy az analitikus pszichológia – egyre számottevőbben részesültek. A publikált statisztikák szerint a társadalomtudományi (és humán) szektor tudományos dolgozói az összes kutató 9,4%-át tették ki 1959-ben, 12,9%-át 1965-ben, 16,7%-át 1970-ben, 23,6%-át 1985-ben és a rendszerváltás után 1995-ben már 26,2%-át.⁷

Nem lehet elhallgatni azonban, hogy a rendszer kezdetben nem elhanyagolható intellektuális ellenszerekkel működött, amennyiben az aspirantúrára való benevezéshez

egy befogadó állami intézmény támogatása és a politikai lojalitás bizonyítása – illetve ennek az intézmény általi garanciája – sokáig elengedhetetlennek bizonyult. Mégis, a honi társadalom- és bölcsészstudományok egyik rendszerszerű sajátossága ezen a téren az volt, hogy a politikai *gleichschaltolás* a főiskolákon és az egyetemeken sokkal szigorúbban működött, mint a kutatóintézetekben. Az egyetemi állásokba való kinevezések még a politikai enyhülést mutató 1980-as években is a pártapparátus engedélyéhez voltak kötve, és a politikai konformizmus ellen vétők szigorú szankcióknak tették ki magukat. A kutatóintézetek személyi állománya e téren is nagyobb mozgástérrel rendelkezett. Egyes társadalomtudományos intézetek politikailag „megbízhatónak” tekintett vezetői nemritkán megvédtek kihágáson ért beosztottjaikat, amennyiben ezek megfelelő tudományos ázsióval bírtak.

Alábbiakban néhány táblázatban foglalom össze a máris rendelkezésre álló adatok szerint a kandidátusok és akadémiai doktorok számának időbeli alakulását a tág értelemben vett bölcsész- és társadalomtudományokban, szakmák szerinti összetételét, nemi arányait és életkorát a 2004 előtti időszakban.

Az 1. táblázat utolsó sora mutatja az aktív kandidátusok számának növekedését évtizedes nagyságrendi bontásban (tehát az időközben elhaltak kivételével). A növekedés üteme az első évtizedekben volt láthatóan a leggyorsabb, majd a kandidátusság tömegesebbé válásával a bővülés ritmusa alábbhagyott, ugyanakkor, amikor nyers számokban továbbra is erősen emelkedő tendenciát mutatott. Pontosabb elemzésben érdemes lenne összevetni ezt a bővülést a kutatóintézeti és a főiskolai oktatói apparátus terjedelmének alakulásával (melyre itt nem tudtam minden szakterületre a párhuzamos adatsorokat moz-

³ Magyar statisztikai évkönyv, 1961, 327.

⁴ A Magyar statisztikai évkönyvek adataiból.

⁵ Lásd erre nézve újabb tanulmányomat: Karády, 2016.

⁶ Magyar statisztikai évkönyv, 1970.

⁷ A Magyar statisztikai évkönyvek adataiból számított arányok.

gósítani). A számok mindenesetre jól jelzik, hogy a minősítő rendszernek ez a része jól működött az 1990-es évekig bezárólag.

Az 1. táblázat legfőbb tanulsága a bölcsészeti szakirányok közötti erőviszonyok alakulására vonatkozik az aspirantúrák tükrében. Meglepőnek tűnhet az általános megállapítás, hogy nagyobb elmozdulásokat nem lehet észlelni a négy évtized során a diszciplínák közötti erőterben, ha eltekintünk egyes, csak az 1960-as évek után (szociológia) induló vagy még később (politikatudomány) újrászerveződő szakterületek együttesen is mérsékelt erőre kapásától. A nagy s viszonylag hagyományos szakterületek elfoglaltsága közötti rangsor ugyanis az időben alig változott. A közgazda-

ságtan a korszak elejétől a végéig megőrizte – valamelyest megerősödve – pozícióit az összes aktív kandidátus egy ötöde és egy negyede közötti arányszámmal. Ezt követte a történelem, az időben kissé gyengülő viszonylagos létszámokkal, hasonlóan az irodalomtudományhoz és az idegen nyelvekhez és irodalmakhoz. Ez a négy, már a régi rendszerben is erős intézményhálóra támaszkodó szakirány a korszakon át hozzávetőlegesen mindig az összes kandidátus közel 60%-át adta. A közgazdaság-tudomány Budapesten 1920-tól (majd átmenetileg a visszahódított Kolozsvárt) már külön egyetemmel, illetve egyetemi karokkal volt ellátva. A történelem és az irodalmi és nyelvi tanulmányok mindig

	1962	1970	1980	1990	2003	rang
jog- és államtudomány	8,9	10,3	10,0	8,5	6,7	4
filozófia	4,3	6,9	7,9	8,0	7,3	5
földrajz	6,7	5,6	4,5	4,7	4,7	6
katonai tudományok	—	2,4	—	—	—	
irodalomtudomány	13,9	11,4	10,4	9,2	10,0	3
közgazdaságtan	18,9	20,1	22,8	24,3	25,2	1
művészettörténet	6,0	2,9	2,8	2,3	2,7	
etnológia, néprajz	1,4	1,5	1,8	1,8	1,6	
pedagógia	2,5	3,7	6,2	6,3	6,6	6
idegen nyelvek	13,9	9,5	7,3	7,8	7,8	4
politikatudomány	—	—	—	1,9	2,4	
pszichológia	1,7	3,0	3,8	4,0	3,7	
szociológia	1,2	1,7	2,8	4,5	5,3	
történelem	18,7	19,5	18,7	15,7	15,2	2
vallástudomány	1,2	0,2	0,1	—	—	
zenetudomány	0,7	1,2	1,0	0,9	0,8	
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	418	861	1869	2730	3649	

1. táblázat • Aktív kandidátusok számszerű megoszlása a vizsgált szakmák szerinti idősoron

is a bölcsészkarok legfontosabb szakirányai közé tartoztak. A nagy reformok, a bölcsészeti oktatás átpolitizálása és új ideológiai tárgyak kötelező ráerőltetése a bölcsészképzésre tehát láthatóan alig érintette a tudományos pályák felé orientált képzési forma tematikus kereteit.

Ezt a megállapítást egy pontosabb felmérési eredménnyel egészíthetjük ki. Nagy Péter Tibor szíves közlése szerint a kandidátusi disszertációk minden szakmában megkísérelt címelemzése alapján fel lehet becslélni, hogy a „tudományos szocializmusnak” vagy „marxizmus-leninizmusnak”, esetenként „világnezetünk alapjainak” megfelelő tantárgyak hány kandidátusi disszertáció tárgyát képezték. Az itt nem részletezhető s szakirányok szerint nagyon változó eredmény (néprajzban és irodalomtörténetben egyáltalán nem találtunk ilyen ideológiai irányultságú munkát) mindössze az összes disszertáció 1,9%-ánál engedte az ilyen „vonalas” besorolást.

A többi szakterületre – ezek után érthetően – egyenként viszonylag kevés kandidátusi disszertáció jutott. A jog és a régi államtudomány végig megőrizte közel egytizedes arányát a választott tárgyak között (főképp, ha gondolatban 1990 után a politikatudomány szerény számarányait is ideszámítjuk). A filozófia szintén, valamelyes alacsonyabb számarányokkal ingadozva. A földrajz és a pedagógia (ez utóbbi az évekkel jelentősen erősödve) megtartották hatodik pozíciójukat, míg a többi diszciplína sokkal kisebb arányban vonzott aspiránsokat. Közöttük is feltűnő a művészettörténet szerény jelenléte és a (szekularizáló pártállamban érthető módon mindig is jelentéktelen) vallástudományok erővesztése, míg a néprajz és a zenetudomány részarányai megmaradtak, bár végig igen alacsony szinten. Ez azonban azt jelentette például az et-

nológiában, melyet nem függesztettek fel mint „burzsoá tudományt” 1949 után, hogy míg 1962-ben csak hat kandidátust mutatott fel, 2003-ban már ötvennyolcat. Az általános expanzió következtében a számarányukban kicsiny szakirányok a vizsgált korszak végére már nagyobb tömegű minősített kutatót tudhattak magukénak.

A 2. táblázat a „nagydoktorokat” mutatja be születési évcsoportokban szakterületek szerint, ahogy az előbbi táblázat a kandidátusokat. A nyers számok (a legalsó sorban) itt is gyors növekedést mutatnak, ami azonban a 43–63 éves évcsoportban már visszajára fordul. A doktorok átlagos életkora, látni fogjuk lentebb a 6. táblázatban, az ötvenöt éves kor köré csoportosul, míg a kandidátusoké negyven év körüli. Így érthető, hogy 2003-ban a legfiatalabb korcsoportban még csak elenyésző arányban találni a kategória résztvevőit.

Ami a választott szakterületek összesített megoszlását illeti, nem meglepő, hogy nagyjából ugyanaz a képlet azonosítható, mint a kandidátusoknál. A doktorok sokasága nem hiába nőtt ki a kandidátusok tömegéből. Így a négy leghagyományosabb szakirány – a közgazdaság mellett a három klasszikus bölcsész diszciplína – itt is a pozíciók pontosan 60%-át foglalja globálisan el. A különbségek közé tartozik azonban, hogy a messze legnépszerűbb szakirány itt a történelem, s a közgazdaságtan csak utána következik, egy sorban a másik két nagyobb bölcsészeti szakkal. Mivel a közgazdaság-tudomány kandidátusainak jó része az egyetemi piacon kívül működött, érthető, hogy viszonylag kevesebben igényelték a nagydoktori címmel járó, s főképp az egyetemi és az akadémiai szektorban hasznosítható promóciós lehetőségeket. Mögöttük sorakozik gyakorisági sorrendben a jogtudomány és a filozófia, akárcsak a kandidátusok-

	1900 előtt	1901– 1920	1921– 1940	1941– 1960	1960 után	együtt	rang
jog- és államtudomány	8,3	12,1	11,3	7,4	7,7	10,1	5
filozófia	—	4,2	4,2	7,4	7,7	5,2	7
földrajz	8,3	3,1	6,5	8,3	19,2	6,8	6
irodalomtudomány	12,5	12,1	12,6	13,7	11,5	12,8	3
közgazdaságtan	—	10,0	18,0	15,1	23,1	15,5	2
művészettörténet	8,3	8,4	2,3	2,7	—	3,5	
etnológia, néprajz	—	3,7	2,4	1,6	—	2,3	
pedagógia	—	2,6	3,3	2,5	3,8	2,9	
idegen nyelvek	20,8	14,7	9,4	10,7	3,8	10,8	4
politikatudomány	—	—	0,8	1,9	3,8	0,9	
pszichológia	8,3	2,1	2,6	3,3	—	2,8	
szociológia	4,2	1,6	3,0	7,4	—	4,1	
történelem	20,8	23,3	22,0	17,3	15,4	20,6	1
vallástudomány	8,3	—	—	—	—	0,2	
zenetudomány	—	2,1	1,9	0,5	3,8	1,5	
<i>együtt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	
N =	24	190	573	364	26	1177	

2. táblázat • Akadémiai doktorok születési évcsoportok és szakmák szerint 2003-ban, a vizsgált tudományágakban

nál. Egyedül a földrajz viszonylag szintén erősebb pozíciója tér el a kandidátusoknál megfigyelttől. A többi szakirány a doktorok között is szerény, 5% alatti képviselettel bír. Feltűnő azonban itt a pedagógia helyzete, melyben a doktorok aránya elenyésző, míg a kandidátusoké nem volt az. A neveléstudomány láthatóan a gyengébb kutatási területek közé tartozik, melyen kisebb – az aspirantúrának megfelelő – kutatások nagyobb számban születtek, de a „nagydoktoriként” is beváló munkák aránytalanul ritkábban.

A 2003-as időpontban vizsgált „nagydoktorok” korviszonyaiban is találni a kandidá-

tusokéihoz hasonlatos mozzanatokat. Az új vagy megújított szakirányok (szociológia, politikatudomány) itt is a többenél fiatalabb kutatókat vonzottak, míg a leghagyományosabb bölcsészeti tárgyak művelői között – művészettörténészek, idegen irodalmak szakértői, történészek, vallás- és zenetudósok, néprajzosok – inkább az idősebb nemzedék volt erősebben képviselve.

Minden modernkori tudományág személyzetének fejlődésében döntő változást hozott a női részvétel sokasodása. A hazai bölcsészeti képzésben is tömegessé vált a női diákság megjelenése a 20. század elején, majd

A – születési évcsoportok szerint

	1910 előtt	1911– 1920	1921– 1930	1931– 1940	1941– 1950	1951– 1960	1960 után	együtt
nők %	12,7	15,6	19,4	20,4	23,6	26,9	30,9	
összes kandidátus	150	333	1069	824	1235	750	236	4597

B – a kinevezés évcsoportjai szerint

	1950– 1962	1963– 1970	1971– 1980	1981– 1990	1990– 2003	együtt
nők %	12,1	18,5	20,2	27,6	32,9	24,0
összes kandidátus	621	692	1012	1234	1170	4597

3. táblázat • A nők arányszáma a kandidátusok között a vizsgált tudományágakban

A – születési évcsoportok szerint

	1900 előtt	1901– 1920	1921– 1940	1941– 1960	1960 után	együtt
nők %	16,7	9,2	12,5	17,0	3,8	13,3
összes kandidátus	24	185	566	358	26	1159

B – a kinevezés évcsoportjai szerint

	1950–1970	1971–1990	1991–2003
nők %	9	11,5	16,9

C – egyes megfigyelt években

	1962	1970	1980	1991	2003
nők %	7,4	10,3	12,1	12,6	15,5
összes akadémiai doktor	204	378	6686	788	729

4. táblázat • A nők arányszáma az akadémiai doktorok között a vizsgált tudományágakban

gyors „térhódítása” a két világháború közötti korban. Ez annál dinamikusabban zajlott, hogy a lányiskolákban való érettségizés lehetősége csak az 1910-es években nyílt egyre szélesebbre, és az orvosi, valamint a bölcsészeti kar és néhány kisebb szakfőiskola mellett a többi egyetemi karokon gyakorlatilag az 1945-ös rendszerváltásig nem engedték a lányokat tanulni. Ha az 1930-as években a honi bölcsészkarok hallgatói között már nő többség közeli helyzetet lehet megfigyelni – Budapest-

ten 1930-37-ben éppen 49% nőhallgatóval, Szegeden 47%-kal, Pécsen 39%-kal és Debrecenben 36%-kal⁸ – ez anélkül valósult azonban meg, hogy a női diplomások bármifajta akadémiai pozícióba kerülhettek volna. 1945 előtt mindössze két női oktató tevékenykedett honi bölcsészkarokon.

A kommunista hatalomátvétel e téren gyökeres változást hozott. Ennek hatását adata-

⁸ Prozopográfiai felvételi eredmények szerint.

ink is tükrözik a női tudományos munkaerő megjelenésével, majd – látni fogjuk – elég látványos, bár a diákok közötti női arányoktól azért elmaradó részvételi kvótákkal a tudományos minősítést nyert újfajta tudáselitben. Ezt a fejlődést illusztrálja a 3. és a 4. táblázat.

A nemi arányok láthatóan gyorsan, bár ugyanakkor eléggé eltérően alakultak a két megfigyelt kategóriában.

A kandidátusoknál a nők egytizedet kissé meghaladó kezdeti arányai a legidősebb évcsoportban az évtizedek során majdnem megháromszorozódtak, s a legfiatalabb évcsoportokban megközelítették az egyharmadot. Amíg a kinevezések időpontjával mért arányok fokozatosan és töretlenül emelkedtek, addig a születési évcsoportoknál a 2003-ban ötven év alattiaknál azonban már stagnálás észlelhető. A legfiatalabb nemzedékek női arányszámai nem érik el az ötven-hatvan év körülíeknél megfigyelt közel egyharmadnyi történelmi maximumot. Egyfajta „üvegplafon-hatás” tehát már ezekből a számokból is markánsan kibontakozik.

Még inkább így van ez az akadémiai doktoroknál. A nők arányai mindenekelőtt sokkal alacsonyabbak maradtak, mint a kandidátusoknál. A doktorok „nőiesedési” mutatója globálisan a kandidátusok felét alig haladta meg. A tulajdonképpeni tudáselitben a női

részvétel látszólag a korszak legvégéig szerény maradt. Ezt az Akadémia itt nem számba vett tagjai közötti női arányok még egyértelműbben bizonyítanák, bár a kép látszólag kedvezőbb, ha a társadalomtudományok összességére vonatkozó hivatalos statisztikákban bízunk.

Az 5. táblázat kivételesen a hivatalos kutatói statisztikákra támaszkodik, melyek nem különítik el az akadémiai címmel rendelkező kutatókat a többiektől. Ezek az adatsorok azt sugallják, hogy a tudományterületek elnőiesedése 1956 után már egyáltalán nem volt általános. Egyenletes fejlődés ugyanis csak az agrár- és a társadalomtudományokban figyelhető meg, de még az utóbbiban is hanyatlás mutatkozik 1995 után. A többi kutatási területeken az adatok ingadozást mutatnak, de fejlődést 1965 után alig, amellet, hogy a tudományágak női arányai nagyon eltérő szintekre koncentrálódnak: legmagasabb százalékban az orvostudományban s legalacsonyabban a műszaki tudományok kutatói között. Úgy tűnik, e téren bizonyos hosszú távú történelmi konstansok határolják be a nők tudományos promócióját, illetve a nők aktív elhelyezkedését – belső hierarchiáktól eltekintve – a kutatás és fejlesztés hivatalosan számba vett tevékenységi piacain.

Pontosítja ebből a szempontból is a képet, ha ennek a korlátolt nőiesedésnek közelebb-

	1965	1975	1985	1995	2005
természettudományok	20,7	18,2	27,0	25,5	29,1
műszaki tudományok	15,9	22,2	22,7	25,9	19,9
orvostudomány	?	40,5	34,7	41,6	45,4
agrártudományok	18,1	21,5	22,6	28,5	36,5
társadalom- és humán tudományok	21,4	29,9	44,6	45,5	36,4

5. táblázat • A nők százalékos aránya az összes tudományos kutató között a nagy tudományterületeken (1965–2005) (A Magyar statisztikai évkönyvek adataiból)

	nők % doktorok között	doktorok száma	rangsor, nők %	nők % kandidátusok között	kandidátusok száma	rangsor, nők %
jog- és államtudomány	7,6	118		11,2	347	
filozófia	14,8	61	7	20,1	333	
földrajz	5,1	79		17,3	231	
irodalomtudomány	12,5	152		28,4	504	7
közgazdaságtan	12,8	187		21,6	1100	
művészettörténet	32,6	43	1	36,4	143	3
etnológia, néprajz	19,2	26	4	36,9	84	2
pedagógia	6,1	33		34,8	282	4
idegen nyelvek	13,4	124		30,2	391	6
politikatudomány	18,2	11	5	20,2	94	
pszichológia	21,2	33	2	39,2	163	1
szociológia	20,8	48		30,6	219	5
történelem	12,9	240		20,5	766	
vallástudomány	—	2		16,7	6	
zenetudomány	16,7	18	6	20,9	43	
együtt	13,3	1175		24,2	4706	

6. táblázat • A nők aránya akadémiai doktorok és kandidátusok között szakirányok szerint (2003)

ról megvizsgáljuk a társadalomtudományos és humán diszciplínák szerinti vetületét, ahogy ezt a 6. táblázat lehetővé teszi.

Mindkét akadémiai aggregátumban megfigyelhetők ugyan az elnőiesedés szakirányok szerinti markáns egyenlőtlenségei, de ezek nem mindig ugyanazokat a szakterületeket érintik. A vizsgált szempontból tehát tulajdonképpen kétfajta fejlődési logika érvényesült.

A művészettörténet egyértelműen, a pszichológia, a szociológia és a néprajz már kisebb

mértékben, de azért szignifikánsan a „viszonylag nőies” szakmákhoz tartoztak. Ez azt jelenti, hogy a magas arányú, egyharmadot meghaladó vagy megközelítő női arányokból a kandidátusok között szintén magas, bár (a művészettörténészeket kívül) azért a nők alacsonyabb arányú, ám mégis számottevő behatolása figyelhető meg az említett szakirányok doktorai között is. A kandidátusok magas arányai ténylegesen oda vezettek, hogy a „nagydoktoroknál” is kitermeljék a viszony-

lag magas (az átlagnál sokkal magasabb) női képviseleti számokat.

A másik logikát a pedagógia és az idegen nyelvű irodalomtudomány követi leggyérteleműben. Ezeknél a kandidátusok közötti, jóval átlag feletti női részvételi jelzéseknek a doktorok között igencsak átlag alatti előfordulás felel meg. Egyértelmű és számottevő nőiesedés mutatkozik a szakmai hierarchia alsó grádicsain, míg a felsőkön kifejezett női deficit. A belső szakmai mobilitásban tehát itt tagadhatatlanul erős „üvegplafon-hatást” lehet azonosítani. Ugyanez természetesen a többi szakiránynál is demonstrálható, de úgy, hogy ezeknél már mindkét képzési szintű kategóriában átlagon aluli a nők képviselete.

A 7. táblázat nyers számaiból az életkortól függetlenül még egy fontos idevágó következtetés vonható le, ami ismét csak az egyetemi és kutatói pályák férfi és női jelöltjei közötti egyenlőtlenségekre világít rá.

Az idővel mindkét nemnél gyorsan szélesedett a kandidátusok és a nagydoktorok közötti, nyers számokban mérhető különbségek ollója. 1962-ben még csak mintegy harmadnyival több kandidátus működött, mint doktor. A korszak végén azonban a férfiaknál több mint ötször haladta meg a kandidátusok létszáma a doktorokét. De az egyenlőtlenségek szorozója a nőknél ekkor már a tízszerest is felülmúlta. Ugyanennek az összefüggésnek függvényében viszont a férfi és a női kandidátusok, illetve férfi és női doktorok között meglevő, kezdetben óriási (hét-tizenegyszeres) számbeli eltérés az idővel összezsugorodott (2,5 és ötszörösé). Ez is a nők tömeges tudományos promócióját gátló „üvegplafon-hatás” egyik következménye.

Ennek a láthatóan egyenlőtlen nőiesedésnek a folyamatait egyéb részleteiben még nem tudtuk vizsgálni objektív jelzések híján, kivé-

ve, ami az életkort illeti. E tekintetben viszont jelentősebb eltéréseket nemigen találni férfiak és nők között. Mégis megfigyelhető, hogy a kinevezéskori életkor valamelyest – a vizsgált negyvenéves korszakon át körülbelül egy-két évvel – mindkét minősítési kategóriában emelkedett, bár nem teljesen egyirányú ingadozásokkal. Egyedül a kandidátus férfiak hirtelen öregedése tér el a trendtől az 1989-es rendszerváltás utáni korszakban. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy az új rendszerben az egyetemi pályán már aktív, de még akadémiailag nem képesített egyetemi oktatóktól alkalmazó intézményeik megkövetelték a kandidátusi minősítést esedékes előléptetésükhöz, miután megjelentek az egyetemi pályák piacán az új rendszerű PhD-vel rendelkező fiatalabb jelöltek. További kutatásokra vár annak a tisztázása, hogy ez a változás miért csak a férfi oktatókat érintette, hiszen a nők életkora nem változott minősítésük idején.

Az akadémiai minősítettek életkori viszonyai két további általános megállapításhoz vezetnek.

Egyrészt fontos felismerni számainkban azt a tényt, hogy a kandidátusság funkciója a látszat ellenére nem pontosan az 1990-es években bevezetett PhD-nek felelt meg az egyetemi pályaépítés kritériumai szempontjából. Az előbbi feltehetőleg (a PhD-t szerzők életkorára még nincsenek megbízható kimutatások) átlagosan legalább tíz évvel idősebb életkorban szerezték meg, mint az újszerű doktorátust. Ez megerősíti azt a megállapítást, hogy a kandidátusi cím leggyakrabban inkább a még minősítés nélkül elkezdett egyetemi vagy akadémiai kutatói karrier biztosítását, továbbvitelének esélyeit volt hivatva szolgálni, nem beszélve egyfajta társadalmi kitüntetésként való szimbolikus funkcióiról

(hasonlatosan az 1945 előtti egyetemi doktorátushoz). Sok jelöltnél a kandidátusság mindenestre nem a PhD-hez mérhető pályaindító diploma szerepét töltötte be.

Másrészt egyértelműen megfigyelhető a kétfajta szintű „akadémiai” minősítés közötti igen nagy életkorbeli eltérés, hozzávetőlegesen és átlagosan a férfiaknál tizenhárom-tizennégy év (illetve 2003-ban csak öt-hat év), míg a nőknél kissé több is. Ez a különbség is arra mutat, hogy míg a kandidátusság szerepkörei többfélék lehettek, a „nagydoktori” cím már sokkal inkább egyértelműen az egyetemi vagy kutatói pálya felsőbb állomását jelentette az egyetemi tanári kinevezés vagy/és az akadémiai tagság elérése felé vezető úton.

A szocialista kor szellemi „államnemessége” az akadémiai „nagydoktorokban” túlélte önmagát. Láthatóan továbbra is egy olyan „pályabeteljesítő” funkciót tölt be a nagyobbívű kutatói és egyetemi pályastratégiákban,

mint annak idején nem véletlenül „államdoktori” (*doctorat d'Etat*) címmel járó francia megfelelője, vagy az olyan, az amerikai egyetemeken informálisan, de határozottan elvárt kutatási teljesítmény, leginkább monografikus könyv, mely a véglegesített egyetemi oktatói állás (*tenure track*) elnyeréséhez vezethet. Korábbi kiegészítője, a kandidátúra kimúlásához viszont az is hozzájárulhatott, hogy az egyetemi és kutatói pályákon immár megszűnt vagy meggyengült az a funkció, mely szerint a már informális pályázatással szerzett (és a szocialista éra alatt „politikai tőkével” is megtámogatott) állást a tudásjavak terjesztésének és termelésének piacán akadémiai címmel is legitimálni kell. A szellemi tevékenységek mezején manapság már nyugati típusú verseny folyik – melynek „érdemelvű tisztaságát” persze behatárolja és torzítja a helyi kapcsolati tőke, a „nexusok” ereje – akárcsak Nyugaton. A kanonizált tudományos elitbe

A – kandidátusok

FÉRFIAK	1962	1970	1980	1990	2003
életkor kinevezéskor	38,7	40,0	40,7	41,1	48,1
összes számuk	259	695	1537	2161	2654
NŐK					
életkor kinevezéskor	39,2	40,6	40,2	41,0	40,7
összes számuk	36	112	330	569	969

B – akadémiai doktorok

FÉRFIAK	1962	1970	1980	1990	2003
életkor kinevezéskor	53,6	54,3	54,5	54,5	53,8
összes számuk	168	315	539	592	493
NŐK					
életkor kinevezéskor	52,3	54,6	55,9	54,7	54,6
összes számuk	15	35	74	87	92

7. táblázat • Az akadémiai kandidátusok és doktorok átlagos életkora nemek szerint a társadalom- és bölcsészettudományokban

jutás lehetőségét mindenesetre a most pályakezdőknél rendre a korai (általában a harmincéves kor előtt vagy akörül szerzett) PhD nyitja meg, de ez önmagában csak szükséges és nem elégséges feltétel a pályára lépéshez.

A tudományos és egyetemi pályák mostani rendszere tehát hibrid jellegű. Kombiálja a szocialista örökség egyik fontos elemét

az európai elitképzési és elitpromóciós rendszer szerkezeti adottságaival.

Kulcsszavak: *akadémiai doktorok, tudományos minősítés, kandidátusok, társadalomtudományok, szakmai morfológia, értelmiségtörténet, szocialista tudománypolitika, kutatás nőiesedése, nők az értelmiségben*

IRODALOM

Bourdieu, L. Pierre (1989): *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Les Éditions de Minuit.
 Karády Viktor (2016): The Academic Profile of Doctoral School Staffs in Hungarian Universities in the Social Sciences and Humanities. A Comparative Study of Disciplines with Special Reference to Educational Science (2000–2010). *CIAN-Journal of History of the University* (Madrid). 19, 71–89.

Karády Viktor (2017): Egy szocialista értelmiségi „államnemesség”? Kandidátusok és akadémiai doktorok a hazai társadalomtudományokban. In: Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna – Garai Imre (szerk): *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Budapest: Gondolat, 151–181.
Magyar statisztikai évkönyv 1961, 327.

MAGYAR TUDÓSOK KÜLFÖLDÖN – KÜLFÖLDI TUDÓSOK MAGYARORSZÁGON

Tverdota György

az irodalomtudomány doktora,
 az ELTE emeritus professora
 tverdota Gyorgy@yahoo.com

2016. augusztus végén Pécsen zajlott le a Magyarisztantudományi Társaság VIII. Nemzetközi Hungarológiai kongresszusa, amely a *Kultúra- és tudományköziség* címet viselte. A rendezvényen egy finn munkatársammal, Tuomo Lahdelmával, a társaság kongresszuson leköszönő nemzetközi elnökével vállaltam egy szimpózium szervezését és lebonyolítását *Magyar tudósok külföldön – külföldi tudósok Magyarországon* címmel. Amennyiben a hungarológia a magyar kultúra jelenlétét vizsgálja idegen nyelvi és kulturális közegekben, nem túlzás azt állítani, hogy a szimpózium témája nemcsak a kongresszusnak, de magának a hungarológiának centrális problémáit érintette. Jelen konferencia szervezésekor optimista módon azt ígértem, hogy ennek a szeptemberi kongresszusnak, s azon belül az általunk lebonyolított szimpóziumnak a tanulságairól fogok beszámolni. Ígéremnek igyekszem eleget tenni, de mivel inkább csak hiányérzeteimet mondhatnám el, mondandómban erősen támaszkodni fogok a szimpózium elején tartott *A történelmi kataklizma és a magyar tudósok szétszóródása* című vitaindító előadásomban megfogalmazott gondolatokra.

A szervezés anomáliáira, s a szimpózium mérsékelten sikeres voltára nem szeretnék sok

szót vesztegetni, hiszen mindez nem terjed túl egy rendezvény megítélésén. A jelenlévők és az esetleges olvasók számára sokkal több értelme van annak, hogy egyrészt a választott témánk fontosságára hívjam föl a figyelmet, másrészt pedig arra figyelmeztessék, milyen kevéssé ismerte föl a tudományos közvélemény, hogy az ezen a területen mutatkozó kérdések elméleti-történeti végiggondolása és a belőlük eredő gyakorlati következtetések levonása ma és holnap is sürgetően időszerű. Lehet-e fontosabb dolog a magyar kultúra külföldiek közösségében vagy az ő számukra való megjelenítése iránt elkötelezett szakemberek számára, mint annak vizsgálata, mi a viszony a Magyarországon nevelkedett, de az országot ideiglenesen vagy véglegesen elhagyó értelmiségi elit, a külföldön letelepedett magyar tudományos kutatók, a kulturális élet ágensei és az óhaza között? Illetve, a másik oldalról, tudnak-e vonzerőt gyakorolni a magyar tudományok, művészetek és a kultúra más területei más nyelvű, idegen kultúrából érkező értelmiségiekre? Melyek lehetnek-e vonzerő forrásai? A kongresszuson jól lemérhető volt ennek a vonzerőnek a megcsappanása, és a kép még lehangelőbb lenne, ha a szlavisztika vagy a germanisztika iránti nemzetközi érdeklődés alakulásával tennénk

összehasonlítás. Aggódó, szorongó kérdések ezek, de az előbbre lépés érdekében előbb-több szembe kell néznünk velük.

Ami pedig a téma iránti érdeklődés meg-
hökkentően csekély voltát illeti, a rendezvé-
nyen – tisztelet a kivételnek – épp a leghivatot-
tabbak nem voltak jelen, például az a Frank
Tibor, aki *Kettős kivándorlás* címmel írt
könyvet a témáról (Frank, 2012). Még jó, ha
a hozzám hasonló, botcsinálta tudománytör-
ténészek erkölcsi kötelességüknek tartották
helyt állni a hiányzók helyett, tudván tudva,
hogy kompetenciájuk ezen a téren megkérdő-
jelezhető, legalábbis nem problémátlan.
Ha a kutatás egész mezejét áttekintjük, nincs
okunk panaszra. Épp ellenkezőleg, a bőség
zavarával küzdünk. Elképesztően gazdag,
zavarbaejtően színes és kétségbeejtően rendez-
etlen, kusza, és főleg gondolatilag kellőkép-
pen nem feldolgozott ismeretanyaggal kell
sáfárkodnunk. Az Egyesült Államokban vagy
más nyugati országokban fényes karriert be-
futott magyar származású tudósok gyakorta
külföldi szerzők által írt, angol vagy más nyel-
ven megjelent életrajzai például máris impo-
záns bibliográfiát adnának. Itt beérem két
magyar nyelven is hozzáférhető könyv címé-
nek megemlékezésével: Marx György *A mars-
lakók érkezése* (2000), Hargittai István és
Hargittai Balázs *A marslakók bölcsessége* (2016).

Feltétlen siker, hogy idegen ajkú hunga-
rológusok is részt vettek a rendezvényen, és
idegen nyelven számoltak be kutatásaikról. A
hamburgi egyetemen tanító Holger Fi-
scher *Ungarische Wissenschaftler im gegenwärtigen
Deutschland* című, statisztikai táblázatok-
kal felszerelt empirikus szociológiai felmérés-
ben tekintette át a tudományosan képzett
magyar értelmiség jelenlétét a mai német
kutatásban és felsőfokú oktatásban. Anssi
Halmesvirta finn történész pedig *Encounters*

of Alterity: Fellow Travelers Jozsef Szinnyei and
Antti Javala címen angol nyelvű előadást tar-
tott egy magyar és egy finn nyelvész kapcso-
latáról. Holger Fischer a jelen helyzetről adott
keresztmetszetet, Anssi Halmesvirta pedig
történeti visszatekintésre vállalkozott. A téma
ebben a két idősíkban fejthető ki. Az előadá-
sok zömében a múlt felé fordulás dominál, a
megközelítési mód történettudományos vagy
azzal rokon. A vizsgálódásnak ebben a sávjá-
ban működő tudománytörténet vagy kultúr-
történet azonban olyan problémákra irányít-
ja a figyelmet, amelyek a jelenben vagy a
közeljövőben sürgős megoldásra várnak. A
múlt tanulságaiból a mai teendőinkre nézve
kell következtetéseket levonnunk, s ezt az
aspektust Holger Fischer előadása képviselte.

Mivel a szimpózium témaválasztásai és
az előadások módszertana ennek ellenére csak
fogyatékosan elégítette ki ezeket a kritérium-
okat, úgy döntöttünk, hogy a rendezvény
anyagaiból összeállítandó publikációt utólag
feljavítjuk olyan szerzők írásaival, akik nem
vettek részt a szimpóziumon. Holger Fischer
előadásával nagyon jól párosítható, annak
mintegy történeti dimenzióját dolgozza ki
Karády Viktor *Magyarországi egyetemi hallga-
tók külföldön a nagy átalakulás időszakában
(1867–1918). (Összehasonlító perspektívából)*
című, eredetijében franciául megjelent tanul-
mánya, amely ama legendás emigráns tudós-
generációk kiképződésének külföldi kontex-
tusát elemzi, melyek a két világháború kö-
zötti korszakban és később is fontos szerepet
játszottak a nyugati világ tudományosságá-
ban.¹ A kis könyv szellemi súlyának megnöve-
lése érdekében hasonló módon még más írá-
sok bekapcsolására is sor kerül, de ezekre a
részletekre itt nem térek ki.

¹ kézirat, megjelenés előtt

A Nemzetközi Magyarástudományi Tár-
saság tagsága túlnyomó többségben kultúra-
tudományokkal, puha társadalomtudomá-
nyokkal foglalkozó szakemberekből áll, s ez
a körülmény markánsan filológusi arculatot
kölcsonöz a rendezvényeknek. A szimpóziu-
munkon mindez fájdalmas féloldalasságot
eredményezett, mert az idegenbe szakadt
tudósaink sokkal inkább a természettudomá-
nyok és a műszaki tudományok területén
hagytak nyomot. Megfigyelhető, hogy a puha
társadalomtudományok körül felmerülő
kérdések átpolitizáltabbak, ideológiákkal át-
itatottabbak, mint a többi tudományterület-
tel kapcsolatos kérdésfeltevések. Jelen körü-
lmények között, a mai hatalom erős reprezen-
tációs igénye folytán ez egyenesen a kultúrdip-
lomácia propagandájához vezet, Ujváry Gá-
bor *Gragger Róbert és a magyar kultúrpolitika*
című előadása volt erre a példa, amely a kle-
belsbergi kultúrpolitika német nyelvterületen
kibontakozó sikereit méltatta. A baloldali
reprezentációs igények ezzel szemben a hábo-
rú végén bekövetkezett forradalmakban részt
vevő értelmiségiek kényszerű emigrációját
részécskítették volna előnyben.

Mindazonáltal a Collegium Hungaricu-
mok, külföldi magyar kulturális intézmények,
az állam által juttatott ösztöndíjak, magyar
tudósok nemzetközi szervezetekben, intézmé-
nyekben való jelenlétének példái a magyar
tudomány külföldi jelenlétének legitim meg-
valósulási területét képezik. Rendkívül érde-
kes esetet tárgyalt ebből a szempontból Gál
Jenő, a prágai Károly Egyetem magyar tanszé-
kének vezetője, aki *Határátlépések Anton
Straka életében és életművében* című előadásá-
ban egy szlovák származású, magyarul töké-
letesen tudó, karrierjét még a Monarchia
éveiben kezdő, de aztán a prágai vezetést
fenntartás nélkül kiszolgáló, Budapestre ak-

kreditált kultúrdiplomata magyar irodalmi-
kulturális kapcsolatait taglalta. Ha a Monar-
chia fennmarad, Straka alighanem magyar
karriert futott volna be, így a két közép-eu-
rópai nép közötti közvetítés aktivistája lett.
Érdekes lett volna képet kapni a kisebbségi
helyzetbe került tudós magyar értelmiségi
karrierlehetőségeiről a befogadó ország tudomá-
nyos intézményeiben vagy felsőoktatásá-
ban, de ez az előadás fatális véletlen folytán
elmaradt.

Azaz, hogy a bécsi egyetemen tanító Kó-
kai Károly előadása: *Magyarok Ausztriában.
Humántudományok [sic!] a 20. század második
felében* részben kielégítette ezt az igényt, bár
Ausztria kevésbé a kisebbségi magyarság egyik
központjaként, mint a magyar emigráció
egyik célpontjaként funkcionált. Az előadást
azonban nem is annyira a témája, mint a
bevezető része, a belefoglalt módszertani kri-
tika teszi emlékezetessé. Kókai jogos szemre-
hányásokkal illette a magyar tudósok külföl-
di pályáját tárgyaló szakmunkák gyanútlan
felületességét, s ez alól a vád alól nem mente-
sülhetnek a pozitív összefüggésben említett
könyvek sem: „A külföldre került magyarok
tudományos karrierjével kapcsolatos disz-
kussziókat, legyenek ezek tudományos vagy
tudományos ismeretterjesztő jellegűek, egy
klisé uralja. Ez a klisé meghatározza a magyar
és más nyelvterületeken született interpretá-
ciókat egyaránt. *Laura Fermi* 1968-as angol
nyelvű *Illustrious Immigrants* című könyve,
Frank Tibor szintén angol nyelvű *Genius in
Exile*-je, Palló Gábor *Magyar jelenségről* szóló
szövege ugyanazt tárgyalják. A szerzők mind-
ezekben az esetekben egy sajátos csoportra
koncentrálva próbálják meghatározni egy
általuk megfigyelni vélt jelenség lényegét. A
legtöbbet emlegetett személyek nevei közé
Neumann János, Szilárd Leó, Wigner Jenő,

Teller Ede, Pólya György vagy Kármán Tódor tartoznak. A klisé, talán egy kicsit sarkítottan megfogalmazva, hogy az értelmezés irányultsága világosabbá váljon, valahogy így adható vissza: lám, milyen sok zsenit adott kis hazánk a nagyvilágnak! Mi a probléma ezzel a megközelítéssel? Szelektíven kezeli a tudományt, az úgynevezett sikerekre, nevezetesen a Nobel-díjra koncentrál, illetve olyan mutatókra, amelyeket objektívnek nevez, miközben figyelmen kívül hagyja a tudományok működésének strukturális meghatározóit.”²

Kókai kritikáját folytatva megállapíthatjuk: a szóban forgó szerzők és rajtuk kívül sokan mások túlságosan erősen támaszkodnak a tárgyal tudósok és környezetük önértékeléseire és önértékeléseire. Megmaradnak a sikerorientált anekdoták közegeiben. Figyelmen kívül hagyják, vagy felületesen kezelik a tudománytörténet nagyon szigorú belső összefüggérendszerét. Teller Ede, Neumann János vagy éppen Mannheim Károly és Antal Frigyes sikerei vagy kudarcai az általuk művelt tudományos területek belső vitáin, konku-renciáharcain, a felfedezések és a közzétételük külső-belső nehézségein fordultak meg. Utalni szeretnék Paul Feyerabend *A módszer ellen* című, magyarul is megjelent, rendkívül kritikus, dekonstruktív tudománytörténeti könyvére, akinek munkáját mellékesen az teszi hungarológia érdekűvé, hogy háttérben egy külföldre szakadt magyar tudománytörté-nésszel, Lakatos Imrével folytatott baráti disz-kusszió állt (Feyerabend, 2002). Feyerabend könyve arra figyelmeztet, hogy az általunk kiválasztott területen egy lépést sem szabad tenni az adott tudományokon belüli, tudománytörténeti (vagy Bartók Béla amerikai nehézségeit vizsgálva: éppenséggel a nemzet-

² kézirat, megjelenés előtt

közi zenei élet belső világára érvényes) szempontok szigorú érvényesítése nélkül.

Az én előadásom a kérdés más aspektusait emelte ki. Tudomásul vettem, hogy a kérdéskörrel foglalkozó munkák többnyire esettanulmányok egy-egy kiválasztott tudós-ról vagy a kulturális életben kiemelkedő szerepet játszó személyiségről. Tudomásul vettem, hogy a vizsgálódás módszertana kettős. A hungarológiai nézőpontú tudománytörténeti elemzések nem érhetik be egy-egy szé-kebb terület belső történéseinek nyomon követésével. A kis történelmek (a vegytan, az atomfizika, a közgazdaságtan, a szociológia, a művészettörténet belső mozgásai) mellett tágabb, de szigorúan és néha brutálisan érvényesülő kontextusként jelen van a nagy történelem, a politikai döntések, a bekövetkezett fordulatok következményei az emberi sorsokra. A jelzett összefüggésben vizsgált esettanulmányok a kis és nagy történelem találkozásának határsávjában játszódnak le. Ezért adtam előadásomnak *A történelmi kataklizma és a magyar tudósok szétszóródása* címet.

Az egyéni karrier, pályamódosulások így új kontextusba kerülnek. Ami egyénileg sikeres túlélési taktikának bizonyul, nemcsak egzisztenciális szinten, hanem a tudományos sikerek elérése előtt kinyíló lehetőségek szempontjából, az egy nemzet, jelesül a magyarság egésze felől nézve súlyos kérdések feltevésének szolgál alkalmul: milyen következményekkel jár egy ország fejlődésére nézve, ha értelmiségi elitje külföldre távozik? Milyen feltételekkel tudta volna megtartani Magyarországot az itt kiképzett értelmiségi elit? Politikai döntéseken múlt-e, hogy a tudomány művelői elhagyták hazájukat, vagy ez a fordulat lényegesen kedvezőbb politikai feltételek között is bekövetkezett volna? Korrigálni tudta-e a két világháború közötti Magyarország az 1919–

1920-ban elszenvedett szellemi vérvesztést? Mit kell tennünk, egyáltalában tehetünk-e valamit, ha az Európai Unióban, a globalizálódó világban a saját kulturális-tudományos életünk gazdagítása érdekében itthon szeretnénk tartani legkiválóbbjainkat? Lehetséges-e vészes egyenlőtlenség a magas fokú képzés és a kiképzett szakemberek megtartásának feltételei között? A kérdések tovább konkretizálhatók és lebonthatók alkérdésekre, de a kérdészet az adott ponton megállítom.

A szimpóziumon – kicsit ellensúlyozandó az erősen filozofikus karakterű előadások egyoldalúságait – a magyar műszaki tudományos elitnek a 19-es fordulat utáni szétszóródására összpontosítottam a figyelmemet. A korszakváltás kettős értelemben jelentett új helyzetet. Egyrészt azzal, hogy a ténylegesen baloldali (a liberálistól a polgári liberálison és a szocialistán át a kommunista beállítottságúakig), illetve a baloldaliként megbélyegzett, de inkább csak a felajánlott vezető pozíciókat elfogadó értelmiségieket félreállították, illetve a mögöttük álló réteg (például a liberális zsidóság) mozgásterét jelentősen leszűkítették, hatalompolitikai okokból lefejezték az ország szellemi elitjét. Másrészt pedig az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása folytán anyagiilag, pénzügyileg, illetve a német nyelvű intézményekkel való kooperáció felszámolódása következtében megszűntek a feltételei annak, hogy a volt Monarchia magyar felében tökeerős kutatóbázisok épüljenek ki. A tudósok előtt a szakmai továbbfejlődés és érvényesülés csak akkor maradt nyitva, ha külföldre távoztak, s idegenben integrálódni tudtak valamely kutatóhely vagy egyetem kereteibe.

A probléma gyökerénél egy meghaladhatatlan tényállást találunk: a tudomány, a technika túllépi a nemzeti határokat, művelésük és eredményeik internacionális érvényű-

ek és kiterjedésűek. A művészetek egy része többé-kevésbé függetleníthető a nyelvtől vagy a nemzeti különbségektől (zene, képzőművészetek, film, előadóművészetek). A nemzeti identitás és az ország(ok)hoz kapcsolódó lojalitás elválhat egymástól. Az ígéretes teljesítményekkel biztató tudósokat, művészeket idegenből odahaza elérhetetlen jövedelmekkel csábítják. Tudjuk jól, ezt hívják agylopásnak. A visszautasíthatatlan ajánlatok része lehet a kutatási vagy szereplési perspektívák kitágulása, a közvetlenebb, akadálytalanabb bekapcsolódás a nemzetközi körforgásba. Az eredet és a révbe érkezés között így kialakult mozgástérrel játszódnak le az általunk vizsgált folyamatok.

A hazai föld vonzereje egy ideig minden szereplőt, akiről szó eshet, ide köt, vagy esetleg idegenből ide csábít. Akadnak szép számmal, akik e vonzáskörből csak alkalmakra szakadnak ki, egy-egy ösztöndíj, tanulmányút időtartamára, egy-egy nemzetközi eseményen való részvétel napjaira, heteire. Számos külföldi tudóst, szakembert valamilyen, akár diplomáciai misszió kapcsol a magyar globuszhoz, vagy olyan érdeklődési körrel bírnak, olyan tudományokat (finnugor összehasonlító nyelvészetet) művelnek, amely alkalmanként, rövidebb-hosszabb időre hozzánk köti őket. Ritkán, kivételképpen megtörténik, hogy egy-egy tudós értelmiségi hosszú időre eltávozik, de valamilyen életfordulat folytán visszagyökerezik a talajba, amelyből kiszakadt. És, persze, nagyon sok olyan szakember van, aki végleg elhagyja szülőhazáját, vagy idegenlétben, pályáját másutt futja be. Az előbbi típus esetében azonban rendelkezünk egy biztos indikátorral, amely jelzi, hogy az eltávozás nem teljes: ez pedig az alanyok kettős, sőt, többes identitásának ténye, az idegenben megőrzött anyanyelvi tudás, vagy akár csak

az idegen nyelv levethetetlen magyaros akcentussal történő használata, a gondosan ápoltság kapcsolatok az óhazában maradtakkal, a honvágy, a nosztalgia feltörései stb. Ne feleddünk meg arról, hogy a tartózkodási helyül kiszemelt ország befogadó hajlandósága gyakran korlátozott, az oda igyekvő szakemberrel szemben valamilyen okból elutasító, sőt, ellenséges lehet, tehát taszító hatás nemcsak az óhazában léphet föl, hanem az „új hazában” is jelentkezhet visszataszító effektus vagy legalábbis fékhatás. Az agylopásnak például a bennszülött értelmiség körében ellenérdekeltjei is támadhatnak.

Vizsgálódásainkban sajátos kettősséggel kell számolnunk, sőt, ez a kettősség a kutatás két, határozottan elkülönülő irányába vezet. Akikkel mi foglalkozunk, azok kiemelkedő személyiségek, szakterületük elismert művelői. Az átlagnál felkészültebbek, ezt környezetük tudja róluk. Tehetségüket fel- és elismerik, kivételes teljesítményeket várnak és kapnak tőlük. Nagy esélyük van arra, hogy különleges elbánásban részesüljenek, előnyben részesítsék őket, kivonják őket a többséget esetleg sújtó restriktív szabályok alól. Ezen a szinten a szorosan vett tudománytörténeti megközelítésnek kell előtérbe lépnie.

Másfelől azonban egy kiemelkedő természettudós, a modern technológia megújítójának, egy építésznek, egy karmesternek vagy virtuóznak, bármilyen hamar megmutatkoznak a képességei, nagyon komoly képzésben kell részesülnie ahhoz, hogy nemzetközi szinten versenyképesé válhasson. A küldő országnak szükségképpen kifejlesztett, jól működő, igen színvonalas közoktatással és felsőoktatással, azon belül elitképzéssel kell rendelkeznie. Ennek megléte adja annak a vonzerőnek legnagyobb hányadát, amely a tudóst, a szakembert egy bizonyos életkorig

szülőföldjén megtartja. Ha a kivételes tehetségek nevelődésének folyamatát meg akarjuk érteni, a személyes karrierek mögött rejlő hatalmas hátszínre kell feltárnunk a társadalomtörténet, a statisztika, a szociológia, az intézménytörténet módszereivel. És persze egyúttal azt sem hanyagolhatjuk el, hogy a megtartó erő csökkenésének okaira rávilágítsunk, hogy felfedjük a szülőhaza intézményrendszerének, iparának, társadalmi életének gyengeségeit, anomáliáit.

És akkor még nem beszéltünk a sorsok alakulásának másik intézőjéről, a nagy történelem alakulásáról. A népek tragikus sorsfordulatai nem kímélik a dédelgetett, kivételes tehetségeket sem. Vannak ugyan szívderítő ellenpéldák, mint például azé a magyar biológusé, akit egy turkesztáni fogolytáborból sikerült a háború alatt Stockholmba juttatni, hogy átvehesse a Nobel-díjat. De ugyanakkor szomorú mementó a ragyogó tehetségű Zalai Béla harctéri halála rögtön a háború elején, vagy a Babits által is elíratott Emil Lask filozófus pusztulása.

Ezen a ponton, visszatérve Kókai Károly előadásához, élesen szét kell választanunk a természettudományok és műszaki tudományok és a társadalomtudományok helyzetét. Kókai ezt a különbségtételt a tudomány értékelésének e két területére érvényes eltérő kritériumaira vonatkozólag fogalmazza meg: „Egy, a természettudományokon alapuló skálán a humántudományok [sic!] hátrányban vannak, mivel az utóbbiak alapvetően más-képp működnek, mint az előbbiek. Negatíván megfogalmazva: a humántudományok [sic!] esetében egy-egy elmélet minősége nem mérhető le sem abból, hogy melyik – tehát, hogy a Science Citation (... stb.) *Indexek* szerint hány pontos – folyóiratban lett publikálva, sem abból, hogy szerzője melyik egyete-

men milyen állásban van, sem abból, hogy hányan hivatkoztak rá egy bizonyos időtartamon belül. Egy ismert nemzetközi példát hozva: Ludwig Wittgensteint – megérdemelten vagy sem – a 20. század legnagyobb, vagy legalábbis két legjelentősebb filozófusa egyikeként tartja számon a tudományos és a kevésbé tudományos világ egyaránt. Wittgenstein életében összesen egy szöveget publikált. Ez a szöveg kevesebb mint 100 oldal hosszú. E szöveg alapján – amely melleleg egy teljesen ismeretlen, tehát a Science Citation *Index* szerint úgyszólván nem létező folyóiratban jelent meg – Wittgensteint először a filozófia doktorává avatták, majd megkapta egy egyetemen a tanítási jogot, tehát gyakorlatilag lehabilitált. Ugyanazzal a kevesebb mint 100 oldalas szöveggel ledoktorálni és lehabilitálni a mai egyetemi szabályok szerint nem megengedett. Tehát Wittgenstein mai mércével mérve nem csupán láthatatlan, hanem sarlatán is lenne. Ezenkívül Wittgensteint életében egy szűk rajongó csoport ki-fejezetten nagyra értékelte, de a tudományos világ egészében legfeljebb egy értelmiségi kuriózum volt.”

Előadásomban nem a tudományos teljesítmény mérésének a humán tudományok szempontjából erős és igazságtalan hátrányokat okozó anomáliára, hanem arra tettem a hangsúlyt, hogy a humán tudományok politikai, ideológiai kitettsége, s a mindenkori államhatalom számára való közvetlen felhasználhatóságának korlátai két alapvető követ-

kezménnyel járnak. Az egyik az, hogy művelői jobban ki vannak szolgáltatva a történelem szeszélyeinek. A náci Németországból menekülő műszaki tudósokat az Egyesült Államokban sokkal könnyebben befogadták, mint a társadalomtudósokat, művészeket, írókat, újságírókat. Wigner Jenő állást kapott, Mannheim Károlynak „csak” Angliában sikerült menedékre lennie. Bartók élete végén nagy nehézségekkel küzdött Amerikában. Ignó Pál, a *Nyugat* volt főszerkesztője pedig kegyelemkenyéren élt. Fenyő Miksát nyugatra szakadt magyar tőkések tartották el. A másik eltérés pedig az, hogy a társadalomtudósok és művészek éppen politikai-ideológiai elkötelezettségük folytán hajlamosabbak a hazatérésre, vállalva az ezzel járó kockázatokat és hátrányokat is. Kassák és köre 1926-ban hazahozta az avantgardot, amivel a mozgalom hanyatlását idézte elő. Lukács György, Révai József, Balázs Béla, Gábor Andor, Lengyel József pedig a Szovjetunióból tértek haza, amikor erre alkalmuk adódott. (Igaz, hogy Lippay Zoltán vagy Mácsa János személyében ellenpélda is akad).

Az elmondottak, úgy vélem, eléggé igazolják, hogy az előadásomban felvázolt problémakör fontos és aktuális, és hogy bőven van tennivalója a tudománytörténetnek és a társadalomfelfogott kultúrtörténetnek, ha az ezen a téren mutatkozó kiáltó hiányokat pótolni akarja.

Kulcsszavak: *hungarológia, magyar tudósok külföldön, tudománytörténet, emigráció*

IRODALOM

- Beke Albert (2003): *Az emigráns Márai Sándor a magyarságról és önmagáról*. Budapest: Szenci Molnár Társaság
 Berkes Tamás (2003): Párhuzamos életrajzok: Anton Straka és Sárkány Oszkár. *Európai utas*. 3, 40–45. • <http://tinyurl.com/y6wfvrgw>

- Buckard, Christian G. (2004) *Arthur Koestler: Ein extremes Leben 1905-1983*. München: C. H. Beck Verlag
 Büky Virág (2015): Bartók Béla és Pásztory Ditta Amerikában. *Liget*. január • <http://tinyurl.com/y89zob2n>
 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig*. Budapest: Magvető Kiadó, 181–470.

- Fermi, Laura (1968): *Illustrious Immigrants*. Chicago: University of Chicago Press
- Frank Tibor (2012): *Kettős kíváncsi. Budapest–Berlin–New York 1919–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Feyerabend, Paul Karl (2002): *A módszer ellen*. (ford. Mesterházi Miklós, Miklós Tamás, Tarnóczy Gabriella) Budapest: Atlantisz Kiadó
- Hargittai István – Hargittai Balázs (2016): *A marslakók bölcsesége. Saját szavaikkal, megjegyzésekkel*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Karátson Endre (2007): *Otthonok I–II*. Pécs: Jelenkor Kiadó
- Krausz Tamás (2003): Lukács György oroszországi sorsa – Alekszandr Sztikalin: Lukács György – a gondolkodó és a politikus című könyvről. *Eszmélet*. 57, 77–82. • <http://tinyurl.com/ybu26wzs>
- Mannheim-tanulmányok. *Tanulmányok Mannheim Károlyról és Mannheim Károlyról*. (2003) (szerk. Kárádi Éva, Gellériné Lázár Márta) Budapest: Napvilág Kiadó
- Marx György (2000): *A marslakók érkezése*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Nagy Ferenc (1993): *Szent-Györgyi Albert és a magyar Nobel-díjasok*. Budapest: MTESZ
- Palló Gábor (1992): Polányi Mihály pályája. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai 1–2*. (vál. Nagy Endre és Ujlaki Gabriella) Budapest: Atlantisz, 320–329.
- Palló Gábor (1999): *Magyar jelenség a tudomány történetében*. MTA doktori értekezés, Budapest
- Timár Árpád (1984): *Charles de Tolnay e la cultura ungherese*. In: *Charles de Tolnay. Giornata commemorativa organizzata d'intesa con l'Accademia delle scienze d'Ungheria (Roma, 26. novembre 1982)*. (Problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno n. 258) Roma: Accademia Nazionale dei Lincei
- Tverdota György (2009): *Németh Andor: Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*. Budapest: Balassi Kiadó
- Tverdota György (2010): *Németh Andor: Válogatás az otthontalanságra*. Budapest: Balassi Kiadó
- Ujváry Gábor (2001): Kultúrpolitikus, diplomata és tudományos menedzser. 75 esztendeje hunyt el Gragger Róbert. *Európai utas*. 3, 68–72. • <http://tinyurl.com/ycsjclag>

AZ INTEGRÁLT JÖVŐKUTATÁS PARADIGMATIKUS KÉRDÉSEI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAPCSOLÓDÁSAI

Hideg Éva

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet
eva.hideg@uni-corvinus.hu

1. A jövőkutatás paradigmaticus metaelemzése és annak főbb eredményei

Kiindulok feltevéssem, hogy a jövőkutatás mint a tudományok rendszeréhez tartozó terület rendelkezik paradigmákkal, amelyek módszertani mintákat nyújtanak kutatási tárgyának vizsgálatához. Paradigma alatt azt értem, ahogyan azt Thomas Kuhn meghatározta az 1960-as években. Ő a paradigmát így fogalmazta meg: „Ezek olyan, általánosan elismert tudományos eredményeket értek, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak.” (Kuhn, 1984, 11.) E definícióból következik, hogy a paradigma dinamikus kategória, vagyis átalakítható és változtatható, ha azt a tudományos közösség a tudományt érő különböző külső hatásokra, illetve belső módszertani innovációira alapozottan véghez viszi.

A paradigmával kapcsolatos bonyolult és sokrétű változások elemzés, pontosabban metaelemzés tárgyává tehető akkor, ha a reflexív elemző képes megérteni és rekonstruálni az egyes paradigmák lényegét és változásuk, evolúciójuk ok-okozati és kölcsönhatásokon alapuló rendszerét. Az elemzés metaszintje

jelenti egyrészt az egyes paradigmák belülről való ismeretét, másrészt az egyes paradigmák és átváltásuk külső és felülről történő látásmódját, valamint a külső és a belső tényezők közötti kölcsönös kapcsolatok megismerését. Loet Leydesdorff szerint erre képes lehet egy reflexív résztvevő megfigyelő, mert „...egy négydimenziós elme képes fordítási rendszerek között fordítani. A különféle paradigmák csak »majdnem inkommenzurábilisak« maradnak abban az értelemben, ahogy egy evolúciós rendszer majdnem szétbontathatlan marad.” (Leydesdorff, 2007, 101.) A metaelemzés gyakorlatilag egymással összefüggő időbeni és térbeni összehasonlító vizsgálatokat jelent egy vagy több tudományterület paradigmáira vonatkozóan. Ezek a vizsgálatok és elemzések elméleti-módszertani és gyakorlati alkalmazással foglalkozó szakirodalmak széles körének feldolgozásán kell hogy alapuljanak.

2.1. A jövőkutatási paradigma dinamikus mátrixsémája • A jövőkutatásban az időbeni és a térbeni metaelemzések alapját az a szakmai vagy diszciplináris paradigmamátrix képezi, amelynek összetevőit Kuhn nyomán (Kuhn, 1984) Egon Guba és Yvonna Lincoln határozták meg (Guba – Lincoln, 1994),

összetevők $(c_i)_t$	Paradigmajellemzők $E_{jt}((c_i)_t)$
jövő- és világfelfogás	
a kutató – kutatóközösség – helyzete	
a kutatás tárgya	
a kutatás célja és feladata	
metodológiai elvek	
módszeralkalmazási szabályok	
a kutatási eredmények „jósága” és hasznosíthatósága	

1. táblázat • A jövőkutatási paradigma dinamikus mátrixsémája (forrás: Hideg, 2012, 41.)

majd pedig azt John Heron és Peter Reason egy további összetevővel, a kutatási eredmények „jósága” és hasznosíthatósága komponenssel bővítették (Heron – Reason, 1997). A jövőkutatás sajátosságait figyelembe véve ezt a paradigmamátrixot a kutatás tárgya összetevővel tovább bővítettem és dinamizáltam saját metaelemzésem számára (Hideg, 2012). (1. táblázat)

A paradigmának ez a részletes leírása azért képez mátrixsémát, mert az összetevőknek is vannak időtől függő ún. értelmezési tartományai, és az egyes paradigma-összetevők jellemzőinek pedig szintén időtől függő ún. értékkészletei. Ebben a formában használva a paradigmát feltárhatók és rekonstruálhatók az egyes paradigmák, paradigmavariánsok és paradigmaváltások a jövőkutatás eddigi történetében. Szintén feltárhatók és értelmezhetők a jelenleg folyó szaktudományi viták tanulmányozása alapján a folyamatban levő elméleti-módszertani fejlesztések, valamint a paradigmafejlesztések újabb irányai.

2.2. A jövőkutatás paradigmatis fejlődési útja • A metaelemzés eredményeként az adó-

¹ A metaelemzés és eredményei részletesen: Hideg Éva *Jövőkutatási paradigmák* (2012). A könyv az azonos című akadémiai doktori értekezés alapján készült.

dott, hogy az 1960-as években létrejött jövő-kutatás tudománya olyan társadalomtudományi terület, amely a humán jövő előzetes feltárására és megismerésére törekszik. *Posztivistista paradigmát fejlesztett ki*, amelynek segítségével a múlt és a jelen törvényszerűségeinek és trendjeinek vizsgálatára építve a majdan elkövetkező valószínű jövő, jövők előrejelzését végzi.

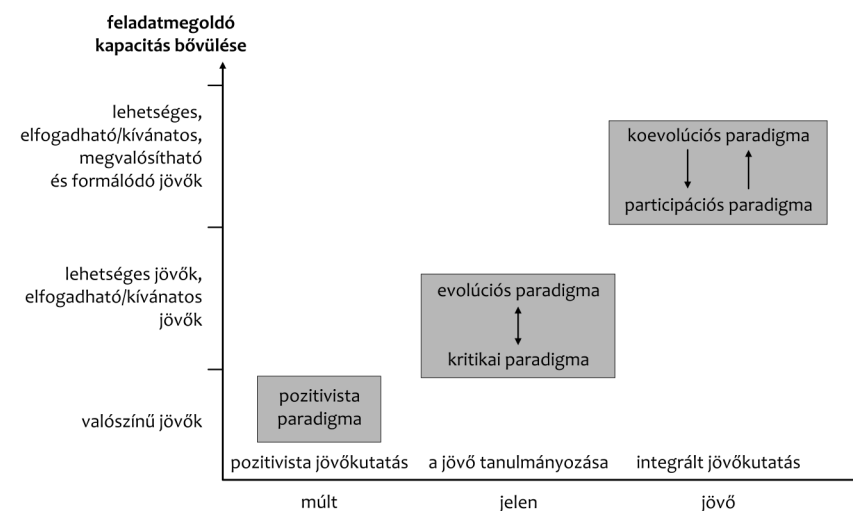
Ez a paradigma azonban nem használható olyan időszakokban, amikor hirtelen és nem kiszámítható változások kezdik el formálni a jövőt, vagyis széles körben elterjedt az instabilitás, illetve annak felismerése. Az 1990-es években a jövőkutatáson belül zajló tudományos viták ráirányították a figyelmet arra, hogy eleve lehetetlen megjósolni a humán jövőt, és a jövőkutatásnak be kell érnie a jövőbeni lehetőségek, valamint a jövőformáló emberi elképzelések és tevékenységek tanulmányozásával. Ezt a paradigmaváltásba torkolló szemléletváltást segítette elő a posztmodern korszakváltás a szellemi és a kulturális életben, a globalizáció és a szocialista világrendszer rendszerváltása. *Az ezredfordulóra a jövőkutatásban már két új paradigma, az evolúciós és a kritikai terjedtek el.* A paradigmaváltást mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a jövőkutatás az angol szaknyelvben egyre

inkább *futures studies* kifejezésre váltott át a *futures research*-ről.

A két új paradigma egymással is versengő paradigmaként lépett fel. Amíg az evolúciós paradigma a jövő komplex és ún. *evolúciós mintázatokban* megtestesülő lehetséges jövőinek vizsgálatát tekinti fő céljának, addig a kritikai paradigma azt hangsúlyozza, hogy a jövőket a jelenben alakítják ki a társadalom humán *stakeholderei*, akik rendelkeznek előrelátó, ún. *foresight* képességgel, és akik valójában érintettek és érdekelték a jövő formálásában. Az evolúciós paradigma szerint viszont a stakeholderek csak egyik fontos ágensztípusai a humán jövő alakulásának, hiszen nem lehet tetszőlegesen formálni a jövőt továbbra sem. A kritikai paradigma képviselői viszont a jövőformálás korlátjait csakis az emberi tényezőben, a stakeholderek képességeinek és szellemi kapacitásának vagy akaratának elégtelenségében látják és láttatják. A jövőkutató munkáját is azért tartják fontosnak, hogy az segítsen felszínre hozni a jövőfelfogások és -elgondolások mind szélesebb körét, továbbá

elemzésével és értékelésével segítse elő azok folyamatos társadalmi diskurzusát.

A jelenleg folyó szakmai viták és előrejelzés-/foresight-készítési gyakorlatok afelé mutatnak, hogy a jövőkutatás olyan *egyesített jövőelméleten* dolgozik, amely képes tanulmányozni a humán jövőformálásban szerepet játszó aktorok és stakeholderek foresight tevékenységét, illetve alapokat nyújtani jövőformáló tevékenységükhöz, és azoknak az intézményesüléséhez. Ezek a feladatok már nem paradigmaversenyben, hanem egy integrációt lehetővé tevő újabb paradigmaváltás révén oldhatók majd meg (Hideg, 2012, 2013). Erre az újabb jövőkutatási művelési módra utal az *integrált jövőkutatás* – az ún. *integral futures* – megnevezés, amelynek révén a lehetséges, az elfogadható és/vagy a kívánatos, a megvalósítható és formálódó jövők egyaránt feltárhatók, elemezhetők és rendszerbe foglalhatóak. (Az integrált jövőkutatás paradigmáiról a 2.2. alpontban lesz szó.) Az 1. ábra foglalja össze a jövőkutatási paradigmák fejlődésének útját.

1. ábra • A jövőkutatás paradigmatis fejlődése (forrás: Hideg, 2012. 172.)

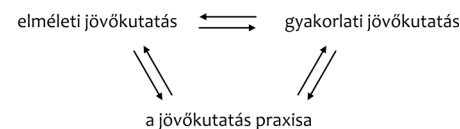
2. A formálódó integrált jövőkutatási tevékenység területei és paradigmái

Jelenleg a jövőkutatás paradigmatisz fejesztését azok a kihívások serkentik, amelyek a fenntarthatóság megteremtése, a demokratikus részvétel iránti igény terjedése és az infokommunikációs technológia (IKT) által lehetővé tett célzott tudásintegráció körül merülnek fel. A fenntarthatóság elsősorban a természeti környezettel kapcsolatban jelentkezik, de társadalmi vonatkozásokban is egyre fontosabbá válik a globálissá vált világunkban a migráció egyre erősödő hullámaival, a szegénység és gazdagság végzetes polarizációjával szemben. A demokratikus részvétel iránti növekvő igény az érintettek, a stakeholderek saját jövőjük alakításába történő részvétele tekintetében érinti közvetlenül a jövőkutatás művelését. Az IKT olyan technológiai szervezőerő, amely életünk minden területének, közte a jövővel foglalkozásnak is új formát nyújt: soha nem látott mértékben megnöveli az információ tömegét, és annak sokcélú, integrált és interaktív termelését és hasznosítását kínálja.

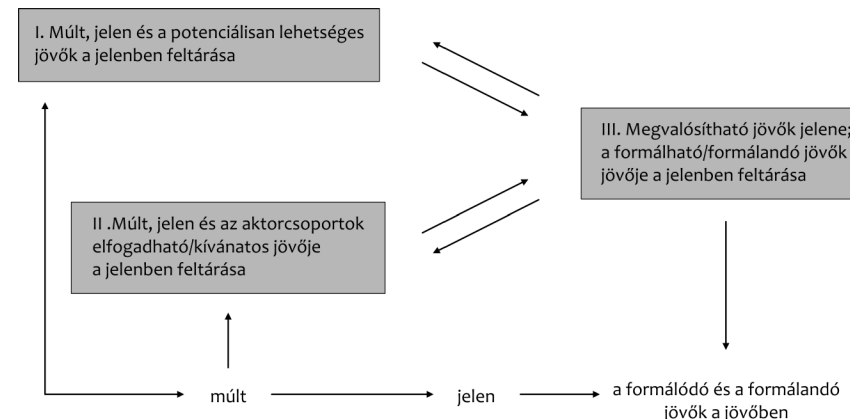
2.1. Az integrált jövőkutatás mint kutatási és gyakorlati tevékenységek kapcsolatrendszer • E kihívások egyaránt érintik a jövőkutatásparadigma összetevőinek tárgykörét és azok értelmezési kérdéseit, valamint azokon keresztül a jövőkutatás művelésének átrendeződését. A felszínen könnyebb észrevenni a jövőkutatás művelésének átrendeződését, amely abba az irányba tart, hogy *differentiálódnak a jövőkutatás egyes témáival foglalkozó jövőkutatói tevékenységek*. Vannak olyan jövőkutatási tevékenységek, amelyek inkább a jövő mibenlétének filozófiai, elméleti konstrukció és dekonstrukció kérdéseire, a jelen társadalmak jövőfelfogásainak feltárására stb.

összpontosítanak, míg mások inkább arra irányulnak, hogy a jövőfeltáró folyamatokat egységes, integrált rendszerbe foglalják annak érdekében, hogy azokat az ismereteket a gyakorlatban egyre jobban terjedő szervezeti-intézményi jövőkutatás művelői intézményük komplex jövőproblémáinak megoldására fel tudják használni. Vagyis *az integrált jövőkutatás a jövőkutatás művelésének differenciálódása – elméleti és gyakorlati foresight/jövőkutatásra bomlása – és a jövőkutatás szakmá-sodása révén alakulhat ki, amely tevékenységek megőrzik kölcsönös kapcsolatukat is, hiszen a társadalmi intézményekbe, szervezetekbe beépülő saját jövőkutatási praxis mindkét jövőkutatási tudományrésznek gyakorlati terepe és kutatási tárgya is*. Ezt a formálódó kapcsolatrendszert a 2. ábra szemlélteti.

A jövőkutatás e differenciálódási tendenciák mellett és azzal együtt fejlődik az integráció irányába, mert belső, kölcsönható kapcsolatrendszere révén egyre inkább képessé válik a különféle tudások tudományos módszertanú integrációjára. Fejleszti azt a látásmódját, képességét és módszertanát, hogy integrálni tudja egyrészt a *big data* révén előálló hatalmas és egyre bővülő információforrásból kinyerhető dinamikus mintázatokat, másrészt a stakeholderek megélt élethelyzetéből spontánul és tudatosan képződő jövő-elképzeléseket és -várakozásokat, valamint e két alapvető jövőinformáció-forrás egymásra vonatkoztatását és összeépítését jövőformáló

2. ábra • Az integrált jövőkutatás értelmezése (forrás: Hideg, 2012, 156.)

3. ábra • Jövőinformációk integrálása az integrált jövőkutatásban

szerepük feltárása érdekében. Ehhez az információintegráláshoz és annak folyamatossá tételéhez kell megteremtenie az elméleti és a gyakorlati jövőkutatásnak az elméleti és a módszertani alapokat és eszköztárat oly módon, hogy azok megbízhatónak, hasznosíthatónak minősüljenek paradigmatisz értelemben és a társadalmi intézmények számára is. (A jövőinformációk integrálásáról informál a 3. ábra.)

2.2. Az integrált jövőkutatás tudományterületi paradigmái • A napjainkban folyó paradigmaváltás révén formálódó integrált jövőkutatás tudománya egy egymáshoz szorosan kapcsolódó elméleti és egy gyakorlati tudományos részterületre is bomlik. Mind egyik részterület akkor tud fejlődni, ha jövőfelfogásához, kutatási céljához, tárgyához stb. illeszkedő paradigmát is épít.

A szakirodalomban folyó viták és közelítésmódok körvonalai alapján fellelhető egy olyan markáns vonal,² amelynek mentén az

² Természetesen az elméleti-módszertani viták más irányzatokat is megfogalmaznak, amelyeket ebben az írásomban nem említek terjedelmi korlátok miatt, de már említettem és bíráltam is azokat más publikációimban (Hideg, 2012, 2013).

elméleti jövőkutatás az ún. *koevolúciós paradigma* mellett építkezik. Ez a paradigma olyan *metaparadigma*, amely a jövőkutatás területén alkalmas arra, hogy a változó jövővalóságot olyan mentális és gondolati konstrukciók folyamatos termeléseként fogja fel, amelyek tárgya a komplex, humán és nemhumán komponensek és azok egymásra ható rendszerre. Vagyis olyan világfelfogást képvisel, amelyben az ember és külső világának egymásra ható és egymáshoz igazodó változásának folyamatos leképzése a komplex és holisztikus dinamika gondolati konstrukciójának és rekonstrukciójának folyamatát jelenti az idő-kategóriák jelenidejűsítése mellett. A kutató e kutatási folyamatban megfigyelő résztvevői pozícióban dolgozik azzal a céllal, hogy módszertani fejlesztései és eredményei a gyakorlatban alkalmazhatóak és a jövőkutatási gyakorlat tanulmányozása révén is továbbfejleszthetőek legyenek (Giauoutzi – Sapio, 2013).

Ezzel szemben *az integrált jövőkutatás gyakorlati jövőkutatása* mint tudományos részterület a *participációs paradigma*, pontosabban *metaparadigma* mentén építkezik. E paradigma világfelfogásának középpontjában az ember és közössége által gerjesztett jövő-

formáló változások állnak. Alapfeltevése az, hogy minden társadalmi és közösségi változás a közösséghez tartozó emberek participatív részvételével jön létre, amelynek első fázisa a jövőformáló gondolatok egymásra reflektáló dialógusa, majd pedig az így gerjesztett társadalmi tanulási folyamat révén egyre részletesebb és többféle tudásféselyet ötvöző jövő-elképzelések jönnek létre, és válnak széles körben ismertté. A gyakorlati jövőkutatás kutatója résztvevő megfigyelőként foglalkozik azzal, hogy miként lehet a participatív eljárások mind szélesebb körét alkalmazni és fejleszteni, hogyan lehet azokat egy jövőfeltáró és -formáló folyamatá szervezni, miként lehet a potenciális résztvevőket egyenrangú félként bekapcsolni a jövőről folyó dialógusba és tudásintegrációba úgy, hogy a folyamat egésze transzparens legyen, valamint a szabad és kreatív kommunikáció követelményeinek is megfeleljen (Borch et al., 2013).

A gyakorlati jövőkutatás paradigmája tehát egy *folymatszervező és módszertani paradigma*, amely nem a jövőfeltárás és -formálás tárgyi-tartalmi vonatkozásaival foglalkozik, mint a koevolúciós paradigma, hanem csak azzal, hogy miként önthető társadalmi és szervezeti formába a társadalom jövővel foglalkozó jövőformáló tevékenysége. Ebből következően ez a részterület csak akkor képes jól működni, ha szoros kapcsolatot tart fenn mind az elméleti jövőkutatással, mind pedig a jövőkutatási gyakorlattal, azzal a tevékenységgel, hogy egyes emberek, embercsoportok, szervezetek miként alkotják meg a jövőjüket a maguk számára.

Az integrált jövőkutatás praxisa és mindennapi gyakorlata viszont olyan jövőfeltáró és -alkotó, valamint IKT-vel támogatott interaktív előrejelző vagy előretekintő/foresight folyamat, amely vagy spontánul vagy jövőme-

nedzsment közreműködésével szerveződik és folyik (Hideg – Nováky, 2012). Ez a praxis mind az elméleti, mind a gyakorlati jövőkutatás számára valós tudományos kutatási tárgyat képez, és terepe a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásának is.

3. A jövőkutatási paradigmák kapcsolódása a metaparadigmákhoz

A dinamikus paradigmamátrix bevált kutatási segédeszköznek bizonyult ahhoz, hogy segítségével a jövőkutatási paradigmák rekonstrukciója és az integrált jövőkutatás formálódó paradigmáinak körvonalazása megvalósulhasson. Minthogy a dinamikus paradigmamátrix olyan standard összetevőket tartalmaz, amelyek segítségével más tudományterületek paradigmái is feltárhatók, ezért azok összehasonlító vizsgálata is elvégezhető. A jövőkutatási paradigmák szemszögéből az állapítható meg, hogy a *jövőkutatás eddig kialakult paradigmái* mind olyan paradigmák, amelyek más tudományterületeken is használatosak, vagyis *metaparadigmák egy sajátos területre igazítva*.

A pozitívista paradigma, amely a legkorábban alakult ki a jövőkutatásban, az 1960-as években minden társadalomtudományi területre jellemző volt, sőt olyan céllal vált használatossá, hogy csak ez a paradigma biztosíthatja a társadalmi vizsgálódások tudományosságát. Ennek volt köszönhető a társadalmi valóság objektív megismerésére törekvés és az empirikus-analitikus módszertan használatának elterjesztése. Ez a sajátosság a jövőkutatás területén is kötelezően megjelent a kvantitatív trendek feltárásában és azok jövőre történő kivetítésében.

Az evolúciós és a kritikai paradigmák szintén metaparadigmák, amelyek az 1980-as és 1990-es években terjedtek el a társadalom-

tudományok területén. Az evolúciós paradigma azért tűnt ígéretesnek, mert a dinamikus változásokat olyan szemlélettel és módszerrel próbálta meg kezelni a társadalmi, köztük a jövőkutatási területeken, amely egy természeti mechanizmus, a biológiai evolúció ismeretéből származott, annak általánosításából született meg. Az evolúciós paradigmának ez az általánosítása a biológián kívüli dinamikát is tanulmányozó természettudományokat is meghódította, így az valóban gondolkodási divatirányzattá vált. Az evolúciós paradigma a jövőkutatásban is elterjedt azzal a reménnyel és ígérettel, hogy az evolúció általánosítása révén a nyílt, komplex rendszerek időbeni változásának mintázatai alaposabb ismereteket nyújtanak a lehetséges jövőkről, mint a trendextrapoláció.

A kritikai paradigma bár szintén metaparadigma, de csak a társadalomtudományok és a bölcsészet területén tudott teret nyerni. Ez a paradigma nem a tudományok mindennapijaiban használt kritikára épít, hanem a kritika alatt azt érti, hogy az ember állandóan érzékel, reflektál és választ ad arra, ahogyan környezetét, önmagát és közösségét megfigyeli, a nyert új információkat és tapasztalatokat értelmezi, mérlegeli és értékeli. Vagyis a humán világ ember által interaktívan konstruált, amely dekonstrukcióval és rekonstrukcióval megismerhető, illetve a kritika révén konstruálható is. A jövőkutatásban e metaparadigma megjelenése azzal járt, hogy a jövők emberi-társadalmi konstrukció eredményeként állnak elő, és ezeket a jövőalkotó foresight folyamatokat a jövőkutató tanulmányozhatja és menedzselheti. Ezzel a jövőkutatás vagy foresight tevékenység a bölcsészet felé tett lépéseket olyannyira, hogy például az Európai Unióban a jövőkutatás az ún. *Humanities* kutatási területek közé tartozik.

Az integrált jövőkutatás említett és formálódó paradigmái szintén metaparadigmákhoz kapcsolódnak. A koevolúciós paradigma olyan összetett, interdiszciplináris kutatási területeken kezd terjedni, mint az ökológia, etológia, humánetológia, klímakutatás stb., ahol fontos hipotézis és szemléletmód az evolúciós rendszerek egymásra hatása és azok komplex dinamikája, vagyis a nyílt és kölcsönható dinamikus rendszerek rendszerelmélete. A koevolúciós metaparadigma sok rokon vonást mutat a konnektivizmussal, amely a kognitív tudományok területének *mainstream* paradigmája. A koevolúciós paradigma tulajdonképpen dinamikus konnektivizmus, ahol az emergenciáknak meghatározó szerepük van a változások generálásában. A koevolúciós metaparadigmában a kutató megfigyelő résztvevő, hiszen ő is alkotórésze az egymásra ható és összekapcsolódó dinamikus rendszereknek, továbbá azok dinamikájának egyik alakító tényezője is. A jövőkutatásban ezért a hipotézisért és szemléletmóddért értékes ez a paradigma, hiszen a *jövő a humán és a nem humán típusú rendszerkapcsolatok dinamikájaként alakul*, az emberi tényezőt képviselő stakeholderek ilyen szemléletmódban konstruálhatják eredményesen a jövőket és törekedhetnek a jövő alakítására, befolyásolásra.

A participációs metaparadigma elsősorban társadalomtudományi, valamint interdiszciplináris területek (szociológia, kommunikáció, tanuláselmélet és -gyakorlat, neveléselemélet, informatika, gépi tanulás, e-learning stb.) új paradigmája, amely a *gyakorlati célú társadalmi tudástermelés folyamatára vonatkozó általános szabályok rendszerbe foglalására törekszik*. A tudás és a tudástermelés a társadalmi és a humán valóság immanens tényezője. A társadalom és az egyes ember tudástermelése egyrészt kultúrába ágyazott folyamat, másrészt

tanulás révén megy végbe, harmadrészt az IKT eszközt nyújt, illetve maga is részt vehet e tudástermelési folyamatban. A tudás gyarapítása véget nem érő folyamat, amelyben mindenki, minden ember, ágens vagy *stakeholder* egyenjogú résztvevő, és amely legitim, transzparens, átlátható és reflexív. A participációs metaparadigma szinte magától értetődően van és lesz jelen a gyakorlati irányultságú integrált jövőkutatás területén. A tudástermelésnek ugyanis a jövőelgondolások konstrukciós és tanulással továbbfejleszthető, valamint IKT-vel támogatott, információkat integráló folyamata is természetes részét alkotja.

Mind a jövőkutatásban használt és formálódó paradigmák, mind a metaparadigmák által érintett világfelfogások hasznosíthatósági területeinek bősége, továbbá a paradigma-váltások kutatási szemléletmódot és módszer-

tant fejlesztő hatásai azt támasztják alá, hogy a sokféle paradigma jól tesz a jövőkutatásnak, mert lehetővé teszi, hogy többféle, de megvitatott és ellenőrzött vagy ellenőrizhető világlátásmód mellett és kontextusból szerezzünk ismereteket a változó, alakuló, formálódó valóságról. Emellett csak a paradigmák sokaságán keresztül válhat kezelhetővé az egyes paradigmák vakfoltja is. A paradigmák, metaparadigmák és paradigmaváltások fényében a jövőkutatás és paradigmái egyre inkább maguktól értetődően tartoznak az emberrel és társadalmával foglalkozó tudományok és az interdiszciplináris kutatások közé.

Kulcsszavak: *jövőkutatás, integrált jövőkutatás, paradigma, metaelemzés, metaparadigmák, pozitívizmus, evolúció, koevolúció, konnektivizmus, participativitás*

IRODALOM

- Borch, Kristian – Dingli, Sandra M. – Jorgensen, Michael S. (eds.) (2013): *Participation and Interaction in Foresight*. Cheltenham, UK–Northampton, MA, USA: Edward Elgar • <http://tinyurl.com/yb8uxfhe>
- Giaoutzi, Maria – Sapio, Bartolomeo (eds.) (2013): *Recent Developments in Foresight Methodologies*. New York: Springer
- Guba, Egon G. – Lincoln, Yvonna S. (1994): Competing Paradigms in Quantitative Research. In: Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA, USA: Sage Publications, 105–1417. • <http://tinyurl.com/ow2std6>

- Heron, John – Reason, Peter (1997): A Participatory Inquiry Paradigm. *Qualitative Inquiry*. 3, 3, 274–294. DOI: 10.1177/107780049700300302
- Hideg Éva (2013): Integral Futures Based on Paradigm Approach. *Futures*. 45, January, 6–15. DOI 10.1016/j.futures.2012.11.007 • <http://tinyurl.com/y6wcobuc>
- Hideg Éva (2012): *Jövőkutatási paradigmák*. Budapest: Aula Kiadó
- Hideg Éva – Nováky Erzsébet (szerk.) (2012): *Jövőkutatás – interaktívan*. Budapest: Aula Kiadó
- Kuhn, Thomas (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Leydesdorff, Loet (2007): *A kommunikáció szociológiai elmélete*. Budapest: Typotex Kiadó

A MAGYAR POLITIKAISZOCIALIZÁCIÓ-KUTATÁS TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

Csákó Mihály

egyetemi docens, ELTE Társadalomtudományi Kar Oktatás- és Ifjúságkutató Központ
Wesley János Lelkészképző Főiskola
mcsako@gmail.com

2011-ben észrevétlenül, csendben negyvenéves lett a magyar politikaiszocializáció-kutatás. Nem pukkantak pezsgősdugók, senki nem tudta, hogy jeles évforduló van. Az idén szeptemberben már negyvenöt éve volt annak, hogy megjelent S. Molnár Edit *A politikai szocializáció néhány sajátosságának jelentkezése iskoláskorba lépő gyermekeknél. Egy vizsgálat módszertani lehetőségei* című írása a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (közkeletűen: TK) *Tanulmányok* című sorozatának 1971/9. számában, de most sem történt semmi. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen S. Molnár Editnek ezt az írását egyedül Szabó Ildikó igyekezett nagy tiszteccsel megtartani a tudományos emlékezetben azzal, hogy minden irodalomjegyzékében, amelynek egy picike történeti vonatkozása is volt, feltétlenül szerepeltette. Ám a hetvenes években nem követte a publikációt sem a téma, sem a javasolt módszer folytatása, bár a TK kutatásaiban – a TK-sokkal folytatott kutatási beszélgetésekről megmaradt személyes emlékeim szerint – továbbra is jelen voltak a politikai szocializáció iránti érdeklődés elemei.

De nemcsak S. Molnár Edit írásának jelentősége, magának a TK-nak a története sem kapta még meg a magyar szociológiatör-

ténet-írástól azt az érdeklődést, amit méltán megérdemel. A MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézete mellett, mely a szociológia és a politikatudomány egyik bölcsője volt Magyarországon – s amelyről szintén csak Gombár Csaba emlékezett meg értőn egy interjúban (Marelyn Kiss, 2012) –, a TK a közvélemény-kutatást honosította meg magas tudományos szinten és földrajzi környezetünkben egyedülállóan. Ahogyan kutatási folytatása nem volt S. Molnár Edit írásának, a szórványos szocializációs szempontok még inkább kiestek a tudománytörténeti emlékezet rostáján (Lásd például Kulcsár et al., 1972).

Még kevésbé van feldolgozva az akkor is kisebb jelentőségűnek tartott, de jelentős kutatókat útnak indító intézmények – például az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat (ILV) – története. Pedig ez az intézmény foglalkozott leginkább ifjúsági témákkal, amelyek jelentős része természetesen a kor „agitprop” céljaihoz kapcsolódott (Lásd például Bognár, 1974; Horváth–Sik, 1977; Szabó, 1977), amelyek természetesen a szocializáció direkt módját preferálták.

Ha csak a közreadott művek címét és évszámát nézzük, akkor is láthatjuk, hogy már a hetvenes években is változik a politikai

légkör és a tudományos légkör is.¹ A fiatal kutatók, akik az említett intézmények munkatársaiként a pártvezetés eredeti kívánságában kötelező penzumként megírták a „hangulatjelentéseket” egyes intézkedések fogadtatásáról, hogy tudományosan igazolják az ideológiai téziseket, egyre inkább a tudományosságra tették hangsúlyt, és valóban kíváncsiak voltak arra, hogy hogyan is működik a magyar társadalom.² Ezek többnyire nem igazi politikaiszocializáció-kutatások, hanem a fiatalok körében végzett politikai szociológiai kutatások. Közben szerzett módszertani ismereteiket a kutatók szintén továbbadták egymásnak és az érdeklődőknek. A TK és az ILV kiadványai vegyesen közölték a kutatási eredményeket és a közben megszerzett módszertani ismereteket.

Magyarországon a politikai szocializáció kutatásának minden évtizedben más sajátosságai vannak. A hetvenes években az jellemző, hogy bár korán megjelenik, valójában nincs. Az első cikk címében S. Molnár Edit ugyan minden bizonytalanság nélkül nevének nevezi – mintha ez mifelénk a legtermészetesebb dolog volna. Bár korlátozott számú intézményt kellene áttekintnünk, hogy intézményesülését vizsgálhassuk, tárgyunk, a politikai szocializáció kutatása nem jelenik meg többet ebben az évtizedben, legföljebb más kutatások mellékszempontjaként.

A nyolcvanas évek két szempontból is különböznek a hetvenesektől. Egyrészt eltűnnek a direkt „agitprop” szempontok, másrészt egyre inkább a „Társtud” – a MSZMP KB

Társadalomtudományi Intézete – lesz a téma gazdája. Már a nyolcvanas évek első felében megjelennek olyan publikációk, amelyek tényleg a politikai szocializációval foglalkoznak, a szocializáció szinte divattéma lett. Ehhez az oktatásszociológia jelentős térhódítása is hozzájárult. A kutatók elkezdnek megismerkedni a külföldi – elsősorban francia és amerikai – szakirodalommal. Csepeli György és Szabó Ildikó a TK égisze alatt a nemzettudat alakulását kezdte vizsgálni (Szabó – Csepeli, 1982, 1984). A Társtud egyre nagyobb figyelmet fordított a témára, 1985-ben már kérdőíves vizsgálat eredményéről számolt be Csáthy Ildikó.³ Kezdetben persze az ifjúsági szervezet hatását kutatták (például Stumpf, 1985). 1985-ben Stumpf István készített ebből összefoglalást, általánosabb szempontot követtek Kéri László írásai (Kéri, 1985), majd az évtized második felében a politikai szocializáció maga lett egy kutatócsoport témája. A csoport tagjai Boros László, Csáthy Ildikó, Dögei Ilona, Kéri László, Stumpf István és Tót Éva voltak. Az intézet beszerezte a külföldi szakirodalmat, és azt fel is dolgozták. Csepeli továbbra is rendszeresen publikált a nemzeti identitás kutatásának témájában.

Ezek a fejlemények jelzik, hogy a politikai szocializáció kutatása a nyolcvanas években bevetté vált, és elkezdett intézményesülni.⁴

Ezt a folyamatot bizonyos értelemben megszakította a rendszerváltás. Az intézményesülés értelmében mindenképpen, hiszen az intézményrendszer átalakult. A területen működő kutatók azonban aktívan reagáltak:

³ Szabó Ildikó közlése.

⁴ A csoport munkájáról jelen előadás elhangzása óta adalékokat nyújt Boros László az *Educatio* 2017. tavaszi számában.

egyrészt most már teljesen nyílt megfogalmazásokban publikálták az előző társadalmi rendszerben folyt politikai szocializációról alkotott képüket – például Szabó Ildikó *Az ember államosítása* címmel (Szabó, 1991) – és több gyűjteményes kötetben is próbáltak reagálni a változásokra (Csepeli et al., 1992; Gazsó – Stumpf, 1995).

Az első, zavaros időszakban lépett be egy új szereplő a politikai szocializáció kutatásába: az ELTE Szociológiai Intézete – szó szerint a semmiből. A kutatás egyszerű hallgatói gyakorlat formájában folyt, és senki sem gondolta, hogy tartósan a terület kutatásának egyik érdekes színfoltja lesz. A kialakuló kutatássorozat vezetője, Csákó Mihály feltehetően a MSZMP KB politikai szocializáció kutatói között ismerkedett volna meg e terület problematikájával, ha 1980-ban politikai okokból meg nem válik tőle az intézet. Így azonban a rendszerváltás légkörében az egyetemre visszakérülve hallgatóinak kérésére kezdte a fiatal serdülők politikához való viszonyának alakulását vizsgálni 1989-ben. Először három általános iskolai osztályban végeztek kérdőíves felvételt, majd négy év múlva, a következő választási évben már hat hetedik osztályra növelték a mintát – olyan iskolákból, amelyek „elegendően különböznek egymástól”.⁵ 1994-ben Csákó a kérdőív frissítésére meghívta Szabó Ildikót, aki később több kutatási hullámban aktívabban is részt vett, és haláláig tartó intenzív kutatói kapcsolatot ápol Csákóval. Mivel a szervezeti bázis mindig a hallgatói szakmai gyakorlat volt, már 1998-ban ki lehetett terjeszteni a kutatást más egyetemi városokra (Debrecen, Győr), az

⁵ Az elit iskolákat, a lakótelepi iskolákat és a belső, szlamosodó kerületek iskoláit különböztették meg egymástól.

ELTE-n fokozatot szerző Murányi István és az 1994-es kutatásban még hallgatóként részt vevő, de 1998-ra már az MTA Regionális Kutató Intézetének nyugat-magyarországi részlegénél dolgozó Nárai Márta révén. A vidéki bővítéseket nem sikerült állandósítani, bár egyes külön kutatásokban sikerült szélesebb összefogást létrehozni (például az *Iskola és társadalom 2005 és 2008* kutatásokban öt, illetve hat intézmény kutatóit), amelyekben már szintén megjelentek az időközben kutatóvá érett generáció tagjai, mint például Bognár Adrienn Pécsen. A hetedikesek kutatására irányuló fővárosi kutatássorozat hat felvételt ért meg, és a kilencvenes évek közepétől 2010-ig szigorúan ugyan nem összehasonlítható, de így is egyedülálló forrásnak számító adatbázist hozott létre. Ezek átfogó feldolgozását Csákó mindmáig halogatja, de lényegében minden fontos aspektusáról jelentek meg elemzések – az idő előrehaladtával egyre gazdagabb anyagon.

A kilencvenes évek közepétől 2010-ig tartó időszak története az igazi felkészültséggel kezdetben nem rendelkező ELTE-t integráló erővé avatták. Ennek szimbolikus csúcsa az a szakmai vita lehet, amelyben a családi szocializáció kutatására alakult négyfős csapat – Csákó Mihály, Murányi István, Sik Domonkos és Szabó Ildikó – a kérdőív alapos bírálatára Angelusz Róbertet, Bognár Adrienn, Csepeli Györgyöt, Domokos Tamást, Erős Ferencet, Gombár Csabát, Heller Máriát, Kriza Borbálát, Marián Bélát, Somlai Pétert és Szelényi Zsuzsát tudta meghívni, igazi közös szellemi vállalkozásként.

A rendszerváltás utáni évtizedeket újabb és újabb fiatal kutatógenerációk belépése jellemzi a politikai szocializáció kutatásába. A kilencvenes években már említettem Murányit és Nárait, a következő évtizedben Bog-

nárt, de megjelenik Szabó Andrea és Bauer Béla, akik elsősorban az ifjúságkutatás oldaláról közelítenek témánkhoz. Jellemző, hogy az ifjúságkutatásnak folyamatosan van – bár mindig veszélyeztetett és változó – intézményi bázisa, a politikai szocializáció kutatásának bázisa az, hogy a kiadványokban mindig kap egy fejezetet.

Az egyik legjelentősebb műhely, amely fiatal szociológusokat nevel, akiknek egy része politikaiszocializáció-kutató lesz, Szabó Ildikó műhelye a Debreceni Egyetemen, amely a Campus-kutatás jóvoltából jöhetett létre. A kutatási projekt nem volt tisztán politikai szocializációs irányú, inkább egy szélesen értelmezett életmódkutatásnak lehet felfogni, ami jól mutatja, hogy még Szabó Ildikó kutatói besorolása sem teljesen makulátlan. Szabó Ildikó egyébként ebben a projektben nemcsak jelentős kutatónak, hanem jó szervezőnek is bizonyult, aki a hallgatók, majd doktoranduszok vezetésével sikerre vitte a kutatást, és egyúttal pályára állított egy csapat fiatal, akik közül Bocsi Veronikát, Sörös Anettet, Pataki Gyöngyvért mindenképpen számon kell tartani a politikai szocializáció kutatói között is. Velük nagyjából egy időben válik kutatóvá Sik Domonkos, aki 2004-ben még Csákó hallgatói gyakorlatán vesz részt, de a 2010 utáni, főleg a családi szocializáció kutatása utáni években jelentőssé válik saját munkája: doktori védésén túl számos kötetet jelentet meg. A Corvinuson védi meg disszertációját Oross Dániel, aki a legfiatalabb kutatónemzedékhez tartozik. Ez már a 2010-es évtized nemzedéke.

A hazai politikai kutatás történetét nemcsak azért nem tudom megírni, mert nem vagyok tudománytörténész, és többet támaszkodok az emlékeimre, mint a forrásokra, hanem azért sem, mert Magyarországon en-

nek a területnek nincsenek egyértelmű határai sem elméletileg, sem a kutatási gyakorlatban. Viszonylag ritkán indul kutatás kifejezetten a politikai szocializáció valamely aspektusáról, elmosódnak a határok az ifjúságkutatás, az oktatásszociológia, a családszociológia, a politológia felé. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy a politikai szocializációs kutatásoknak nincs sajátos megrendelőjük, gyakrabban kutatói érdeklődésből születnek, mint társadalmi megrendelésből, s ennek következtében a kutatók sem élnek meg egymagában e terület kutatásából. Az IPSA RCPSE⁶ keretében, amellyel a nyolcvanas évek magyar kutatói – például Csepeli, Stumpf – már megismerkedtek, sőt Daniel R. Germannal, a kutatási bizottság akkori elnökével közösen szerkesztettek kötetet is, s akikkel ugyanígy megismerkedett a következő évtizedben Csákó, Szabó I., majd jóval később Sik is, itt csupa olyan kutatóval találkoztak, akik kizárólag politikai szocializációs témákat kutattak, mégpedig függetlenül attól, hogy a tengeren túl vagy Nyugat-Európában – Norvégiában, Hollandiában vagy Németországban – működtek. Magyarországon azonban egyetlen olyan kutató élt, akit ebben a szigorú értelemben politikaiszocializáció-kutatónak nevezhetünk: Szabó Ildikó. Ő teljes munkásságát ezen a területen fejtette ki, kizárólag a politikai szocializációt kutatta, és csak erről publikált.⁷ Egy fokkal kevésbé szigorú meghatározás esetén politikaiszocializáció-kutatónak tarthatjuk Csepeli Györgyöt, bár ő nagyon sokféle témához hozzányúlt már eddigi éle-

⁶ International Political Science Association Research Committee of Political Socialization and Education.

⁷ Úgy gondolom, hogy verseskötetétől, anekdotagyűjteményétől és posztumusz életrajzi kötetétől eltekinthetünk e megállapításnál.

tében, de a politikai szocializáció témái folyamatosan jelen vannak munkásságában. Végtelenül publikációinak listáját azt látjuk, hogy nincs olyan év, amelyben ne szerepelne legalább egy – de inkább több – politikai szocializációs cím. Épp ellenkező a helyzet Csákó Mihállyal, aki 1989-től folyamatosan végez politikai szocializációs kutatásokat, de a kilencvenes években még korábbi oktatásszociológiai témái a döntőek, és egy országos felsőfokú mobilitási vizsgálatot is vezet – és döntőnek tekinthetjük, hogy ő maga nem tartja magát a politikai szocializáció kutatójának.⁸ Ez csak a következő évtized második felére változik meg, amikor már nemcsak a fővárosi hetedikesei négyévenkénti felmérését végzi, hanem két nagy és nagy visszhangot keltő középiskolai kutatást is vezet (2005-ben és 2008-ban). Ezekben válnak szorossá a kapcsolatok Szabó Ildikóval és Murányi Istvánval. S végül a családi politikaiszocializáció-kutatás (Csákó et al., 2010) megszervezésével válik talán végképp politikai szocializáció kutatóvá, csak 2012 óta az oktatásigazgatási intézmények nem engedik be rendes kutatási terepére: az általános és középiskolákba, hogy kutathasson.⁹ Murányi István szintén gyakran foglalkozik politikai szocializációs témákkal, nemzetközi kutatásokban is, de ő sem kizárólagosan. Az ő példája azt mutatja, hogy talán a nemzetközi kapcsolatok lehetnek megerősítő hatással a politikai szocializációs kutatás határaitra, ha valaki csak hazai projekteken működik, bizonyára nem engedheti meg magának az ilyen bezárkózást.

⁸ Amikor Daniel German felkéri, hogy írjon előszót a már említett közösen szerkesztett kötethez, erre hivatkozva utasítja el.

⁹ 2016 novemberében kap ismét személyre szóló engedélyt.

Sik Domonkos már a tízes években pozícióba kerülő generáció kiemelkedő képviselője. Egyáltalán nem tartja magát a politikaiszocializáció-kutatás határaihoz, annál is kevésbé, mivel filozófiai diplomáját nem dísznek tartja, hanem egyik fő tevékenységi ága megalapozójának. Ez a kettősség azonban komoly nyereség a politikai szocializáció kutatásának is, mert Sik Domonkos az egyetlen, akit igazán elméletalkotónak tekinthetünk ezen a téren Magyarországon. Ezzel nem kívánjuk tagadni vagy akárcsak lebecsülni Szabó Ildikó vagy Csepeli György és mások munkásságát, de ők nem a politikai szocializáció elméletéhez járultak hozzá, hanem a magyar politikai szocializáció elméletéhez. Mindkettejük munkássága, mint még sokaké, a nemzet problematikája körül rendeződik. Már említett közös korai cikkükben a nemzeti érzés kutatásával foglalkoztak, és Szabó Ildikó utolsó nagy műve „még mindig” a nemzet rendezetlen tematikájával foglalkozik (Szabó, 2009.). A „még mindig” nem a kutatói makacsságot jelzi, hanem a politikai szocializációt meghatározó magyar valóság makacsul megoldatlan problémáját, amellyel egy életen át kell foglalkozni a világnak ezen a táján. Ennek elméleti feldolgozása komoly tett, de tárgya nem maga a politikai szocializáció, hanem a magyar politika kínlódása.

Sik Domonkos a kivétel. Őt az érdekelte, hogyan, milyen feltételek mellett lehetséges egyáltalán a társadalomban politikai szocializáció, és megalkotta ezt az elméletet. Elmélete kétségkívül nem a közkeletű politikai szocializációs felmérések közelében helyezkedik el – a RCPSE „igazi” politikai szocializáció kutatói egyszerűen a filozófia körébe sorolták azt, amennyit Sik megismerttetett velük.

Szerintem fontos jelek ezek, mert azt mutatják, hogy bár most már a kutatás minden

szintjén jelen vannak a politikai szociológia magyar kutatói, témáik csak egyetlen ponton kapcsolódnak eléggé össze: a nemzet problematikájában. Bár Sik a maga elméleti következtetéseit empirikus kutatásból, a családi politikai szocializáció elemzéseiből kiindulva építette fel, elmélete nem termékenyítette meg sem a nemzettel kapcsolatos témák kutatását, sem a többi szocializációs témát. Én fölöttébb kedvelem ugyan – talán mint volt filozófus oktató – ezt a filozofikus elméletet, attól tartok, a kutatások gyakorlati témáival való kapcsolatot igazában csak Sik Domonkos teremthetné meg, és ha az ő érdeklődése másfelé fordul, akkor elmélete hosszú időre pusztán szép múzeumi tárgy marad, a politikai szocializáció kutatói pedig tőle függetlenül fogják témáikat választani és elemezni.

Egyértelműen létezik tehát Magyarországon egy kutatási terület, amelyet politikai szocializációnak hívnak. Sok kutató van, aki működik ezen a területen, de általában más területen is kénytelen¹⁰ működni. Egyetlen olyan kutató volt, aki kizárólag ezekkel a témákkal foglalkozott, és egy másik, akinek munkásságában a téma jelenléte teljesen folytonos. Ők mindketten jelentősek az újabb nemzedékek nevelése szempontjából is. A

¹⁰ Ez nem jelent szubjektív kénytelenséget, lehet, hogy mindent örömmel csinálnak.

IRODALOM

- Bognár Tibor (1974): A propagandisták szerepéről a KISZ politikai oktatásában, *ILV Közlemények*, 2, Boros László (2017): A nyolcvanas évek spontán ifjúsági mozgalmái, *Educatio*, 1, Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos – Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról (Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz), *Társadalomkutatás*, 28., 4, 419–446. Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.) (1992): *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI

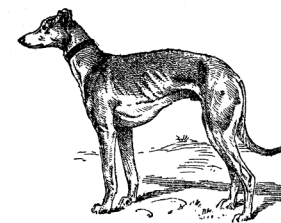
kutatói gárda utánpótlása biztosított: minden évtizedben megállapítható egy néhány fős új generáció megjelenése. Fontos sajátossága a magyar politikaiszocializáció-kutatásnak, hogy csontváza, intézményi beágyazottsága nincs. Egyetlen kutatóhelynek sem kiemelt témája, egyetlen egyetemnek sem kitüntetett kutatási iránya. Sorsa valójában azon a bizonytalanságon nyugszik, amely a magyar politikai helyzet és ezen belül az ifjúság orientációjának bizonytalansága, azaz bármennyire tudományosan foglalmazzuk meg, alapjában még mindig az érdekel bennünket mint kutatókat, milyen közeli és távolabbi jövőt tudunk kiolvasni a fiatalokról készített pillanatképekből. Pedig M. Kent Jennings és Richard D. Niemi már a hatvanas években arra figyelmeztettek, hogy még két felvétel sem alkalmas folyamatok extrapolálására. Nálunk hosszú távú kutatásra nincs esély: a kutatási irány azért marad fenn, mert a kutatói érdeklődés időnként megtalálja az utat a kutatási lehetőségekhez. Hogy hogyan, az érdekes kutatási téma lehetne a tudomány-szociológiában.

Kulcsszavak: *politikai szocializáció, tudomány-történet, társadalomkutatás, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, ILV, Társadalomtudományi Intézet, ELTE, Campus-projekt, kutatónemzedékek, IPSA RCPSE*

- Diósi Pál (1975): Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk, *ILV Közlemények*, 2, Gazsó Ferenc – Stumpf István (szerk.) (1995): *Vesztesek: Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány Horváth Ágota – Sík Endre (1977): Közvéleménykutatás a fiatalok külpolitikai véleményéről, *ILV Közlemények*, 1, Jakab Zoltán (1976): „Ezt a nevet már hallottam...” Fiatalok ismeretei és hiedelmei Rákosi Mátyásról és Rajk Lászlóról, *Rádió és Televízió Szemle*, 2, 129–139.

- Kéri László (1985): Ifjúság és politikai szocializáció. In: Bojt Ferenc (szerk.): *Politizáló fiatalok. Tanulmányok a fiatalok politikai szocializációjáról*. Budapest: Zrínyi Kiadó Kulcsár László – Nagy Márta – S. Molnár Edit (1972): *A lakosság politikai érdeklődése*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont Marelyn Kiss József interjúja (2012): Volt egyszer egy intézet – beszélgetés Gombár Csabával, *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 10, 3–14. • <http://ketezer.hu/2012/10/volt-egyszer-egy-intezet/> Stumpf István (1985): Az ifjúság társadalmi-politikai képviselője. In: Szoboszlai György – Badacsonyi György (szerk.): *Biztonság és együttműködés*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság Szabó Ildikó – Csepeli György (1982): *Párhuzamos*

- értékrendek a 10–14 éves gyerekek politikai világlképében*. Előadás a II. Szociálpszichológiai Munkaértekezleten. A II. Szociálpszichológiai Munkaértekezlet sokszorosított anyaga Szabó Ildikó – Csepeli György (1984): Nemzet és politika a 10–14 éves gyerekek gondolkodásában. (*Tanulmányok, beszámolók, jelentések* 4) Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szabó Ildikó (1977): Ismeretek és vélemények a Hazafias Népfontról. Közvélemény-kutatás. *A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója* 1977/1 Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása*. Politikai szocializáció Magyarországon. (*Tekintet Könyvek*) Budapest: Tekintet Alapítvány Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006. Budapest: L'Harmattan Kiadó

KÍSÉRLET 1956 HISTORIOGRÁFIAI NARRATÍVÁJÁNAK MEGFOGALMAZÁSÁRA

B. Kádár Zsuzsanna

PhD, történész
zskadar60@gmail.com

„...ott rohadunk a régi körben,
s föltámadnak a holt rögeszmék –
láthatom újra a közös ügy vesztét”
(Orbán Ottó)

„...a párt hivatalos álláspontját tükrözik a párttörténetírók írásai... a párt történetének kutatása és feldolgozása talán nagyobb körültekintést, politikai felelősségtudatot, hivatástudatot követel mint a történettudomány más művelői esetében.” – mondta egy 1965. évi intézeti értekezleten Vass Henrik, a korabeli Párttörténeti Intézet (PTI) igazgatója.

Itt Vass Henrik arra utalt, hogy a párttörténetészeknél a hivatalos és hatalmi reprezentáció helyett sokkal inkább azt a tudást tekinthetjük a párttörténetírás jellegzetességének, amelyet annak művelői a hatalom természetéről tudtak a mindenkor hatalmi centrumhoz való közelségből fakadóan. Az MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) pártvezetése ehhez ambivalens módon viszonyult, egyszerre várt el egyre magasabb színvonalú politikai munkát, és tartotta távol őket, tudásukat a párt működésének mechanizmusától.

Hosszú távon az utóbbi tendencia, tehát az *eltávolodás* dominált, aminek az MSZMP politikai kultúrájára nézve az lett a következménye, hogy a párttagság elidegenedett a párt múltjától.

Ennek az elidegenedési tendenciának egyik fő momentuma az 1956-os események elbeszélésének problémája körül kialakult intézményközi konfliktus volt. A PTI már a forradalom előtti évben a Központi Bizottság intézete pozíciójába emelkedett, 1956 utolsó napjaiban pedig megbízást kaptak az 1956-os események dokumentumainak gyűjtésére, 1957 novemberében egy pártoktatási célú kiadványgyűjtemény készítésére – ez volt az ún. *ellenforradalmi dokumentumokból* 500–600 oldalra tervezett *kötet* –, melynek legfontosabb elemei a forradalom napjaiban elhurcolt Nagy Imre- és Kádár-beszédek gyűjteménye volt a maguk teljességében. A korszakban kis példányszámúra (háromezerre) tervezett kötet – kifejezetten a párt- és állami funkcionáriusok, középvezetői káderek ideológiai képzésére szolgált.

A kiadvány azonnal ellenzést váltott ki, s ezért, ahogy kijött a nyomdából, bezúzták – az intézet vezetőségét és a kötet szerkesztőit pedig pártfegyelmi büntetéssel sújtotta a Politikai Bizottság (PB).

Ebben az esetben nem is a betiltás volt a kirívó, hanem az, hogy a PTI munkatársait pártfegyelmi vétségért marasztalták el. A vétség mibenlétére a PB nem ad egyértelmű választ – a végkifejlet felől nézve persze érthetetlennek tűnik, hogy a PTI a forradalom

idején elhangzott eredeti Nagy Imre-beszédek publikált volna csupán két hónappal Nagy Imre kivégzése után. A kötet azonban a Titkárság jóváhagyásával készült – sem az Agitprop. Osztály, sem a kiadó nem emelt kifogást ellene –, fel kell tennünk a kérdést, miért akart akkor kihátrálni ebből a PB? Az intézetet jól ismerték, tudták, hogy nem képez sem „nagyimrés”, sem más frakciót a pártban. A tét az volt, hogy a párttól tudományos megállapítás kerüljön a párt nyilvánosságába. Ez elindíthatott ideológiai vitákat, melyek rekonstruálják a párt állásfoglalásait, így visszahatnak a párt vezetőire is. Nem volt tehát annyira súlyos önmagában az, hogy egy párttörténeti intézet kiadványa ügyében a PB is illetékesé vált, lévén hogy súlyos politikai kérdésekhez is hozzászólhatott a párttörténetírás. Alapjáraton az intézményes cenzúra visszatartotta a rizikós vállalkozásokat, tehát a PB-vel való konfrontáció kockázatát. 1956 után azonban nagy volt a nyomás, hogy növeljék az ellenforradalmi narratíva hatékonyosságát – így felvállalták kísérleti propagandaanyagok előállítását is.

Az ellenforradalmi dokumentumkötet körül kialakult konfliktus fő problémája a kötet műfaja volt. Miként azt az ellenforradalmi kötet betiltása mutatja, ez nemcsak szerkezeti kérdés volt, hanem ténylegesen elkötelezettségéről kellett biztosítania az apparátust. Első feltétele az volt, hogy az ellenforradalomról szóló tézisek megszülessenek, lényegében 1956 decemberében. Ezek korábban fogalmazódtak meg, mint hogy a párttörténetírás hozzáláthatott volna a hivatásának megfelelő elemző munkához. Az általa felvetett probléma volumenét mutatja, hogy a kötetet vizsgáló bizottság tagjainak Nemes Dezsőt, Aczél Györgyöt, Szirmai Istvánt és Biszku Bélát jelölték.

Aczél György fogalmazott a legkonkrétabban: nincs az az előtanulmány, amellyel a dokumentumok tartalmát át lehetne fordítani az 56-os eseményeknek abba az objektív értelmezésébe, amit az MSZMP megállapított. A pártvezetőknek közös volt a félelmük: az ellenforradalom nyilvánosságából megidézett szövegek olyan erővel tükrözik az 56. októberi–novemberi napok tapasztalati valóságát, amellyel szemben az ellenforradalmi narratíva – mint absztrakt, elméleti konstrukció – valószerűsége alulmarad. Az eredeti szövegek ugyanis nemcsak hogy rendelkeztek egymásra vonatkozó kontextussal, egy saját logikai renddel arról, hogy mi a valóság, de ezen túlmenően emlékeket idéztek fel. A párt eredendően tagadta azt, hogy a személyes élmények felől meg lehetne érteni, hogy ami történt, az ellenforradalom volt. Az 56. utáni párthatározatok azt ismételtették, hogy az emberek meg voltak tévesztve, tehát hogy amit átéltek, az nem valós, egy teljesen más természetű folyamatnak voltak a részesei, mint amit hittek.

Szabó Éva, a dokumentumkötet szerkesztője hihette, hogy a dokumentumok jó szolgálatot tehetnek a pártnak, mert a pártvezetés álláspontját elhíntve éppen a személyes tapasztalatok kritikáját lehet rajtuk gyakorolni. A PB azonban ennek a gyakorlati hasznát nem akarta megérteni. Lényegében csak 56. ismétlődésének félelmén keresztül tudtak ennek a kötetnek az anyagára nézni.

De még mindig ott a kérdés, hogy a publikálás felvetése miért vezetett pártfegyelmihez? Azért, mert a pártvezetés tekintélyét a dokumentumok ebben a párton belüli intézményközi vitában is kikezdték. A PB-tagok közül sokaknak ezek a dokumentumok visszahozták a szubjektív élményeik valószerűségét, az eseményekben átélt nyomasztó

személyes tapasztalataikat. Marosán György a párt újrakalkulálásának válságos óráit emlegette, Münnich Ferenc pedig egyenesen azt vette a szemükre, jó, hogy nem azt akarták megírni, amikor ő és Kádár a kormány nevében Moszkvában tárgyalt. A pártvezetők az emlékek felidézésével azonban bevallották, hogy a szubjektív tapasztalat is része 56 valóságának, de ennek elbeszélése politikai okokból nem vállalható. Ezt ki is mondja egyébként Apró Antal: „a mindenáron igazságra törekvés a mi országpolitikánkat súlyosan sértette.” Azzal a vádaskodással rontottak a párttörténetesekre, hogy azok a tudománynak akartak megfelelni a politika érdekeivel szemben. Jelen esetben ez egy párttörténeti tudomány volt, amely pusztán azzal, hogy hű maradt a dokumentumokhoz, a szembesítés erejével tárta fel a valóságot. A pártvezetők meg akarták leckéztetni őket ezért a hivatásbeli teljesítményért. A párt sajátos logikája szerint tehát pártserűtlenséget állapítottak meg.

Az 1956-os hivatalos narratíva első nagyobb történeti összegzése szintén a PTI-hez kötődött. Molnár János 1967-ben megjelent monográfiája *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban (A polgári magyarizációk bírálata)* címmel látott napvilágot. A kiadás előtt Pach Zsigmond Pálnak adták ki lektorálásra. A szerző Magyarországon először tett kísérletet az október 23. és november 4. közötti események tudományos igényű feldolgozására. Publikálatlan dokumentumokat, bírósági jegyzőkönyveket, belügyi aktákat, visszaemlékezéseket használt fel, ezért könyve marxista-leninista szemlélete ellenére is informatívnak tekinthető. Mindenesetre kisebb visszhangot váltott ki, mint a mindenféle lábjegyzet nélkül megjelent, a Kádár-korszakban több kiadást (1969, 1981, 1986) is megért *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956* című Berecz János

könyv. Az ekkoriban igen befolyásos politikus (MSZMP KB-tag, ideológiai és propaganda-ügyekkel foglalkozó KB-titkár) munkájában a magyar 56 megmaradt kívülről inspirált, rendszer elleni lázadásnak. Az 1956-os eseményeket a külső ellenség (USA vezette kapitalista tömb) által szervezett és a belső ellenség (nyilas és horthysta elemek, illetve Nagy Imre áruló csoportja) által végrehajtott ellenforradalomként mutatja be, amelynek végső célja a második világháború előtti úri világ restaurációja, Magyarország szovjetbarát, szocialista rendszerének megdöntése volt.

A kommunista pártállami propaganda-anyagok szerzője és állambiztonsági tiszt Hollós Ervin könyvei (többször Lajtai Verával karöltve) a kádárista hivatalos verziót közvetítették a korabeli Magyarországon. *Kik voltak, mit akartak?*, *Köztársaság tér*, valamint a *Drámai napok* írásába sok munkát fektettek, iratfeltárást végeztek egy olyan korszakban, amikor csak a kiválasztott keveseknek lehetett hozzáférésük az 56-tal kapcsolatos levéltári dokumentumokhoz. Bár a kötetekben foglaltaknak vannak igazságelemei, de az is tény, hogy erősen tendenciózus és rendkívül egyoldalú írások. Mint legtöbbet foglalkoztatott szerző ő fémjelzi leginkább ezt a történetírást.

A „levéltári forradalom” után, a rendszerváltást követően, amikor a kutatási lehetőségek hirtelen szinte teljes egészében megnyíltak, a hozzáférhetőség korlátai leomlottak, az 1956-ról szóló történeti munkák virágkorukat élték. Nemcsak a témában megjelent könyvek és tanulmányok hatalmas száma, hanem az azokban szereplő megközelítések sokszínűsége, s nem utolsósorban a történelmi tudat változása miatt is. Talán elmondható, hogy a diplomáciatörténeti megközelítések és a beszédmódon belül éppen 1956 az a terület, ahol a legtöbb eredményt sikerült felmutatni.

Az is megállapítható, hogy 56 történetírása 1989 után nem változott meg gyökeresen. Ennek alapvető oka az volt, hogy a történészek jelentős energiáit kötötte le, hogy számos történeti kérdéssel abban a kontextusban kellett foglalkozni, amit még a *Fehér Könyvek* által megalapozott kádárista hivatalos, illetve az „emigrációs” vagy a „szamizdat” történetírás generált. Bár a források kétségkívül különbözőek voltak: az írott forrásokhoz hozzá nem férés miatt az emigráns, illetve szamizdat szerzők többnyire szóbeli visszaemlékezésekre építettek. (Így jött létre az Oral History Archívum is, hivatalosan 1985-ben.)

Mindkét irányzat „normatív kontextusban” ábrázolta 56 történetét, ami máig hatóan komoly hatással van a történetírásra. Előszörban politikatörténeti feltárást, megközelítést látunk – 1956 percről percre lebontott eseménytörténetét –, a társadalmat csak a munkás–paraszt–értelmiség háromosztatú vetületeként ábrázolták. Egyfajta társadalomtörténeti modell adaptációjára Kövér György tett javaslatot Losonczy Gézáról írt könyvében, amit mind a mai napig nem követett reflexió...

1956, úgy tűnik, nem a konszenzus terepe lett – hovatovább egy legkisebb közös többszörös is elveszni látszik napjainkban (a szabadságértelmezés) –, hanem az emlékezetpolitika csatatere. Erről a tizenkét napról könyvtárnyi irodalom született, mondhatjuk azt a történeti szakvélekedést, hogy a magyar történelem legjobban feldolgozott eseménysorozata, a holokauszt- és Trianon-kutatások előtt, mellett, ahol a levéltári kutatómunka már lassan kimerülőben van.

1956 megítélése szempontjából fontos a kommunizmus és a kommunizmus társadalmi hatásának megítélése. Ezt jelezte, hogy sok 56-tal foglalkozó történész kapcsolódott

be a „kommunizmus fekete könyve” kapcsán kirobbant vitába, amely erős politikai töltettel is bírt.

A mártírok (hagiográfikus jellegű 56-os életrajzok) nevesített számontartására és rövid életrajzaik megírására számos történészt hadra fogtak. Az ötvenhatosokról szóló szinte minden jelentős történeti biográfia politikai életrajznak tekinthető. „A kivégzettek életrajzainak összehasonlításából és az eseménytörténet helyenként percről percre bontott fetiszálásából nőtt ki az a háromkötetes adattár, amely az 1956 *Kézikönyve* címet kapta, s még sokáig kézikönyvül fog szolgálni... Az ún. kemény adatok annalista kigyűjtésének eredménye, hogy az egész magyar történelem legrészletesebb krónikája az 1956-os évről szól.” (Horváth Sándor, 2002)

1994-ben az 56-os Intézet vitát rendezett *Az oral history mint történeti forrás* címmel, amelynek központi témája az interjúk „valóságfeltárában” való használhatósága volt. Az egyik első, aki felhívta a figyelmet arra, hogy 56 történetírásában társadalomtörténeti elveket is érvényesíteni kell, Timothy Garton Ash volt (a szabaddá tett források által megírt személyes „történelmi leckék” – *personal history* – sorozat). Ebbe az irányba mutatnak egyes, az 56-os Intézetben folyó munkák, ahol az emlékezetkutatásra és a megéléstörténetre is hangsúlyt fektetnek.

Az 1996 után megjelent művek jelentős részét az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs Kutatóintézete (1991-től önálló intézményként szerveződött, majd 2012-től az Országos Széchényi Könyvtár egyik osztályaként működik) munkatársai írták (Litván György, Kenedi János, Rainer M. János, Eörsi László, Szakolczai Artilla, Ständeisky Éva, Békés Csaba, Valuch Tibor stb.), továbbá Varga László, Ripp Zoltán,

Tóth Eszter Zsófia, Horváth Sándor, Kövér György foglalkoztak érdemben a korszakkal. M. Kiss Sándor, Kahler Frigyes, Zinner Tibor, Horváth Miklós könyvei, majd 2015 után a Nemzeti Emlékezet Bizottságban és a Veritasban készült írások tesznek hozzá 56 történelmi emlékezetéhez.

Alapvetően ma is két felfogás él 56-tal kapcsolatban: az egyik felfogás képviselői – „nagyimrés” revizionista – 1956-ot *forradalomnak* tekintik, mások – konzervatív, jobboldali – szóhasználatától eltér, ők 1956-ra mint *nemzeti szabadságharcra* tekintenek. A rendszerváltás után egy ideig konszenzus volt a „forradalom és szabadságharc” elnevezésében, mára ez is szertefoszlott. . .

Gyáni Gábor egy árnyalatnyit eltérő felfogása szerint: „klasszikus forradalomnak nem tekinthető 56, hiszen nem egy teljesen új politikai, társadalmi berendezkedést követelt, hanem vissza akart állítani egy sor korábbi dolgot. Ezek a múlthoz és nem a jövőhöz kapcsolódó célok voltak. A *polgárháborúk* viszont mindig a társadalom belső megosztottságát mutatják, aminek az emlékezetre is megvan a hatása, az eltérő oldalon állók más-ként élik meg az eseményeket, s ez így történt 56 esetében is. Az egyetlen dolog, amiben konszenzus volt, az az orosz birodalmi függőség alól való szabadulás.”

A „pesti srácok” mítosza a történetírás és a „nemhivatásos” emlékezők konfliktusaként jelent meg, és komoly hatással volt 1956 rendszerváltást követő történetírására is. Az 56-tal foglalkozó hivatásos történetírók fokozatosan eltávolodtak a mártírológiától, még akkor is, ha sokukat részben a mártírum hatása indította el egy adott téma kutatásában.

Ennek egyik leghangosabb konfliktusa a „pesti srácok”, illetve a „pötlömök forradalma” jelíggel összefoglalható vitában jelent meg – s abba torkollott, hogy a történetírásban mítoszaikat nem találó emlékezőkre is hivatkozva a politika új intézeteket gründolt.

Sokan hiányolják, hogy 56 emlékezete nem egyesíti, hanem megosztja a politikai vagy tudományos közvéleményt, még akkor is, ha 56-ban sem egyesítette, hiszen különböző törésvonalak mentén zajlott.

Ahány mondat, annyi igazság 1956-tal kapcsolatban, vélhetnénk, ha nem tapasztalnánk nap mint nap, hogy valami baj van az ötvenhatos hagyománnyal.

A rendszerváltás utáni „dekádoknak” megfelelően – az 1986-ban Eörsi István lakásán, a késő Kádár-kori féllegalitásban 56-os résztvevőkkel folytatott beszélgetésben indult el a gondolkodás a forradalomról – 1996-ban a MTA-n egy nagy nemzetközi konferenciát rendeztek, 2006-ban több mint hatvan tudományos tanácskozás zajlott, 2016-ban pedig egy tudatos populáris imázsépítésnek lehetünk szemtanúi („a pesti srácok” körüli legendagyártás).

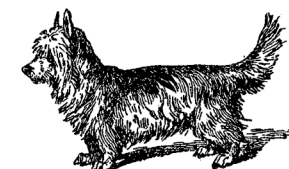
„Ha 56-ból kihazudjuk a komcsikat, a szocikat és köztörvényeseket, nem marad benne semmi. Ha 56-ból elfogadjuk a komcsikat, a szocikat és a köztörvényeseket, akkor meg kell tagadnunk a liberális demokráciát és törvényességet. Ha 56-ot megtagadjuk, az elemi szabadságvágyat tagadjuk meg. Aki nem akar 56-tal tisztességesen megbirkózni, felejtse el az egészet!” (Révész Sándor)

Kulcsszavak: 1956, forradalom, Párttörténeti Intézet, historiográfia

IRODALOM

- Gyáni Gábor (2016): 1956 a politika markában – Gyáni Gábor történezzsel beszélgettünk. *Vasárnapi Hírek*. október 22. • <http://tinyurl.com/y7s244g2>
- Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin (1996): *Döntés a Kremlben. 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest: 1956-os Intézet
- Hollós Ervin (1967, új kiadása: 1976): *Kik voltak, mit akartak?* Budapest: Kossuth Kiadó

- Hollós Ervin – Lajtai Vera (1986): *Drámai napok. 1956. október 23 – november 4*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Hollós Ervin – Lajtai Vera (1974, további kiadások: 1976, 1977, 1980, 1981, 1986): *Köztársaság tér 56*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Horváth Sándor (2002): 1956 történetírása a rendszerváltás óta. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv*. Budapest: 1956-os Intézet, 215–224. • <http://tinyurl.com/y7fp9bn5>
- Rainer M. János (1993): A közelmúlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. *Világosság*. 3, 61,

A TULAJDONJOG FOGALMÁNAK PROBLÉMÁI AZ INDIREKT GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSBAN

Pétervári Kinga

LLM, PhD, BME Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Üzleti Jog Tanszék
petervari.kinga@gmail.com

A beavatkozás természete

Sárközy Tamás nagydoktori kinevezését méltán alapozta meg többek között a tulajdonról szóló, 1973-ban megjelent nagyívű monográfiája (Sárközy, 1973), amelyben nem kis feladatot tűzött ki maga elé: meghatározni a (szocialista társadalmi) tulajdon és tulajdonjog fogalmát.

A könyv egyik kiindulópontja és legfontosabb állítása, hogy nincs általános tulajdonjog-fogalom. Ezzel tulajdonképpen legitimálja az éppen megtorpanni látszó tervgazdálkodási reformokat, hiszen így konkrétan az 1930-as évek szigorú szovjet tervgazdálkodási mintája vagy a magyar 50-es évek szabályozása nem felel meg – illetve nem kell megfelelnie – az 1960-as évek (magyar) indirekt gazdaságirányítási modelljének. „... a szocialista tulajdon-

jogi formák (így az alapvető tulajdonjogi formaként funkcionáló állami tulajdonjog) fejlődését alapvetően a tervgazdálkodási mechanizmus determinálja” írja (Sárközy, 1973, 143.). Fő célja, hogy – a szocialista tervgazdálkodási reformok típusainak és ezen belül a magyar megoldásnak a konkrét vizsgálatán keresztül – összefüggő elméletet alakítson ki a magyar társadalmi tulajdonjog rendjéről a reformok után. Erre eklatáns példa *A tulajdonjog alternatívái a szocialista tervgazdálkodás fejlődésében* című fejezet (Sárközy, 1973, 235.).

Az új gazdasági mechanizmus, illetve azok országonként eltérő modelljeinek korabeli vitája több csatornán keresztül párhuzamosan, egymástól lényegesen eltérő diskurzusban zajlott. A hruscsovi desztalinizáció, majd a – ’68-as magyar reform előképeként szolgáló – koszigini reformok bukása után, 1968-ra a Szovjetunióban a fejlett szocializmusból a kommunizmusba való átlépés érdekében rendezte meg a párt a „fejlett szocializmus politikai gazdaságtanát”,² amelynek megalkotása azonban, mint azt egy konferencián 1974-ben megállapították, elmaradt.

² Lásd a Szovjet Tudományos Akadémia (SZTA) folyóiratában V. Ivancsenko: *Közlemények*, 1973, (idézi: Serény, 1974, 58.).

Az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően, pár évre rá, az MSZMP KB 1974-ben már egyértelműen kiállt a reformok el- leni politikai beavatkozás mellett azzal, hogy „a politikának – olykor – ha zavarok mutatkoznak – még a »tiszta« gazdasági folyamatokba is be kell avatkoznia”.³

A beavatkozás természete lett a kérdés

Általános nézet, hogy Sárközy Tamás a gazdasági szemléletet képviseli a jogban.⁴ Szerintem viszont pont az ellenkezője az igaz: éppen hogy emancipálta a jogot a gazdasági alappal szemben abban az időben, amikor a gazdaság és a jog összefüggéséről amúgy rengeteg a szakirodalom, és sok kiváló civil jogász foglalkozik vele; így különösen: Eörsi Gyula, Világhy Miklós, Nizsalovszky Endre, Sárándi Imre. Sárközy tehát éppen hogy eljogiasítja a gazdaságot. „A tervszerű piacsabályozásban [...] minden lehetőség megvan arra, hogy [...] a gazdaságirányítási jogszabályok valamennyi

³ „Nem mindenki érti azt az elemi marxista igazságot, hogy gazdaság és politika bonyolult kölcsönhatásban van egymással, s hogy e viszonylatban a politikának van elsőbbsége... A politika elsőbbsége ma azt jelenti, hogy politikai céljaink, a munkáshatalom erősítésének érdekei, szocialista értékeink fejlesztése határozzák meg gazdasági tevékenységünket is. Van- nak, akik szerint gazdasági terveink eleve teljes terjedelemben tartalmazzák ezeket a mozzanatokat, és gazdasági szükségességre hivatkozva, »tisztá« közgazdasági szemszögből ítélve meg a problémákat voltaképpen függetleníteni akarnák a gazdaságot a politikától. Ez helytelen.” (Biszk, 1974)

⁴ A jog társadalmi beágyazottságának szükségessége érződik ki Kopátsy Sándor reziüméből is: „Sárközy Tamásnak rövid idő alatt ez a második könyve, melyben a jogtudós tesz kísérletet arra, hogy csökkentse a jogtudomány és a közgazdaság-tudomány, a jogi gyakorlat és a közgazdasági gyakorlat közötti távolságot. E kezdeményezést értékelni kell, 25 év alatt nem csökkent, hanem nőtt.” (Kopátsy, 1974, 252.)

alkotmányos jogforrási formája valóságos jogszabállyá, általános magatartási szabállyá változzon”, vagy „A közvetett és közvetlen gazdasági szabályozók a gazdaságirányításban nem önállóan, hanem jogi közvetítésen keresztül érvényesülnek” (Sárközy, 1973, 253.). Eltérően azonban a többi civilistától, így Világhyval és Eörsivel szemben, az állami tulajdonosi irányítást nem a polgári jogon belül képze- li el, hanem egy külső szervezeti irányításban, egy immáron jogvezérelt állami gazdaságirányításban.

Sárközy ezzel tulajdonképpen megelőlegezi azokat a reformközgazdászok által jóval később sokszor írásba öntött aggodalmakat (például Berend, 1988; Bauer 1983), amelyek szerint politikai reformok nélkül a gazdasági reform szükségképpen elégtelen marad. A piaci folyamatokból ugyanis Sárközynél a tulajdon pluralizálódása következik, a tulajdon pluralizálódásából a tulajdonjogi pluralizálódás, abból pedig a jogi pluralizálódás, tehát végső soron a politikai pluralizmus.

Miért a tulajdonjog és az állami vállalat?

A tulajdonjog vagyontárgyakon fennálló elsődleges jogosultság, amelyből erednek a többi jogosultságok (Eörsi, 1951). Az elsőbbség azt jelenti, hogy a dologgal kapcsolatos minden további jogviszony feltételezi a tulajdonjogot, másfelől a tulajdonjog a jogi szabályozás alapvető szerkezeti eleme, viszonyítási pont (Sajó, 1970).

A szocialista társadalmi tulajdonfelfogás, amely a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapult, legáltalánosabban a vállalati termelésen keresztül valósult meg. Ezzel párhuzamosan, természetesen a szövetkezetek csoporttulajdona, a személyi tulajdon és kis mértékben, de a kisiparosok magántulajdona is alkotmányosként elfogadott tulajdonfor-

mákként léteztek. De a legjellemzőbb az állami vállalati modell volt. Az eredeti szocialista, illetve a hadikommunista (tulajdon)jog felfogással szemben, amely leginkább egy hatalmas gyár, később talán az egy ország egy gyár tulajdonjogi problémáit tükrözte, egyre inkább tapasztalati tény, hogy az áru- és pénzviszonyok nem rövid átmeneti jelenségek. Sárközy monográfiájának egyik legérdekesebb része, ahogy bemutatja a klasszikus tulajdonjogi szemlélet visszacsorgását a szocialista jogba (Sárközy, 1973, 90.).

„A piaci viszonyok aktív szerepének kifejtése, amire az új gazdaságpolitika törekszik, éppen ezért szükségessé teszi az állam és közhatalom és az állami tulajdonjog elvi kettéválasztását, a gazdaságpolitika közhatalmi és tulajdonosi eszközeinek megkülönböztetését” (Világhy, 1968, 47.). Ehhez azonban igazolni kellett a társadalomtudományban azt, hogy mennyiben mutatható ki az új gazdasági mechanizmus teremtette „piaci” viszony és a kapitalista „piaci” viszony közötti különbség.

Ekként a korabeli „reform”-diskurzusban a politikai-ideológiai beavatkozás kvázi piaci viszonyokkal való összeegyeztetése körül forog a jogi szakmai vita (például Eörsi, 1970; Világhy, 1968; Nizsalovszky, 1968).

A tulajdonjog jelentőségét mutatja, hogy az 1920-as években, az akkori új gazdasági

mechanizmussal (NEP) szinte párhuzamosan alakult ki a szovjet jogtudományban is az első tulajdonjogi vita. A NEP, ha korlátozott mértékben is, de a piac visszaengedését jelentette a szovjet-orosz gazdaságba, s ezzel kénytelen volt szembesülni az eredeti szocialista tulajdonfelfogás is. Az egyébként deduktív módszert előnyben részesítő szocialista jogirodalomban ekkor nyert teret Anatolij Venediktov elmélete az egységes és oszthatatlan állami tulajdonjogról („Saját érdek, saját hatalom”). Az amúgy közben finomodott venediktovi tulajdonfelfogás (kettős kollektív elmélete, jogalanyiség kérdése) egységes és oszthatatlan alapelve logikusan következik a civiljogi tulajdonjog-elmélet elvetéséből. Ha ugyanis a tulajdonjogi triász (a birtoklás–használat–rendelkezés) elutasításra kerül, akkor eleve nem gond az, ha a tulajdonos – a társadalom vagy az állam – nem birtokol, s rendelkezni is csak közvetve rendelkezik. De nemcsak a tulajdonjog felfogása „egyszerűsödik le” eszközzé, maga a jog is „egyszerű” akarat-közvetítővé válik.

Kétségtelen, hogy a piaci viszonyok között alkalmazott, a triászt elfogadó, civiljogi tulajdonjog felfogásban is felmerült, hogy a birtoklásnak nincs, nem lehet különös jelentősége. Sőt, éppen ez adja a kapitalista piacgazdálkodás lényegét, hogy a tulajdonjoghoz fűződő használat kvázi megtöbbszöröződik, és még a rendelkezés sem kizárólagos lehetősége a tulajdonosnak (miközben a tulajdonosi felelősség meg korlátozódik). Ezt hívja Sárközy Tamás a tulajdon elrelativizálásának (Sárközy, 1973, 41.). A klasszikus példa erre a részvénytársaságok részvényesei, akikről közgazdasági értelemben legalábbis, a végén már az sem biztos, hogy egyáltalán tulajdonosok és nem inkább hitelezők-e. A tulajdonjog eme elrelativizálódása, kiüresedése, megtöbbszöröződése vagy elviselhetetlen könnyűsége⁶ egyre inkább kihívás elé állítja a klasszikus tulajdonjogi értelmezést, illetve a kapitalizmus hagyományos működését is.

Jogszociológiailag ténylegesen látható egyfajta kettéválás a tulajdonjog minőségében vagy érvényesítésében, ha tetszik. A szocializmusban a kvázi rendelkezés gyakorlatilag elmehet a végeletekig, de e rendelkezési jog nem tartalmazza a tényleges jogi rendelkezés, azaz az elidegenítés lehetőségét. A vállalat ekként például nem idegeníthető el, hiszen az már maga lenne a rendszerváltás. Egy példával élve, a vállalat dolgozója minden további nélkül bizonyos előnyökhöz juttathatott egyéni érdekből másokat, vagyis „félretehett” újabb, jobb minőségű, szebb termékeket az orvosának, aki cserébe kedvezőbb ellátásban részesítette őt.

A tulajdonjog polgári (piaci) koncepciójának más elvetett elemei is újjászülettek. Így például újra megjelenik a jelentőségét veszített jogi személy fogalma, amely eredendően a közösségi tulajdon felbomlásával, s így az elkülönült vagyonok és ezzel az elkülönült érdekek jogi képviseletére alkalmas jogintézmény. Akkor jelenik meg, ha polgári jogi (piaci) jogviszonyok között jog- és cselekvőképes, egymást elismerő, autonóm jogalanyok

ra van szükség. A szocializmusban nem lehet elkülönült érdek. Az állam a szigorú tervutasításos rendszerben az összes dolgozót képviselte, és ezért nincs elkülönültség, nincs csoport vagy egyéni érdek, nem beszélhetünk jogi személyről. De ez nem is baj, hiszen ha egy vállalat létezik, akkor nincs más ilyen értelemben vett jogalany, akinek el kellene ismerenie a jogi személy jogosultságát, polgári jogi jogalanyiságát. Hisz nincs (áru)kereskedelem.

De miként lehet a tervgazdálkodásban motiválni, mit jelent a nyereség, és ki jogosult a nyereségre? Ki dönt az elsajátításról, ki irányít, s miként irányít? A gazdaságirányítási eszközök konkrét meghatározásához elkerülhetetlen az állam, az állami vállalatok és az egyéb állami gazdálkodó szervezetek (jog) viszonyának vizsgálata. Az alapvető probléma tehát, hogy az állam tulajdonosa-e az állami vállalatnak, állami szerv-e az állami vállalat, illetve tulajdonos-e maga az állami vállalat is, valamint hogy az állampolgárok avagy a dolgozók (menedzserek és a munkavállalók) tulajdonosok-e.

A jogtudományi vizsgálat két irányban zajlik: egy komplex tulajdonosi vizsgálat felé, illetve egy közhatalmi-államigazgatási vizsgálat felé (ez utóbira példa különösen Ficzere, 1968 és Berényi, 1969).

A tulajdonosi elemzésre adandó szükséges- szerűen eltérő válaszok az alábbi szempontok alapján csoportosíthatóak. Egyrészt, kronologikusan különböznek az írások 1974 előtt és után. Egyre inkább kialakulnak a vállalati önállóságot, az elkülönült vállalati érdekek létét nem tagadó modellek. Másrészt, felfedezhető egyfajta generációs különbség is a szerzők közt, azaz az új generáció (Sárközy mellett például Sajó) a civilisztika és az állami szféra karakteresebb elválasztására törekszik, ezzel is domborítva a tulajdonjogi szemléletet.

⁵ „Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok számára az állam általánosan nem ír elő kötelező tervmutatókat. A vállalatok maguk dolgozzák ki terveiket a központi szervektől kapott információ és piaci ismeretek alapján. Az állam mint tulajdonos a vállalatok működését szabályozza, de a szabályozás módja, formája megváltozik. Az állam általánosan nem közvetlen utasításokkal biztosítja a tervcélok megvalósítását, hanem gazdasági és közgazdasági eszközökkel, megfelelő hitelpolitikával, a vállalati tiszta jövedelem felhasználásának szabályozásával és más eszközökkel.” A KB kongresszusi beszámolója. 1966, 41–42.)

⁶ Az egyik eklatáns, relatíve új példa a 2000-es évek elején az Enron vállalat egyik energiakereskedéssel foglalkozó ága volt, pontosabban a jövőben szolgáltatandó energiára való jogosultsággal foglalkozó kereskedése, amelynek értéke a jövőbeni energiakereslet függvényében változott. Vagyis a vállalat értéke az emberek azon elképzelésétől függött, hogy fog-e másnap esni az eső vagy sem. E nagyvállalatok gyakran lépték át a határt a megalapozatlan optimizmussal megbecsült, illetve a szándékos túlértékeléssel megbecsült pillanatnyi vállalati értékek között. És azonkívül, hogy az utóbbi bűncselekmény, míg az előbbi nem, mindez a tulajdon fogalmi kérdését is felveti (Hudson, 2003).

Így példának okáért, mivel az állami vállalat polgári jogi értelemben véve nem lehet tulajdonos, mert nem felel meg a polgári jogi jogdogmatikának, ezért nem lehet a civilizált, hanem csakis az állami jog szabályozási területe alatt. Harmadrészt, ebből kifolyólag kialakul egy erősen szakmai jellegű jogági tagozódási vita. Negyedrészt, az igen változó módszertani megközelítések is eltérő nézeteket teremtenek (deduktív – Eörsi, Sárándi; tételesjogi – Világhy, Nizsalovszky; jogszociológiai – Sajó; pragmatikus – Sárközy).

A vizsgálódásoknak azonban mindenképp volt egy *ki nem mondható* akadályuk is. Ha nincs tulajdonjog, de van piac (kvázi piac akár), akkor a tőke és annak hozadéka nem értelmezhető fogalom. A vállalati értéknilyvántartás a klasszikus tulajdonjog nélkül szükségképpen fiktív. Ha viszont nem valós a tulajdonjog értéke, akkor nem kiszámítható, hogy mekkora a tőke hozadéka, vagyis a piac csak árupiacként létezik és nem tőkepiacként vagy termelési eszközök piacaként. Ebből kifolyólag az indirekt gazdaságirányításban a tulajdonjog megfogalmazhatatlansága a hatékonyság vizsgálatát teszi lehetetlenné. Miként mérhető egy gyár teljesítménye, értéke, ha nincs piaca? Miként ellenőrizhető, hatékony-e a termelés egy adott vállalat esetében, ha nincsenek valós adatok a vállallattal kapcsolatban?

A civilizált művelői természetesen egyhangúlag elismerték, hogy a tulajdon szélesebb fogalom, mint a tulajdonjog. Sárközy Tamás megkülönböztetése a materiális tulajdon és a jogi tulajdon között szellemes kísérlet arra, hogy a jogi tisztázatlanság, illetve jog által nem szabályozottság ellenére megteremtse a tranzakciók lehetőségét (vagyis elismerje a statikus tulajdonjogi szemlélettel szemben a dinamikus közgazdasági felfogást). De ez sem

oldja meg a fenti dilemmát, hogy mi van, ha nincs jogi értelemben vett konkrét tulajdonos.

Letisztult jogcímek hiányában – az amúgy túlszabályozott rendszeren is túl –, a szocialista jogban fokozottan érvényesül a tulajdonjognak a (közgazdasági, szociológiai) tulajdonnal szembeni szűkebb értelmezése. A tulajdonos keresése helyett ezért a tulajdonnal való rendelkezés mikéntje tud választ adni a tulajdonjogi problémákra.

A tulajdonjog lényege nem az, hogy kié, hanem hogy miként

A fent is említett kétes jövőjű pluralista tulajdonjog fogalmának (Sárközy, 1973, 276.) elensúlyozására Sárközy megteremtí a tervszerű piacsabályozás modelljében az államjogi tulajdonjog (Sárközy, 1973, 270–272.) elméletét, amelyben a gazdaságirányítás során össz-állami elsajátítás és rendelkezés érvényesül. A vállalatok gazdasági elkülönülése ebben a tézisben tehát szükségszerűen elmosódik, mint egy ernyőként telepszik rá a piacra az állami tulajdonosi gazdaságirányítás. Így azonban meg tudja teremteni a szocializmus társadalmi-gazdasági egységét, és biztosítani a meghatározott hasznosítási-rendelkezési jogosítványok egységes és oszthatatlan gyakorlását a társadalmi tulajdonjogban lévő termelőszközök egészére nézve.⁷

Látható, hogy a tulajdont nem lehet csak az elsajátítás szempontjából elemezni, mert az kizárólag azt a statikus pillanatot ragadná meg, amely a már megszerzett hatalmat jellemzi (Sajó, 1970, 310.), s ekként tautológia lenne. Vagyis nem az a lényeges, hogy ki a tulajdonos, azaz ki rendelkezik a dologgal, hanem hogy miként.

⁷ Ekként Sárközy valóban megkettőzi a tulajdonjogi fogalmakat (Vékás, 1974, 457.).

Az új gazdasági mechanizmusban konkrét tervmutatók hiányában az állami vállalatok – kvázi piaci –, sokkal szabadabb szerződéses viszonyban szükségszerűen megjelenik a fikció, a vállalatot mint tulajdonost elismerő fikció. „*Harmadik nem azért tekintheti az állami vállalatot tulajdonosnak, mert az ő irányában valóban tulajdonos, hanem mert tudja, hogy az igazi tulajdonos szándéka is az, hogy azzal szemben, mint tulajdonossal szemben viselkedjék*” (Nizsalovszky, 1968, 523.). A tervszerű piacsabályozási modellben szük-

ségszerűen újraéled az *apriori* tulajdonjog elmélet tagadása, a jogügyletek szabadsága, és főleg a felelősség kérdése, amely a korabeli kapitalista kritikákban (Karl Marx, Ferdinand Lassalle, Ferdinand Tönnies) is megvolt már, s amelynek következtében a tulajdonjoggal rendelkezés mikéntjének vizsgálhatósága is egyre inkább elemzés tárgyává válhat.

Kulcsszavak: *állami tulajdonosi irányítás, Sárközy Tamás, szocialista tulajdon, új gazdasági mechanizmus*

IRODALOM

- A KB kongresszusi beszámolója. In: *Az MSZMP IX. kongresszusának anyaga*. (1966). Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Bauer Tamás (1983): The Hungarian Alternative to Soviet Type Planning. *Journal of Comparative Economics*. 7, 3, 304–316.
- Berend T. Iván (1974): A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció. *Valóság*. 2, 29–41.
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja (1953–1988)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Berényi Sándor (1969): Az államigazgatási tevékenység néhány elméleti kérdése a gazdaságirányítás új rendszerében. *Állam és Igazgatás*. 8, 681.
- Biszkó Béla (1974): Pártunk politikájának időszaki kérdéseiről. *Társadalmi Szemle*. 3, 3–12.
- Eörsi Gyula (1951): *A tulajdonjog fejlődése I–II*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó
- Eörsi Gyula (1970): Állami tulajdon – állami vállalat. *ELTE Acta*. XII, 39–67. Különlenyomat.
- Ficzere Lajos (1968): A vállalat és az államigazgatási szervek viszonya. *Állam- és Jogtudomány*. 11, 4, 592–613.
- Hudson, Alastair (2003): The Unbearable Lightness of Property. In: Hudson, Alastair (ed.): *New Perspectives on Property Law – Obligation and Restitution*. Cavendish Publishing

- Kopátsy Sándor (1974): Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. *Közgazdasági Szemle*. 21, 2, 252–253.
- Muth Magda – Nyeste András – Palatitz András – Vanicsek Zoltán (1973): Az operatív vezetés csődjé. *Valóság*. 9, 95–99.
- Nizsalovszky Endre (1968): Az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásához. Különlenyomat. *Állam- és Jogtudomány*. 4, 517–543.
- Sajó András (1970): Az állami szocialista tulajdon és az állami vállalat. (*Polgári jogi tanulmányok I*) Budapest: *ELTE ÁJK Polgári Jogi Társzék*, 303–403.
- Sárközy Tamás (1973): *Indirekt gazdaságirányítás-vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Serény Péter (1974): A gazdasági mechanizmus kérdései a Szovjetunióban. *Társadalmi Szemle*. 3, 56–63.
- Szabó Béla (1974): Gazdaságirányítás, szabályozás, érdekek. *Valóság*. 11, 1–9.
- Vékás Lajos (1974): A gazdaságirányítás és a jog. *Társadalmi Szemle*. 7, 21.
- Vékás Lajos (1974): A társadalmi tulajdon és tulajdonjog új elméleti megközelítése. *Jogtudományi Közöny*. 8, 457.
- Világhy Miklós (1968): *Gazdasági reform és polgári jog*. Budapest: Tankönyvkiadó, Különlenyomat, 45–69.

Tanulmány

ELJÁRÁSI KÓDEX VAGY SZERVEZETI REFORM? VITA ÉS DÖNTÉS A KÖZIGAZGATÁSI BÍRÁSKODÁSRÓL

Bartha Ildikó

PhD, tudományos főmunkatárs, MTA–DE Köszolgáltatási Kutatócsoport
egyetemi docens, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
bartha.ildiko@law.unideb.hu

Az önálló közigazgatási bíróság – amit a jogászok különbírósnak neveznek – felállítást mérlegelő munkálatok már a rendszerváltás óta tartanak Magyarországon (Küpper, 2014). 2017-ben e folyamat újabb állomáshoz értünk – a március 1-én megjelent *Magyar Közlönyből* immár a közigazgatási perrendtartásról szóló 2017. évi I. törvény kihirdetéséről értesülhetünk. A megelőző lépéseket – ideértve a törvény előkészítését, a jogalkotási procedúrát, az Alkotmánybíróság előzetesen elutasító döntését – meglehetősen élénk szakmai és közéleti viták kísérték, amelyeknek egyes eredményei a szélesebb tudományos közösség érdeklődésére is számot tarthatnak. Mindemellett az akadémiai diskurzus – amelynek fontos állomása az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság (ÁJB) Közjogi Albizottság vitaülése, majd év eleji tematikus szakfolyóirat-publikációja – a tudományos vita keretei között szintén részese volt a folyamatoknak.

Nem csak eljárási reform...

Több tervezeti és javaslati szakaszt követően, a tavalyi év nyarán váltak ismertté a közigazgatási bíráskodás szervezeti rendszerét jelentősen átalakító kormányzati tervek. A „csomag” eredetileg három elemből: a közigazgatási perrendtartásról és az általános közigazgatási rendtartásról szóló javaslatokból, valamint a közigazgatási bíráskodás átalakításához kapcsolódó, több jogszabályt érintő „szálatörvény” tervezetéből állt.

A legnagyobb visszhangot és kritikát a szervezeti és személyi átalakítások váltották ki. Az eredeti kormányzati elképzelések szerint a megyei munkaügyi és közigazgatási bíróságok helyett 2018 januárjától a rendes bírósági szervezeti rendszeren kívül, regionálisan szerveződő közigazgatási bíróságok jártak volna el első fokon, míg a kiemelt ügyekben és másodfokon egy új, országos illetékességű Közigazgatási Felsőbíróság, részben a Kúria

helyett. A közigazgatási bíróságok hatásköre kiterjedt volna a „politikailag kényes” választási, közbeszerzési, energiaügyi, médiával kapcsolatos ügyekre.

Reflektorfénybe került a személyzeti módosítások kérdése is. Az eredeti tervezet szerint öt év gyakorlat megszerzése (bármilyen) közigazgatási jogi szakterületen elegendő lett volna a közigazgatási bíróvá váláshoz. A felsőbírósági bírói álláshelyek felét pedig olyan személyeknek kellett volna betöltenie, akik legalább tíz évig közigazgatási jogi szakterületen (nem közigazgatási bíróként) dolgoztak. A tervezett átalakítás ezen elemei elérték a tudományos és szakmai körökön kívül a közéleti figyelem ingerküszöbét. A tervezetek megjelenését követő hetekben a sajtóorgánumok központi témája lett a reformelképzelések háttere és lehetséges következményei, elsősorban a bírói függetlenség veszélyeit elemezve. A bírósági rendszeren belüli és kívüli érdekviszonyok, a vizsgálódás szűkebb területén túlnyúló összefüggések pedig a szokásosnál intenzívebben kerültek elő az eljárások átalakításával kapcsolatos szakmai viták során (Horváth, 2016).

Jogalkotási dilemma akadémiai fórumon

Ezen előzmények után rendezett tudományos ülést az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának Közjogi Albizottsága 2016 szeptemberében az MTA Székházában. Az albizottság alapvető célja, hogy a különböző közjogi tudományterületek közötti kapcsolatok erősödjenek, és a szakma képviselői az egyes jogágak szokásos tudományos vizsgálati területein „keresztülfekvő” témákat vitásanak meg, illetve közös állásfoglalást alakítsanak ki a közjogi vonatkozással is bírói aktuális kérdésekről, koncepciókról, szakpolitikai folyamatokról (Bordás, 2016). Az átvétel

témák jó példája a közigazgatási bíráskodás, amelynek reformja egyaránt felvet közigazgatási-szervezési, alkotmányossági, illetve (humán)erőforrás-gazdálkodási, szervezet-szociológiai kérdéseket.

A *közigazgatási bíráskodás jogáról* címet viselő rendezvényen is a szervezeti és személyzeti átalakítások kerültek a fókuszpontba, eltérő megközelítések és hangsúlyok szerint. A jogtudomány képviselői mellett a jogalkotási folyamatban részt vevők és gyakorló bírák is jelen voltak az ülésen és érdemi diskurzus alakult ki a közigazgatási bíráskodás átalakításának problematikus pontjairól. A kapcsolódó tudományos, szakmai felvetések és értelmezések sokszínűségét közvetítik a *Közjogi Szemle* tematikus számrészeiben (IX. évf. 2016/4. szám, 1–43. oldalak) megjelent tanulmányok is.

A különböző nézőpontok képviselői egyetértének abban, hogy a – a közigazgatási jogviták jellege, a speciális bírói szakértelem miatt – indokolható a közigazgatási ügyszak elkülönítése és a rendes bírósági struktúrán kívülré helyezése. Nem ennyire magától értetődő viszont, hogy e racionális indokoknak megfelelő eszköze lenne-e a szervezeti átalakítás, és a bírói kiválasztás ehhez kapcsolódó mechanizmusa az eredeti kormányzati tervek szerint¹ megcélzott formában. Több résztema – regionális átszervezés, jogorvoslati fórumok, kiválasztási rendszer, történeti változatok és külföldi modellkövetés – kapcsán is feltettek a résztvevők egy közös kérdést: azaz, miért is kell ilyen radikális lépésekkel, egészében átalakítani a rendszert, amikor a különálló közigazgatási bíráskodás (a rendes bírósági szervezetrendszeren belül) 2013-ban már

¹ Az eredeti kormányzati elképzelések ismertetését és részletes elemzését lásd: Rozsnyai, 2016.

létrejött és kielégítően működik (Bencze, 2014; Figula, 2016). A többség elismeri egyébként bizonyos reformok szükségességét a minőség és a hatékonyság növelése érdekében, de mindezeket a jelenlegi szervezeti keretek és jogállási szabályok mellett is kivitelezhetőnek tartja. A minőségi, hatékonysági érvek mellett elsősorban a függetlenség garanciái iránti aggodalmak (Fleck, 2016) kerültek felszínre; többek szerint a különbírói forma adott esetben a könnyebb kormányzati befolyás és az önálló hatalmi ág gyengítése előtt nyitja meg az utat. Ezen a ponton jutunk el oda, hogy a belső intézményi-szervezeti kérdések a szakmai körökön jóval túlterjedő tartalmat nyernek (Horváth, 2016).

További fordulatok és nyitott kérdések

A problémafelvetések és a vita jelentőségét aztán a további fordulópontok is igazolták. Épp az albizottsági ülést követő napon terjesztette be a kormány a közigazgatási perrendtartásra és az általános közigazgatási rendtartásra vonatkozó törvényjavaslatait a parlamentnek.

2016. december 6-án a parlament elfogadta az általános közigazgatási rendtartásról és a közigazgatási perrendtartásról szóló jogszabályokat. Sajátos jogtechnikai megoldásként az eredetileg tervezett szervezeti átalakítások egy része a közigazgatási perrendtartásba lett beépítve. Mindezzel a szervezeti önálló közigazgatási bírósági rendszer nem jön létre, az eddigi – rendes bírósági struktúrába épülő – közigazgatási és munkaügyi bíróságok és kollégiumok megmaradnak. Ugyanakkor megnevezett a törvény egy „közigazgatási felsőbírósággént eljáró bíróságot”, funkcióját a Fővárosi Törvényszékre szabva, ahol a már említett kiemelt jelentőségű ügyek első fokon indulnak. Jelentős részben meg-

valósult a regionális átalakítás: a társadalombiztosítási, szociális ellátásokkal és a közigazgatási szerződésekkel kapcsolatos perek kivételével (amelyekben továbbra is a közigazgatási és munkaügyi bíróságok fognak eljárni az eddigiek szerint) a jelenlegi bírósági szervezetrendszeren belül kijelölt nyolc regionális központ lesz illetékes.

A jogszabály kihirdetésére ekkor még nem került sor; a köztársasági elnök a közigazgatási perrendtartásról szóló, még ki nem hirdetett törvény közjogi érvényességének vizsgálatát kezdeményezte az Alkotmánybíróságnál. Az elnök indítványának helyt adva az Alkotmánybíróság (AB) megállapította a megteremtett rendelkezések alaptörvény-ellenességét (2017/1 (I. 17.) AB határozat). Egyrészt, a közigazgatási felsőbírósággént eljáró bíróságra vonatkozó rendelkezés a bíróságok szervezetét szabályozó sarkalatos (kétharmados) törvény tárgykörébe tartozik, egyszerű többségű törvénnyel tehát nem lehetett volna érvényesen új bíróságot létrehozni. Másrészt, a törvény olyan hatáskört ad a közigazgatási felsőbírósággént eljáró Fővárosi Törvényszéknek, amelyet a médiatörvény sarkalatos törvényi rendelkezése korábban már más bíróság hatáskörébe és kizárólagos illetékességébe utalt. Harmadrészt pedig, a törvény alaptörvény-ellenes módon utalja a választási bizottságok tevékenységével kapcsolatos pereket ugyanezen bíróság hatáskörébe.

Az AB döntésével összhangban módosított törvényjavaslatot a Parlament február 22-én fogadta el, és március 1-én hirdette ki a *Magyar*

² A tudományos ülések mellett ehhez a testület KözJogPlatform (URL1) felülete nyújt lehetőséget, ahol egyebek mellett a közigazgatási bíráskodással kapcsolatos további jogalkotási folyamat hírei és vitái nyomon követhetők, illetve a szakmai vélemények közvetlenül teret kapnak.

Közlöny 2017/30. száma 2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról címmel. Az új szabályok, fogalmak, jogintézmények értelmezése és elméleti rendszerezése, jogalkalmazási kérdések megválaszolása érdekében kommentár íródik, képzések szerveződnek, és más tudományos testületek mellett a Közjogi Albizottság is folytatja a vitát különböző fórumain.² A folyamatnak pedig még nincs vége. A törvény csak 2018. január 1-től lép hatályba,

az átalakítás tényleges tartalma pedig több területen is további pontosító jogszabályi rendelkezések függvénye. Az akadémiai diskurzusnak, szakmai álláspontok kifejtésének így nemcsak utólagos magyarázó ereje, hanem még gyakorlati szerepe is lehet.

Kulcsszavak: *közigazgatási bíráskodás, bírói függetlenség, bírósági szervezetrendszer, közigazgatási perrendtartás*

IRODALOM

2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról • <http://tinyurl.com/y8kfmugg>
 2017/1 (I. 17.) AB határozat az Országgyűlés által 2016. december 6-án elfogadott, a közigazgatási perrendtartásról szóló törvény tárgyában előterjesztett előzetes normakontroll ügyében • <http://tinyurl.com/ybmblojj>
 Bencze Máttyás (2014): A bírósági rendszer átalakításának értékelése. *MTA Law Working Papers.* 1, 41. • <http://tinyurl.com/y95mge8j>
 Bordás Péter (2016): Közjog és közösség! Közjogi Albizottság a tudományági együttműködés jegyében. *Közjogi Szemle.* 9, 2, 70–71.
 Fleck Zoltán (2016): Szakmai és politikai érvek a közigazgatási bíráskodás kapcsán. *Közjogi Szemle.* 9, 4, 16–19.
 Figula Ildikó (2016): A közigazgatási bíráskodás tervezett átalakítása az eljáró bíró szemszögéből. *Közjogi Szemle.* 9, 4, 20–25.

- Horváth M. Tamás (2016): Különb bíráskodás. Tematikus tanulmányok elé. *Közjogi Szemle.* 9, 4, 1–2.
 Közigazgatási Bíráskodás – Az Országgyűlés Hivatala Képviselői Információs Szolgálatának 2016/47. sz. Infójegyzete (2016. október 6.) a kormány által T/12234. számon benyújtott törvényjavaslathoz (készítette: Draskovich Erika) • <http://tinyurl.com/y94wvera>
 Küpper, Herbert (2014): Magyarország átalakuló közigazgatási bíráskodása. *MTA Law Working Papers.* 1, 59. • <http://tinyurl.com/yd8hvkvn>
 Rozsnyai Krisztina (2016): Perjogi önállósulás és különbírói jelleg a közigazgatási bíráskodásban. *Közjogi Szemle.* 9, 4, 3–9.
 T/12234. számú törvényjavaslat a közigazgatási perrendtartásról (Országgyűléshez benyújtva 2016. szeptember 23-án) • <http://tinyurl.com/ybmofirbh>
 Törvénytervezet az egyes törvényeknek a közigazgatási bíráskodás megújításával összefüggő módosításáról (2016. augusztus 8.) • <http://tinyurl.com/yce4hzak>
 URL1: <http://tinyurl.com/yd6venua>

SOKATMONDÓ NÉMA SZOBROK MOSZKVAI TUDÓSEMLÉKMŰVEKRŐL

Hargittai István

az MTA rendes tagja,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
istvan.hargittai@gmail.com

Moszkvában feltűnően sok tudósra emlékeznek szobrokkal, mellszobrokkal, emléktáblákkal. Számukkal csak a politikusok és a hadvezérek emlékműveinek száma vetekszik. A moszkvai tudósemlékművekről feleségemmel együtt könyvet írunk. Korábban megjelent hasonló könyvünk Budapestről (Hargittai I. – Hargittai M., 2015) és New York-ról (Hargittai I. – Hargittai M., 2017). A sok moszkvai tudósemlékmű nem egyenletesen oszlik meg a különböző tudományágak között, és a már régóta álló és újonnan felállított emlékművek között több is van, amelyek számunkra erősen ellentmondásos tudósoknak és életpályáknak tisztelegnek. Ha ehhez a megfigyeléshez hozzávesszük az Orosz Tudományos Akadémia társadalmi helyzetének gyengülését az utóbbi években, akkor a kirajzolódó kép nem ígéretes a tudomány szempontjából. Manapság ominózus jelei vannak annak, hogy számunkra a pusztán kíváncsiságnál fontosabb tájékozódni arról, mi történik Oroszországban. Ezért gondol-

tam helyénvalónak, hogy megfigyeléseinkből néhány példát bemutassak a *Magyar Tudomány* olvasóinak.¹

Bevezetés

A moszkvai tudósemlékművek sokaságában benne van a tudomány iránti hagyományos tisztelet és az is, hogy Moszkvában összpontosul egy hatalmas ország tudományos kutatása és felsőoktatása. Ez az összpontosítás sokkal nagyobb mértékű, mint bármely más nagy ország esetében. Moszkva elővárosaival egy közepes európai országhoz hasonlítható, ugyanakkor egy erősen központosított ország fővárosa, és korábban a még hatalmasabb, ugyancsak centralizált Szovjetunió fővárosa volt. A tudósemlékművek nem egyenletesen oszlanak meg a különböző tudományágak között. A honvédelemmel kapcsolatos tudományok és a honvédelemből származott úrkutatás dominálja a mezőnyt.

A 19. század második felében és a 20. században az orosz és szovjet tudomány mér-

öldkö jelentőségű sikereket ért el, ami megérdemli az emlékművekkel való megörökítést. Mindez egy elmaradott infrastruktúrájú országban történt, amit a szovjet időkben azzal ellensúlyoztak, hogy egyes kiválasztott területekre koncentrálták az erőfeszítéseket. A szovjet rendszerben egyes tudományágak különösen virágoztak, mások, elsősorban a biológia, a mezőgazdasági tudományok, valamint jó ideig minden, amit ma információs technológiának nevezünk, tragikusan el-lehetetlenült.

Ugyancsak ellentmondásos volt a tudóssal való bánásmód. Sok vezető tudós és családja szenvedte el a szovjet rezsim paranoiás üldöztetéseit. Az úrkutatási program legendás vezetője, Szergej Koroljov éveket töltött kényszermunkatáborban. Az atomprogram egyik fontos résztvevője, a későbbi Nobel-díjas elméleti fizikus Lev Landau egy teljes évet töltött az állambiztonsági hatóság hírhedt Lubjanka börtönében. Két további Nobel-díjas családtagjait és a Szovjet Tudományos Akadémia két későbbi elnökének fivérét is megölték Sztálin uralma idején. Az egyik áldozatnak, a maga idejében nemzetközi hírnővénytgenetikus Nyikolaj Vavilovnak ma emlékművek tisztelegnek Moszkvában, de azok nem árulják el azt, hogy az élelmiszerellátás megoldásán is dolgozó tudós 1943-ban, megkínzottan az önkény börtönében éhen halt, és jeltelen tömegsírból temették el.

Vavilov Nyikolaj

Nyikolaj Vavilov legnagyobb moszkvai szobra a Timirjazev Mezőgazdasági Akadémián áll. A szobor diákként ábrázolja Vavilovot, és semmi sem utal későbbi fényes pályájára és tragikus végére. Van egy másik „diákszobor” is a Timirjazev kampuszon, ez Leninnek állít emléket, nem messze a Vavilov-szobortól. A

Timirjazev Akadémia munkatársai is érzik, hogy a szovjet érában majdnem végzetesen tönkretett mezőgazdasági akadémián meglepő ez az emlékmű. Azzal magyarázzák jelenlétét, hogy Lenin valamikor valamiben segítette az akadémiát, és akkor tiszteletbeli hallgatójuknak fogadták. A szobor tehát nem a politikusnak, hanem a tiszteletbeli diáknak állít emléket. Moszkvában egyébként mindenütt vannak Lenin-szobrok, és ott a Lenin Mauzóleum is a Vörös téren.

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a nagy honvédő háború megpróbáltatásai és a hidegháború valóságos vagy vélt veszélyei erős hazafias érzéseket váltottak ki a tudósokban ugyanúgy, mint a lakosságban általában. Sok,

Nyikolaj I. Vavilov szobra (Lev N. Matyusin alkotása, 2015) a Lisztvenyicsnaja sétányon (© Hargittai)

¹ Ezt a kritikai hangvételű írást 2017 tavaszán a hazai fejlemények iránti aggodásom motiválta. Ugyanakkor az oroszországi tudomány és tudósok iránti tisztelem és elismerésem változatlan. Ehhez a tudományhoz sok szállal kapcsolódom. Kutatóvegyési diplomámat a Lomonoszov Egyetemtől kap-

tam 1965-ben, ugyancsak a Lomonoszov Egyetemtől kaptam tiszteletbeli doktori címet 1992-ben, és az Orosz Tudományos Akadémián is tiszteletbeli doktora vagyok 2004 óta. Hat könyvemet adták ki orosz fordításban, és nemrég megjelent egy könyvem kimagasló szovjet tudósokról (Hargittai, 2014).

egyébként politikával nem foglalkozó tudós lépett be a kommunista pártba a második világháború éveiben.

A tudományos kutatói életpálya a szovjet rendszer legvonzóbb lehetősége volt a tehetséges fiatalok számára. Viszonylag jó körülményeket és előnyöket biztosított, esetleg még külföldi utazást is az egyébként hermetikusan lezárt országban. A szabad világban népszerű más pályák, mint például az üzleti élet, reklámszakma, a pénzügyi világ, jogrendszer és a politika nem jelentett valóságos versenytársat a tudománynak ezeknek a fiataloknak a szempontjából. A zene és a sport csak viszonylag kevesek számára nyújtott hasonló lehetőségeket. A tudományos kutatás abban is kivételt jelentett, hogy valamelyest teret engedett az egyéni kezdeményezésnek, és a versenynek ebben az egyébként felülről irányított, szigorúan szabályozott rendszerben.

A tudósoknak emelt emlékművek a legtöbb esetben igazi nagyságot ismertek el. Voltak olyan esetek is, amikor az emlékmű-állítást kisebbségi érzés ellensúlyozása vagy valamilyen valós vagy elképzelt prioritás hangsúlyozása indokolta. Az orosz/szovjet tudományos sikerek elismerésének hiányáról sokszor panaszkodnak. Ebben van is valami, de az okok bonyolultak. Szerepet játszik, hogy a szovjetek gyakran jelentős tudósokat ismeretlenségre kárhoztattak valóságos vagy vélt állambiztonsági okokra hivatkozva. Koroljevet például a Szovjetunióban sem ismerték, csak halála után lett egyszerűen ismert hős. A nemzetközi bizalmatlansághoz az is hozzájárult, hogy a szovjet tudománytörténet olyan felfedezéseket is orosz és szovjet kutatókhoz rendelt, amelyekben nem volt reális a nekik tulajdonított prioritás.

Az emlékművek túlnyomó többségét hivatalos kezdeményezésre állították fel, tehát

a politikai szempontok döntően befolyásolták, hogy ki kapott és ki nem kapott emlékművet. Ez az oka annak, hogy nagyon sokan az emlékezésre rászolgáltak közül nem kaptak emlékművet. Az önkényuralom tudós áldozatai közül néhány prominensnek állítottak emlékművet, de a legtöbbjüknek nem. Még a kivételek esetében is, az nem derül ki, hogy mártírról van szó. A jelenlegi rendszer inkább elkendőzi a múlt tragédiáit ahelyett, hogy szembenézne velük. Ismerősnek hangzik.

Az emlékművek mindig a múltra tekintenek, és akarva-akaratlanul segítenek azt konzerválni. Ez a konzerválás más vonatkozásokban is erős a mai orosz életben. Amikor a mai magyar politikai vezetés visszanyúl a Horthy-rendszerhez, és emlékművekkel akarja kifejezni azonosulását, gyakran új szobrokat kell emelnie. A mai orosz rendszernek elég meghagynia a szovjet éra emlékműveit, és akkor már érzékeltetheti az azonosulást. Emellett új szobrokat is emelnek, és ezek kiválasztásában is nyilvánvaló az irányultság; alább szerepel példa mindkettőre.

A rendszerváltozás idején volt egy (a budapestihez hasonló) szoborparkra vonatkozó elképzelés, amelyben a szovjet idők olyan emlékműveit tervezték összegyűjteni, amelyeket nem lenne helyes közterületeken megtartani, de hiba volna megsemmisíteni. Megőrzésük segítheti az emlékezést, és művészi értékük is jelentős. Ez a szoborpark lett a város központjához közeli Muzeon Park, de a funkciója fokozatosan megváltozott. Ma együtt találjuk ebben a parkban Sztálin monumentális 1938-as szobrát és mögötte a sztálini terror áldozatainak 1998-as emlékművét. Ide került a KGB székháza előtti Lubjanka térről a KGB elődjét létrehozó Félíksz Dzerzsinszkij még hatalmasabb szobra az 1950-es évekből. Tőle nem messze van egy

Andrej Szaharov szobor 2008-ból. Ez a párosítás különösen erőteljes, mert ma már tudjuk, hogy a végén a fizikailag gyenge emberjogi harcos, a Nobel-díjas Szaharov legyőzte az egykor mindenható KGB-t. Helyesebben, ma már megint nem tudhatjuk, hogy Szaharov győzelme mennyire volt végleges, vagy csak átmeneti.

Alekszandr Prohorov

A nagy moszkvai szovjet fizikusgeneráció tagjai közül összesen tíz lett fizikai Nobel-díjas, egy kémiai Nobel-díjas és egy Nobel-békedíjas. Mindnek van emléktáblája, de közülük Moszkvában csak Alekszandr Prohorovnak állítottak valóban jelentős szobrot 2015-ben az egyik forgalmas útkereszteződésben, amelyet 2016-ban Prohorov térnek neveztek el.

Alekszandr Prohorov szobra (Jekatyerina Kazanszkaja alkotása, 2015) a Leninszkij sugárút és az Unyiverszityetszkij sugárút kereszteződésében a Prohorov téren (© Hargittai).

Alekszandr Prohorov (1916–2002) a lézerfizika kiemelkedő alkotója volt, de nem kiemelkedőbb, mint a többi Nobel-díjas szovjet fizikus. Prohorov életrajzán szomorú folt az a levél, amelyet vele együtt összesen négy akadémikus jelentetett meg 1983-ban, és amely durván elítélte Andrej Szaharovot éppen akkor, amikor Szaharov belső száműzésben volt, miközben az állambiztonsági hatóság folyamatosan üldözte. A hatóságok kedvelt módszere volt (és maradt), hogy emberjogi tevékenységet végző egyéneket lehetetlenítsen el elítélő levelek megjelentetésével. A szokásos leveleken sok aláírás szerepelt, és sose lehetett tudni, kit hogyan vettek rá arra, hogy aláírjon ilyen leveleket, vagy egyáltalán tudott-e arról, hogy a neve megjelent az aláírók között. Ebben az esetben azonban csak négy aláírással jelent meg a levél, és joggal feltételezhetjük, hogy az aláírások valódiak voltak. A Prohorov-szobron túl más jelek is utalnak arra, hogy a jelenlegi hatalom nagyobb elismeréssel tekint vissza Prohorov közéleti tevékenységére, mint több más, a tudományos teljesítmény szempontjából hasonlóan jelentős tudósra. Prohorovnak 2016-ban centenáriuma volt, de ugyanúgy volt más Nobel-díjas szovjet fizikusnak is.

Ivan Gubkin

Ivan Gubkin (1871–1939) olajmérnök születésének 140. évfordulóját 2011-ben életnagyságúnál nagyobb szobor felállításával ünnepelték Moszkvában, amely a Gubkin Olajgyetem székháza előtt áll. Gubkin az egyetem rektora volt már 1930-as megalakulásától, és ugyancsak a megalakulástól az egyetem rektora volt. Gubkin 1910-ben szerzett bányamérnöki diplomát, amikor már majdnem negyvenéves volt. 1929-ben, ötvenhét éves korában választották meg a Tüdo-

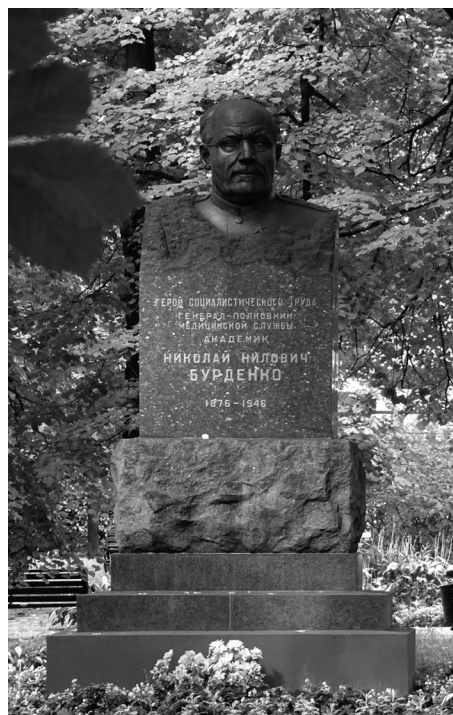
Ivan M. Gubkin szobra (2011) a Gubkin Egyetem főépülete előtt (© Hargittai).

mányos Akadémia rendes tagjának. Ez az életkor nem túl fiatal az akadémiai tagsághoz, de Gubkinnak nagyon szerény tudományos teljesítménye volt. Ebben az időben azonban nem a tudományos teljesítmény volt a fő szempont az akadémiai választásoknál. A kommunista párt meg akarta változtatni az akadémia összetételét, „szovjetizálta” az akadémiát. A kommunista kutatók megválasztásával párhuzamosan eltávolított elismert tudósokat. Nem egyszerűen kizárták őket, hanem megindult módszeres üldöztetésük. Mindez főleg az 1929–1930-as időszakban történt, és Gubkin tevékenyen vett részt a tudósok elleni intézkedésekben. Voltak, akiket halálra ítélték és kivégeztek, voltak, akik hosszabb börtönbüntetést kaptak, és voltak, akik egyszerűen eltűntek. Az üldöztetések akkor értek véget, amikor a tagság összetétele már megfelelt a kommunista párt elvárásai-

nak. 1936-ban országszerte megünnepelték Gubkin 65. születésnapját, és egyidejűleg tudományos munkássága elkezdésének 40. évfordulóját, bár csak huszonhat évvel korábban szerezte meg mérnöki diplomáját. Ugyancsak 1936-ban választották meg a Tudományos Akadémia alelnökének. Különleges érdemeiről szóló legendáját már halála után, a késői 1940-es és korai 1950-es években alakították ki a sztálini tudományellenes terror és Trofim Liszenko tudományfeletti uralkodása idején.

Nyikolaj Burgyenko

Nyikolaj Burgyenko (1876–1946) idegsebészt a Burgyenko Kórház kertjében álló mellszobra vezérezredesi egyenruhában ábrázolja.

Nyikolaj Ny. Burgyenko mellszobra (Szergej D. Merkurov alkotása, 1949) a Burgyenko Kórház kertjében, Első Jamszkij-Tverszkij utca 13. (© Hargittai)

Kiváló sebész volt, akit 1924-ben kineveztek az egyik moszkvai orvosi egyetem ma már Burgyenko nevét viselő Sebészeti Klinikája igazgatójának. 1929-ben még egy klinika vezetését bízta rá, amely ma a Tudományos Akadémia Burgyenko Idegsebészeti Klinikája. Irányításával épült ki annak idején Szovjetuniószerre az idegsebészeti klinikák hálózata. Burgyenko volt az egyik kezdeményezője az Orvostudományi Akadémia megalapításának 1944-ben, és haláláig elnöke volt az intézménynek.

Burgyenkót kezdettől fogva érdekelte a katonai orvoslás és a Vörös Hadsereg egészségügyi felkészültsége. Foglalkoztatták az orosz–japán háború és az 1. világháború tapasztalatai, és a 2. világháborúban igyekezett tapasztalatait hasznosítani. Szolgált a finn fronton, és részt vett a német frontról sebesülten visszatérő harcosok kezelésében. Magas katonai rangban szolgált. Nevét viseli a Burgyenko Központi Katonai Kórház, amelynek elődjét még Nagy Péter alapította 1706-ban. A katonai kórházhoz csatlakozó parkban is áll egy Burgyenko-mellszobor, ugyancsak katonai egyenruhában ábrázolva az orvost.

Burgyenko pályáján folt az a tevékenység, amelyet 1944-ben annak a bizottságnak az elnökeként végzett, amelynek feladata a *katyni* erdőben történt tömeges vérengzés kivizsgálása volt. 1940-ben Katyinnál huszonkétezer lengyel katonatisztet, orvost, egyetemi tanárt, törvényhozót, rendőrtisztet és a lengyel elit más tagjait ölték meg. Burgyenko és bizottsága meggyőző bizonyítékokat „talált” arra, hogy a gyilkosságokat a németek követték el. Azonban a következő évtizedekben egyre több bizonyíték került napvilágra, amelyek szerint a Burgyenko-bizottság hamisított megállapításokat közölt. Mihail Gorbacsov elismerte a szovjet felelősséget, de nem volt

hajlandó közvetlenül Sztálint felelősként megnevezni. Borisz Jelcin elnöksége alatt feloldották a Sztálin által aláírt parancs titkosságát, de folytatódott az a hozzáállás, amely igyekezett a szovjet bűnöket homályban tartani. Végül 2010-ben, hetven évvel a tragikus események után az Állami Duma, az orosz parlament határozatot fogadott el, amely szerint a *katyni* bűnöket Sztálin közvetlen parancsára hajtották végre más szovjet legfelső vezetők közvetlen részvételével. Legalább három moszkvai intézmény továbbra is viseli Burgyenko nevét, és szobrai háborítatlanul állnak eredeti helyükön. Ahhoz, hogy Burgyenko szobrát indokolhatóan eltávolíthassák, el kellene távolítani Sztálin mellszobrát is a Vörös térről. Sztálin mellszobrának alapzatáról sohasem hiányoznak a frissen vágott virágok.

Sztálin mellszobra a Kreml fala előtt a Vörös téren (© Hargittai)

Vaszilij Viljamsz

Vaszilij Viljamsz [Williams] (1863–1939) talajkutató volt, ennek a tudományágnak az egyik oroszországi megalapítója. Apja az Egyesült Államokból vándorolt be Oroszországba. Viljamsz 1947-ben felállított nagyméretű szobra a Timirjazevszkaja utcán áll a Timirjazev Mezőgazdasági Akadémia főépületének szomszédságában. További szobra áll a Viljamsz Talajtani Múzeumban, és az általa kezdeményezett takarmányozási kutatásokat ma a Viljamsz Takarmányozási Kutatóintézetben folytatják.

Viljamsz a gyakori szárazságtól szenvedő orosz síkság talajjavítási lehetőségeit kutatta.

Vaszilij R. Viljamsz szobra (Sz. O. Mahtin alkotása, 1947), Timirjazevszkaja utca 49. (© Hargittai)

Kinyilvánította, hogy a szovjet tudomány képes bármilyen talajt nagy terméshozamot biztosító talajjá átalakítani. Kidolgozott egy vetésforgó rendszert, és azt is hirdette, hogy bizonyos fűfélék alkalmazásával a parlagföldeket termőföldre tudja alakítani. Módszere kellő türelemmel hasznot hozhatott volna, de Viljamsz gyorsan akart eredményt elérni, és a fűvek és évelő pillangósok váltogatásától azt remélte, hogy a talaj fellazítható és nitrogénben gazdagítható. Mindezt erdősávok telepítésével egészítette ki a jobb vízgazdálkodás érdekében.

Viljamsz idején a műtrágyák még hiánycikkeknek számítottak a Szovjetunióban, és a mezőgazdaság gépesítése is elmaradott volt. Rövid távon tehát ésszerűek lehettek az ajánlásai, amelyek azonban hosszú távon nem helyettesíthették a mezőgazdaság modernizálását. Ami még rosszabb volt, Viljamsz módszereit nemcsak javasolták, hanem alkalmazásra mindenkit kötelezték, és nem csak a parlagföldek hasznosításában. Az erőszakos alkalmazást a háborút követően, már Viljamsz halála után, igyekeztek a Szovjetunió érdekkörébe került kelet-európai országokra is kiterjeszteni.

Viljamsz pályájának volt egy különösen sötét oldala. Az 1930-as évek közepén késhegyre menő vitákat folytatott más kutatókkal, és ezeknek a vitáknak tragikus következményei lettek. Amikor például Nyikolaj Tulajkov akadémikussal voltak nézeteltérései a mezőgazdaságban alkalmazott módszereket illetően, Tulajkovot letartóztatták, és soha senki sem látta többé. A nagy orosz geokémikus Vlagyimir Vernadskij azt írta 1943-ban, hogy Viljamsz rossz és torzult iskolát hagyott maga után, és pontatlan adatokat használt, amelyek időnként ellentmondtak a valóságnak. Vernadskij szerint attól, hogy Viljamsz belépett

Az Orosz Tudományos Akadémia elnökségének székhelye, Leninszkij sugárút 14. (© Hargittai)

a [kommunista] pártba, még nem lett szaktekintély, és Vernadskij azt is megjósolta, hogy Viljamszot hamar el fogják felejteni. Vernadskij Viljamszra vonatkozó ítélete már jó ideje beigazolódott, de a jóslata, hogy Viljamszot el fogják feledni, nem vált be, ha figyelembe vesszük az Oroszországban és benne a Timirjazev Akadémián is létező Viljamsz-kultuszt.

A Tudományos Akadémia

Nem könnyű szétválasztani az orosz és szovjet tudomány nagyszerű eredményeit és például a Trofim Liszenko tevékenységét jellemző sarlatánságokat. Sajnos nem is látunk elég törekvést arra, hogy a realitásokkal szembenézve tárgyilagosan feltárják a tudománytörténet és a történelem sok évtizedes, fájdalmas szegmensét. Ehhez járul az, hogy a tudomány súlya az utóbbi időben megcsappant, aminek több összetevője és megnyilvánulása van. Természetes az a változás, amely a mai tehetséges fiatalokat sok más tevékenység felé

Az Orosz Tudományos Akadémia (OTA) és a Tudományos Szervezetek Szövetségi Ügynöksége (TSzSzÜ) székháza, Leninszkij sugárút 32a. Az épületet *aranyagnak* becézik, ami a tetején látható furcsa, aranszínű konstrukcióra utal. (© Hargittai)

irányítja, és így a tudományos kutatás szinte monopóliumhelyzete megszűnt. Ezen és sok más tényezőkön kívül egyértelmű a hatalom olyan mértékű beavatkozása, ami még a szovjet időkben is meglepő lett volna. A legdrasztikusabb változások a Tudományos Akadémiát érintették.

Kezdetben volt a Birodalmi Orosz Tudományos Akadémia, majd a Szovjet Tudományos Akadémia (SzUTA), és most van az Orosz Tudományos Akadémia (OTA). A jelenlegi OTA 2013 óta magában foglalja a korábbi Orvostudományi Akadémiát és a korábbi Mezőgazdasági Tudományos Akadémiát is (az utóbbi 1992-ig Lenini Mezőgazdasági Tudományos Akadémia néven működött). Egy 2013-ban elfogadott törvény egyesítette a három akadémiát, amiben egyesek a tudomány szerepének csökkenését látják, és a jelek szerint az addig legtekintélyesebb Orosz Tudományos Akadémia valóban csökkent szerepet kap az új orosz társadalomban. A három tudományos akadémia összes eddigi tulajdonát, beleértve értékes ingatlanjait, az új felállásban államosították. A 2013-as törvény létrehozta a Tudományos Szervezetek Szövetségi Ügynökségét, és az ügynökség felügyelete alá helyezte az Orosz Tudományos Akadémiát. Aztán, 2014-ben törvény intézkedett arról, hogy a Tudományos Akadémia több mint ezer intézményét az ügynökség felügyelete alá helyezték. Mindez úgy ment végbe, hogy az érintettekkel nem konzultáltak, azok pedig nem fejtettek ki olyan ellenállást, ami akár csak megtorpanásra készítette volna a hatalmat. Több kutatóintézettről is elmondható, hogy Moszkva egy-egy különösen értékes telkén helyezkedik el. Az intézeteknek nincs pénzük a karbantartásra, az épületek leromlanak, tatarozásukra nincs lehetőség. Szinte kínálja magát a helyzet arra,

hogy ezeket az ingatlanokat privatizálják, az intézeteket kis értékű telkeken új épületekben helyezték el, és valakik hatalmasat nyerjenek az ilyen tranzakciókon.

A Tudományos Akadémiát 1724-ben alapították Szentpétervárott Nagy Péter cár uralkodása idején, és 1934-ben költözött Moszkvába. Sztálin számára nem okozott gondot, hogy céljai eléréséhez gátlástalanul felhasználja az akadémiát, és úgy alakította át a tagságát, hogy fel se merüljön benne a szabad gondolkodás igénye. Az akadémia szervezeti rendszerét azonban érintetlenül hagyta. Nyikita Hruscsov alternatív hatalmi pólus csírát látta a Tudományos Akadémiában, és ezt igyekezett megtörni. Hruscsov joggal tartott az akadémia tagságától, mert a tagság egy része és elsősorban a honvédelem számára oly fontos fizikusai okozták az első repedéseket a kommunista párt addig megkérdőjelezhetetlen egyszemélyi uralmában az akadémiai ügyek vitelében, beleértve a választásokat is. Amikor Hruscsov számára kiderült, hogy nem elég erős ahhoz, hogy beavatkozzon az akadémia dolgaiba, megszüntetéssel fenyegette meg az akadémiát. Az akadémia akkori elnöke, a szerves kémikus Alekszandr Nyeszmejanov egy felszólalásában hangsúlyozta a különbséget Nagy Péter és Hruscsov között, mondván, az egyik létrehozta, a másik meg akarja szüntetni az intézményt. Hruscsovot kollégái hamarosan leváltották, mennie kellett, az akadémia maradt. A 2013-ban és 2014-ben hozott törvények olyan változásokat jelentettek a Tudományos Akadémia életében, amilyenekre Sztálinnak nem volt szüksége, és amilyenekről Hruscsov csak álmodhatott.

Most, 2017 tavaszán, hazánkban sok szó esik a tudományos kutatás és az oktatás mindenkori hatalomtól való függetlenségének fontosságáról. Sok szó esik továbbá a

függetlenséget veszélyeztető oroszországi folyamatok terjedéséről. A fentiek elgondolkoztathatnak bennünket, és ösztönözhetnek arra, hogy fokozottan vigyázzunk értékeinkre.

IRODALOM

Hargittai István (2014): *Eltemetett dicsőség, avagy hogyan tették a szovjet tudósok szuperhatalommá a Szovjetuniót*. Budapest: Akadémiai

Kulcsszavak: *Moszkva, orosz politika, tudós-
emlékművek, Alekszandr Prohorov, Ivan Gubkin, Nyikolaj Burgyenko, Vaszilij Viljamsz, Orosz Tudományos Akadémia*

Hargittai István – Hargittai Magdolna (2015): *Budapesti séták a tudomány körül*. Budapest: Akadémiai

Hargittai István – Hargittai Magdolna (2017): *New York-i séták a tudomány körül*. Budapest: Akadémiai

MIN MÉRJÜK A POLITIKÁT?¹

Dénes Iván Zoltán

a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár,
az Academia Europaea (London), tagja, kutató, tutor
denes.ivan.zoltan@gmail.com

I.

Mi kapcsolja össze az egy országban élőket, ha helyzetük és hátterük nagyon eltérő, világnézetiileg áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, de nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mi teszi őket politikai közösséggé?

Az, hogy a közösség tagjai játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítanak ki közösen, amelyeket begyakorolnak, betartanak és betartatnak. A politikai közösség elfogadja közös értéknek az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásának a népszuverenitást, a hatalom önállósodása és koncentrációja ellenszerének a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét. A meggyőződés, a lelkiismeret magánügy, a magánszférára egyre táguló határai elfogadottak, amelytől elszakadt a politikai közösséghez tartozás kritériuma. Azt a jogok és köteleességek egyen-

lősége, a politikai közösség megalkotása és fenntartása, az egyének közösségi cselekvései határozzák meg. A külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom, a „nagyérvágyú hatalmasok” megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi.² Ezek maguktól értetődőnek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor működésüket meggátolják. Akkor, amikor a személyes uralom dúvad állama a vélt, jogszerűtlen és önérdéket szolgáló hatékonyság és valamilyen ellenséggel szembeni permanens mozgósítás jegyében a hatalomkoncentráció (a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltatató hatalmi ágak egymástól elválasztását, egymással kiegyenlítését, s az igazságszolgáltatás függetlenítését felszámoló) hagyományos és (a gazdasági és az információs hatalmat összpontosító és szervezési arisztokráciát kiépítő) új formáival osztja ketté a társadalmat kiváltságosokra és páriákra.

Mi teszi lehetővé, hogy az autokrácia és a zsarnokság régi és új formáit cinikus nyíltsággal alkalmazhatják olyan politikusok, akiket szavazóik a közjó képviselőivel bíztak

¹ A szerzőnek az Academia Europaea (London), az All Academies of Europe, a Young Academy of Europe és a Magyar Tudományos Akadémia közös budapesti konferenciája keretében 2017. szeptember 4-én a Magyar Tudományos Akadémián megrendezésre kerülő *Trauma Management, Search for Identity, Self Images and Otherness in East Central Europe and Beyond* nyitó előadását inspiráló, előzményeül szolgáló szöveg.

² A „grandi ambiziozi” Machiavelli kifejezése az *Asztali beszélgetések Titus Lívius első tíz könyvéről*-ben (magyar fordítása Machiavelli, 1978, 1/87–442).

meg? Hogy lehet, hogy a két Bonaparte, Lenin, Mussolini, Hitler, Perón és Chávez után, Mugabe és Duterte, Putyin és Erdogan mellett autokratikus államok kiépítését szenvedjük el olyan szabadságszerető népeknél, mint a magyar és a lengyel? Mindezt – a zsarnok platóni meghatározását illusztrálva – olyan emberek teszik, akik magukon sem tudnak uralkodni (Platón, 2014, 403–481.). Holott már Arisztotelész államforma-leírásában felismerte, hogy jobb törvények, mint emberek uralma alatt élni (Vö. Arisztotelész, 1969, 164–173., 195., 202–215., 240–244., 248–266., 312–324.; lásd még Arisztotelész, 1971, 1975).

Ezekhez a kérdésekhez szűkített perspektívából közelítünk. Arra keresem a választ, hogy min mérjük a félelmen alapuló, s azt mozgósító politikai rendszereket (Montesquieu, 2000, 67–70., 78–82, 119–134., 198–200., 205). Mindezt Bibó István értelmezését felidézve teszem. Ő ugyanis a hatalom humanizálását, a személyes uralom felváltását a személytelen szolgáltatással, a szenvedés, a fájdalom, a kiszolgáltatottság és a félelem csökkentését tekintette az európai politikai fejlődés értelmének. Olyannak, amely állandó erőfeszítéseket és készenléter igénylő lehetőség, s amely cseppfolyós időszakokban, sérelmek, traumák és félelmek miatt politikai hisztériához vezethet (Bibó, 2017, I/289–382.).

II.

„Az állam nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfélezer éves görög–római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromezer éves modern újkor állam alkotmányos fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból

fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista–leninista–sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítania, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvadállamnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialitásoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselői alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szólás- és sajtószabadságot.” (Bibó, 2017, I/246–257., idézet: 251.)

Bibó István ezt 1956. október 27. és 29. között írt fogalmazványában vetette papírra. Abban, amelyben a politika alapfogalmait a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus tételeivel szemben újraértelmezte. 1956–1957-es állásfoglalásai korántsem vallanak rögtönzésre. Aki ezeket írta, kiforrott közösségi értékelési és magatartásmintákkal rendelkezett. Elmélyült szellemi munkával alakította ki őket a harmincas évek közepétől folyamatosan, és 1944-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen, de magától értetődően minden következményével vállalta és képviselte. Bibó István 1938-tól 1979-ig, huszonhét éves korától haláláig keresett választ arra a kérdésre, hogy akkor, amikor számon kérjük a hatalom birtokosain cselekedeteiket, az általuk meghatározott politikát, min mérjük őket. Arra, hogy mi teszi lehetővé az értékelést. A választ az európai politikai fejlődés értelmében látta. Abban, amit ő a személyes és személytelen uralom felszámolásában, a régi és az új hatalomösszpontosító

tendenciák megfékezésében és ellensúlyozásában, a hatalom megosztásában látott. Olyan társadalomszerveződésben, amelyet a hatalom humanizálása, az uralom megszüntetése, a személytelen szolgáltatás, a kölcsönös szolgáltatások társadalmá határoz meg. Az, amelynek antropológiai alapja az a belátás, hogy az ember az egyetlen élőlény, aki tudja, hogy meg fog halni, s intelligenciájáért a veszélyhelyzetektől függetlenül halálfélelemmel fizet. Amennyiben képes együtt élni a félelemmel, s azt meg tudja szelídíteni, ki tud törni a zsarnokságok körforgásából. Abból, hogy félelméről úgy feledkezzen meg, hogy másokat tart rettegésben, félelemben, alávetettségben és kiszolgáltatottságban. Az alá-fölérendeltség, a hierarchikus társadalomszerveződés, a kiszolgáltatottság, a szenvedés mennyiségének a csökkentése az európai politikai fejlődés mértéke. Olyan mérce és lehetőség, amelyet újra és újra ki kell vívni, s amelyhez ezt segítő közösségi élmények, tapasztalatok, értékelési és magatartásminták szükségesek (Bibó, 2017, I/289–382.).

III.

Amennyiben a monarchikus és arisztokratikus tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye, s az ezen alapuló demokratikus legitimitás kiépülése és konszolidációja helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki, amelyet a félelem határoz meg, annyiban történelmi traumákból és félelmi reakciókból könnyen politikai hisztéria alakulhat ki, amely a személyes uralomhoz, visszahátráláshoz vezet. A politikai hisztéria kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata, gyökere a félelem. Következménye az a törekvés, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történel-

mi tapasztalat sohasem ismétlődhet meg. Az aktuális, megoldandó problémák minél inkább kapcsolatba hozhatók a megrázkódtató történelmi tapasztalattal, a traumával, annál inkább megoldhatatlanokká válnak. A közösség nem néz szembe azzal, hogy helyzetfelismerő és feladatmegoldó stratégiája és szisztémája válságba jutott, maga pedig zsákutcába került, amelyet álmegoldással fed el. Minél erősebben ragaszkodik hozzá, annál inkább önértékelési zavarba kerül. Így a hisztéria egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzethez, jogcímekből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének csökkenéséhez, a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a hamis realitás görcsös védelméhez vezet. Mindez ismétléskényszerrel jár, ami a megszerzett elégtétel után további elégtételkeresések sorozatán keresztül újabb katasztrófát, megrázkódtató történelmi tapasztalatot, újabb traumát eredményez (Bibó, 2017, I/489–735.).

IV.

Bibó István az 1940-es években azt szerette volna elérni, hogy a második világháborúban győztes nagyhatalmak ne kövessék el azt a hibát, amit az első világháború után elkövettek. A döntéshozók ugyanis az önrendelkezés elvét felemásan alkalmazták, rovására teret engedtek mindenféle stratégiák, vízrajzi, közlekedési, hadászati szempontnak, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai pillanatnyi érdekeinek és korlátozatlan étvágyának. Olyan békeszerződést kényszerítettek – az akkor négy évszázad után ismét független – Magyarországra, amely nem magyar nemzetiségek által lakott területeket, vegyes (magyar és nem magyar) nemzetiségű területeket és kizárólag

magyarok lakta területeket egyaránt elcsatolt az országtól. A függetlenné vált új magyar demokratikus köztársaság vezetői 1918–1919-ben nem tudták elfogadni a győztesek feltételeit. A négyéves világháború után és a polgárháború veszélye miatt nem rendelkeztek olyan hadsereg fölött, amely szembe szállhatott volna a francia, cseh, román és szerb megszálló katonasággal. Ez a helyzet rendszer-váltásokhoz és polgárháborúhoz, kommunista diktatúrához, ellenforradalmi kormányzathoz, katonai megszálláshoz vezetett. A kommunista diktatúra viszont szembe szállt az inváziós seregekkel. A bukása után felálló ellenforradalmi kormányzatok viszont – az akkor már Budapestet és a Dunántúlt egy részét megszálló román csapatok visszavonásáért cserében – elfogadták és aláírták azt a békeszerződést, amelyet a demokratikus köztársaság nem fogadott el (Romsics, 2005, 112–149.). A nem magyarok által lakott területek elszakadásával az önrendelkezés elve érvényesült, amit előbb-utóbb meg lehetett volna emészteni, és el lehetett volna fogadni. A vegyes lakosságú területek elcsatolása esetében konszenzusra, megegyezésre, népszavazásra kellett volna törekedni, ahol és amikor csak lehetett. Túlnyomó részben azonban nem ez történt. A csak magyarok lakta területek elszakítása nyilvánvalóan az önrendelkezési elv durva megsértését jelentette. Ez viszont Magyarországról és a magyarok lakta határon kívül került területekről nézve elfedte a nem magyar nemzetiségű területek elszakadását és a vegyes lakosságú területek – esetről esetre lakossági döntést igénylő – elcsatolását. Így az elfogadható és az elfogadhatatlan összeecsúszott, és elfogadhatatlanná tette azt is, ami a trianoni békeszerződésben jogos volt. A magyar kül- és belpolitika emiatt a revizionizmus kényszerpályájára kényszerült, ami

viszont meggátolta és megakadályozta a demokrácia érvényesülését. A győztes nagyhatalmak és szövetségeseik méltánytalan és hosszú távon elfogadhatatlan, a demokrácia kiépítését és konszolidálását megakadályozó békeszerződést korántsem csak Magyarországra kényszerítettek rá. Németországtól Törökorszáig, a versailles-i békeszerződéstől a sèvres-i döntésig ugyanezt tették, s ez előbb-utóbb komoly, súlyos visszahatást váltott ki.

A magyar állam, amikor 1938-ban és 1940-ben lehetősége nyílt rá, a náci Németország és a fasiszta Olaszország döntése alapján visszacserezte a történelmi ország északi és délkeleti területeit (a Felvidék egy részét és Észak-Erdélyt). Amíg nem kapta meg Észak-Erdélyt, addig magyarokként hivatkozott az erdélyi magyar zsidókra. Amint bevonult oda, ellenséggé bánt velük. Ám nem állt meg a magyarok lakta területeknél. 1939-ben és 1941-ben a magyar hadsereg meghatározóan nem magyarok lakta területeket is megszállt Kárpát-Ukrajnában és a Délvidéken. Jugoszláviában 1941 tavaszán háborús megszállóként vonult be. A túlnyomórészt románok lakta Dél-Erdély visszacsatolása érdekében pedig hadat üzent. De nem az azt birtokló és a németekkel szövetséges Romániának, hanem a Szovjetuniónak, hogy a biztosnak tekintett német győzelem után megkaphassa egész Erdélyt. A visszacsatolt területeken a nem-magyarokkal szemben nem a meghirdetett föderatív, kisebbségvédelmi politikát valósította meg, hanem megszállóként viselkedett. Igaz, kevés ideje volt rá a szomszéd országok korábbi és későbbi, brutális és erőszakos etnikai homogenizációs és megszálló politikájához képest (Romsics, 2005, 235–270.; 2006, 13–93.). Ám ez nem mentség.

Magyarországon 1920-ban korlátozták a zsidó egyetemi hallgatók felvételi számát

(numerus clausus), 1938-ban pedig a zsidók gazdasági és értelmiségi arányszámát. A náci terjeszkedéshez igazodva, az annak nyomán megerősödő szélsőjobboldali radikalizmus kivédésére, s a revizionista külpolitika jegyében viszont a konzervatív kormányzat által kezdeményezett antiszemita törvényhozás eljutott a számarányok állami szabályozásától a faji törvényekig (Komoróczy, 2012, II/377–437, 505–622.). Magyarország német megszállása (1944. március 19.) után a németeket kiszolgáló végrehajtó hatalom a zsidókat megfosztotta maradék állampolgári jogaitól, elkülönítette, kirabolta őket, majd erőszakos szervei segítségével egykori állampolgárait átadta a megszálló németeknek, hogy azok deportálják őket. Így a magyar állam 1944 tavaszán és nyarán – a második világháború vége felé, akkor, amikor a németek veresége már bizonyossággá vált – tettétárrá vált a harmadik legnagyobb európai zsidó közösség megsemmisítésére irányuló, a teljes vidéki zsidóság meggyilkolását eredményező ipari méretű népiirtásban, amit 1944 őszén és telén követett a budapesti zsidók egy részének a legyilkolása. Összesen közel félmillió embert (öregeket, gyerekeket, nőket, férfiakat és csecsemőket) irtottak ki, ami Magyarország háborús embervesztésének kétharmadát tette ki (Braham, 1981; Komoróczy, 2012, II/505–866, 881–885.).

A megbélyegzéssel, elkülönítéssel, jogfosztással, kirablással és deportálással olyan mobilizációs és meggazdagodási mintát alakítottak ki, és tettek elfogadottá sokak számára, amelynek zsákmányszerző technikáját (kinézem valaki boltját és lakását, elvitetem az illetőt és családját, kiigényelem a boltot és a lakást, beülök a boltba és beköltözöm a lakásba) a belső gyarmatosítás szovjet modellje jegyében a kommunista diktatúra a magyarországi

németeken, majd a magyar társadalom valamennyi osztályán, saját pártbeli lehetséges riválisain, a szomszédos országok (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) kormányai pedig az ott élő magyar közösségeken próbálták ki, s amely mint a vélt vagy valós politikai ellenféllel szembeni gyakorlat, pozíciószerzés ma sem ismeretlen.

A Trianonban elkövetett igazságtalanságot a győztes hatalmak a második világháború utáni párizsi békeszerződésben 1947-ben – némileg továbbrontott formában – a Szovjetunió hódító politikája miatt megismételték. A szovjet megszállás alapján kiépülő kommunista diktatúra pedig a békeszerződést, beleértve a határon kívül élő magyar közösségek helyzetét a *Shoá*val, a világháborús veszteségekkel és a szovjet csapatok okozta szenvedésekkel együtt tabuvá tette. Emiatt megemésztetlen és feldolgozatlan maradt mindaz a kiszolgáltatottság, sérelem, félelem, fájdalom és veszteség, amely máig mérgezi az egyének és közösségek életét Magyarországon és az ország határain kívül. A sok feldolgozatlan sérelem, félelem, fájdalom és veszteség viszont akadályozza a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus közösségi identitás pozitív szocializációs mintáinak megalkotását. Elégítélkereséssel, áldozatszereppel, párhuzamos, egymással szembenálló emlékezetépítésekkel, szimbolikus polgárháborúk gerjesztésével, politikai hisztériákkal.

V.

Bibó István 1942–1944-ben politikaihisztériaelemzéssel közelítette meg és értelmezte a német nácizmust, s ennek eredményei alapján tett megoldási javaslatokat. 1945-ben politikai hisztériaértelmezése segítségével diagnosztizálta a magyar demokrácia bizalmi válságát, és javasolt mediátorként demokra-

tikus legitimitású konszolidációt és azt elősegítő játékszabályokat. 1946-ban a magyar, cseh és lengyel politikai kultúra torzulásait a traumákat feltáró hisztériaelemzéssel határozta meg, és ajánlott rájuk megoldást. Az újabb békeszerződéssel kapcsolatos álláspontját az újabb politikai hisztéria elkerülésének szándéka határozta meg. 1948-ban nagy esszében dolgozta fel a magyarországi antiszemitizmust és a zsidók önképét, tárta fel a régi és az új antiszemitizmus okait, a középkori antijudaista keresztény előítéletet, az asszimiláló társadalom fejlődési zavarait és zsidók és nem-zsidók dehumanizált összeszerveződését és az abból fakadó kölcsönös, torz, de valóságos tapasztalatokat. Ennek alapján kidolgozta a politikai hisztéria feloldásának szintjeit és módjait. Saját személyes felelősségének elvállalásával és példamutatással. A felszabadulás után gőzerővel azért cselekedett, hogy hazájában társadalmi és lélektani felszabadulás, politikai demokrácia és önkormányzaton alapuló közigazgatás legyen. Ezért tevékenkedett belügyminisztériumi közigazgatási főosztályvezetőként, fogalmazott választójogi törvényt, tartott előadásokat, dolgozta ki a közigazgatás megreformálását. Amikor látta, hogy a svábokat származásukért kitelepítik, ellenállt, tiltakozott, majd lemondott hivataláról. A politika professzoraként csak addig tanított, ameddig azt mondhatta, amit igaznak gondolt. 1951-től könyvtárosként dolgozott. A forradalom idején elvi tisztázást, kibontakozási tervezeteket, a megszálláskor egyedül a helyén maradó államminiszterként nyilatkozatokat és Magyarország függetlenségét és a politikai demokráciát biztosítani hivatott megegyezési terveket készített, a megszállás után pedig *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel emlékiratot írt és je-

lentetett meg. Forradalom utáni tevékenységéért hajszál híján halálra, életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. Hét év után amnesztiával szabadult. A Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában könyvtárosként dolgozott. Miután nyugdíjba vonult, felfokozott tempóban igyekezett pótolni mindazt, amit el kívánt végezni. Többek között a nemzeti önrendelkezés legitimitásán alapuló nemzetközi konfliktuselméleti monográfiát, alternatív Kelet-Európa-történeti filmtervet vetett papírra, Szalai Pálnak és Arany Bálintnak pedig egy-egy levélben fejtette ki nézeteit a patriotizmusról és a nacionalizmusról. Irataiból és írásából a közösségi értékelési és magatartásmintákról alkotott nézetei éppúgy kiolvashatók, mint minden romantikus és patetikus szereptől távoli, szerényen és magától értetődően vállalt szerepei.

VI.

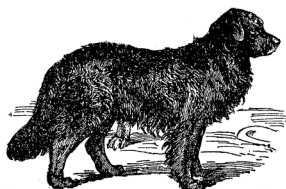
Amennyiben a hatalom birtokosai saját uralmuk fenntartása érdekében felhasználják és mozgósítják a sérelmeket, félelmeket és fájdalmakat, a hierarchikus társadalmi tagoltságot és az egzisztenciális kiszolgáltatottságot, az korántsem a hatalom humanizálását szolgálja. Ahogy a független intézmények felszámolása, az úr-szolga viszony újratermelése és az egyéni és közösségi önrendelkezés visszaszorítása sem. Mindez egy dúvad-állam kiépülését és működtetését mutatja. Ezen mérjük a politikát és ez Bibó István nézeteinek legfőbb aktualitása.

Kulcsszavak: *legitimitás, hatalommegosztás, politikai közösség, kollektív trauma, hatalomkoncentráció, politikai hisztéria, a hatalom humanizálása, dúvad-állam, emlékezetpolitika, Bibó István*

IRODALOM

- Arisztotelész (1969): *Politika*. (ford. Szabó Miklós) Budapest: Gondolat Kiadó • <http://tinyurl.com/y7zww2kg>
- Arisztotelész (1971): *Nikomakhoszi etika*. (ford. Szabó Miklós) Budapest: Magyar Helikon, 1997-es Európa-kiadás • <http://tinyurl.com/yaj4fahk>
- Arisztotelész (1975): *Eudemoszi etika. Nagy Etika*. (ford., jegyz. Steiger Kornél) Budapest: Gondolat Kiadó • <http://tinyurl.com/yclktagj>
- Bibó István (2017): *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. (szerk., s. a. r., bev. Dénes Iván Zoltán) I–III. Budapest: Pesti Kalligram Kiadó, I/ 489–735. 1986-os Magvető-kiadás • <http://tinyurl.com/y52xkdb>
- Bibó István (2017): *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. (szerk., s. a. r., bev. Dénes Iván Zoltán) I–III. Budapest: Pesti Kalligram Kiadó, I/289–382. 1986-os Magvető-kiadás • <http://tinyurl.com/y7e4ylgw>
- Bibó István (2017): *Fogalmazvány*, 1956. október 27–29. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. (szerk., s. a. r., bev.

- Dénes Iván Zoltán) I–III. Budapest: Pesti Kalligram Kiadó, I. 246–257. 1990-es Magvető-kiadás • <http://tinyurl.com/ybbqhx9l>
- Braham, Randolph L. (1981): *A magyar Holocaust* I–II. Budapest: Gondolat Kiadó
- Komoróczy Géza (2012): *A zsidók története Magyarországon* 1–2. Pozsony: Kalligram Kiadó
- Machiavelli (1978): *Niccolò Machiavelli művei* I–II. (ford. Iványi Norbert, Karinthy Ferenc, Lutter Éva) Budapest: Európa Kiadó
- Montesquieu (2000): *A törvények szelleméről*. (Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál) Budapest: Osiris Kiadó–Attraktor Kft.
- Platón (2014): *Az állam*. (ford. Steiger Kornél) Budapest: Atlantisz Kiadó, 403–481.
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a huszadik században*. (Osiris tankönyvek sorozat) Budapest: Osiris Kiadó, 112–149.
- Romsics Ignác (2006): *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. (Osiris Könyvtár sorozat) Budapest: Osiris Kiadó

AZ ÓZONRÉTEG MEGMENTÉSE: EGY GLOBÁLIS KÖRNYEZETI ÁTTERHELÉS ÉVFORDULÓI ÉS TANULSÁGAI

Faragó Tibor

a földrajztudományok kandidátusa,
a Szt. István Egyetem c. egyetemi tanára,
az ELTE Környezettudományi Doktori Iskola oktatója
Tibor_Farago@t-online.hu

„Az ózonréteg csökkenése [...] nagyon komolyra fordulhatott volna, ha felfedezése nem váltotta volna ki a közvélemény aggodalmát, és azt nem követték volna gyors intézkedések. Szerencsére soha nem fogjuk megtudni, hogy máskülönben e súlyos helyzet milyen mértékűvé vált volna.”
(Bert Bolin,¹ 2007)

*A kemény freon esete az ózonnal:
az átterhelés első szakasza*

A Nemzetközi Geofizikai Év programja a Tudományos Uniók Nemzetközi Tanácsának (ICSU) koordinálásával 1957 júliusában kezdődött, és a hidegháborús időszak feszültségei ellenére e nagyszabású együttműködésbe több mint hatvan állam – mind az öt földrészről és mindhárom „világból”² – aktívan bekapcsolódott. E program egyik kiemelkedő jelentőségű összetevője lett a légköri ózon megfigyelése. Ezzel a céllal kezdte meg működését 1957-ben a Globális Ózon Megfigyelési Rendszer (GO3OS), és első lépésként

mintegy negyven mérőeszközt, Dobson-spektrofotométert telepítettek a Nemzetközi Ózon Bizottság irányítása mellett különböző országokba. (A bizottság akkori elnöke Gordon M. B. Dobson volt, akiről nemcsak az említett mérőműszert, hanem a légköri ózonneménység mértékegységét is elneveztek.) Teljességgel indokolt volt e mérésekre és az összegyűjtött adatok értékelésére irányuló kezdeményezés. A légköri ózon felfedezését és a földi élet számára különösen veszélyes ultraibolya sugárzás kiszűrésében játszott szerepének 19. századi feltárását követően már a 20. század első felében néhány helyen végzett mérésből kiderült a légköri ózonmennyiség nagyfokú változékonysága.

Az 1957-ben létrejött monitoring hálózat egyik állomását – a Brit Antarktisz Kutató-program támogatásával – az Antarktika Halley-öblében lévő jégtáblára telepítették, és az ott gyűjtött adatok alapján volt először megállapítható a Déli-sarkvidék felett az ózon nagymértékű – természetes okokkal magyarázott – évszakos ingadozása (Dobson, 1968).

Ugyanebben az évtizedben már tömegével gyártották az új típusú hűtőberendezéseket, amelyekben már szintetikus előállított

¹ Bert Bolin svéd tudós (1925–2007) a Nobel-békedíjas IPCC első elnöke volt.

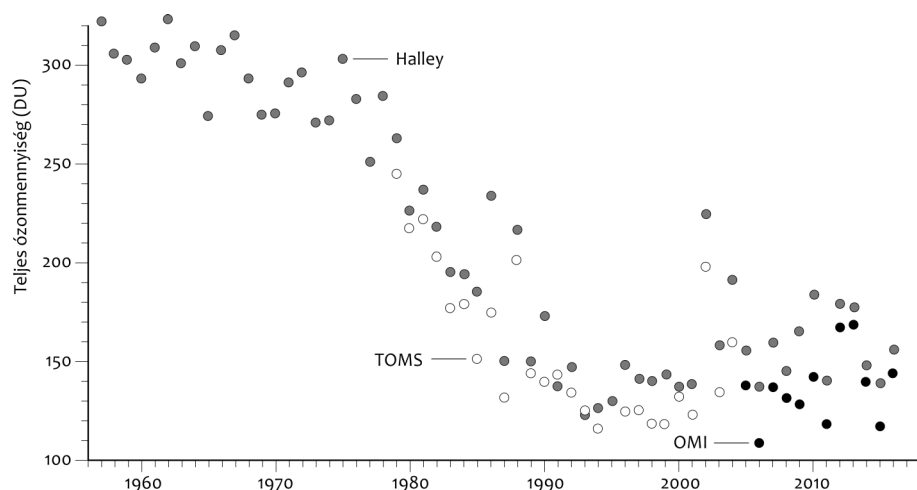
² Több kelet-európai ország, köztük Magyarország is részt vett e programban.

anyagok lettek a hűtőközegek. Az adott célra kiváló tulajdonságokkal rendelkező Freon-11 (CFC-11) és Freon-12 (CFC-12) klórozott-fluorozott szénhidrogének gyors ütemben váltották fel a korábban ilyen célra alkalmazott, több szempontból is veszélyes – mérgező hatású, illetve gyúlékony – hűtőanyagokat (ammónia, kén-dioxid, metil-klorid).

E telített vagy „kemény” freonok karrierje gyorsan ívelt felfelé mindenekelőtt a fejlett országokban: becslések szerint az 1970-es évek elején a fent említett mindkét vegyületből már külön-külön évi egymillió tonnát állítottak elő. Más halogénezett szénhidrogének – halonok és egyéb freonok – mind szélesebb körben hasznosultak ipari-technológiai folyamatokban és különböző eszközökben (szórófejes palackok hajtógázaként, tűzoltókészülékekben stb.). Ezek az anyagok az előállítás, a használat vagy az azokat tartalmazó berendezések javítása, hasz-

nálatból való kivonása során jutottak a levegőkörnyezetbe, de ennek esetleges következményeivel, mellékhatásaival nem számoltak. Azt mindenképpen tekintetbe kellett volna venni, hogy *a növekvő kibocsátás e gázok nagyfokú stabilitása miatt növekvő légköri koncentrációt és ezáltal jelentős környezetterhelést okoz*, még ha akkor ennek bármilyen további lehetséges hatása nem is volt ismert.

Az 1970-es évek elején – közvetve Paul J. Crutzen vizsgálatai alapján – felmerült, hogy a magaslégtérbeni ózon bomlásához esetleg emberi tevékenységek is hozzájárulhatnak, James E. Lovelock pedig a sokféle elvégzett felszínközeli mérések alapján megállapította, hogy a fizikailag és kémiaiilag felettebb „állékony” freonok már mindenütt megtalálhatók a légkörben. Ebből is kiindulva 1974-ben Mario J. Molina és Sherwood F. Rowland levezette, hogy akár a sztratoszférába is feljuthatnak a

1. ábra • A légköri ózon októberi mennyisége az antarktiszi Halley-állomáson 1957-től kezdődően – majd később nagy magasságban is – elvégzett mérések alapján (NASA-GSFC, 2013)

freonok, ott gyorsan el tudnak bomlani egy olyan behatásra, ami a felszín közelében nem igen érvényesülhetett (az ultraibolya sugárzás által előidézett fotolízis), az így keletkező klór pedig elbonthatja az ózonmolekulákat. Viszont a Freon-11 és Freon-12 vegyületeknek ez a hatása nyilván „nem azonnal érezhető” azt követően, hogy a felszín közelében megjelennek, mivel a 25 km-es és annál magasabbra történő felfelé irányuló diffúziójukhoz időre volt szükség” (Molina – Rowland, 1974). Ezáltal vált érthetővé, hogy miért tart akár pár évtizedig, amíg ezen anyagok környezeti kibocsátása a magaslégtérben számottevő ózonkárosítást okozhat.

Ha a fent hivatkozott elemzések következtetése – az ózonréteg veszélyeztetésére és ezáltal a felszínre, a földi élet számára káros ultraibolya sugárzás erősödésére vonatkozóan – mérésekkel is igazolhatóvá válnak, akkor ezt egy sajátos áterhelésként kell értelmezni. *Az ártalmatlannak vélt freonok bevezetésével és széles körű alkalmazásával sikerült ugyan megszabadulni a korábbi veszélyes (gyúlékony és toxikus) hűtőanyagoktól, viszont ez az újítás nem szándékolatlan egy sokkal kockázatosabb környezeti problémához vezethet.*

Újabb tíz évnek kellett eltelnie, mire az időközben sokat javult megfigyelési eszközökkel kimutathatóvá vált, hogy a kérdéses vegyületek már valóban megtalálhatók a magaslégtérbeni ózonréteg szintjén, és felelősek lehetnek ott az ózonkeletkezés és -elbomlás – természetes hatások által befolyásolt – addig kialakult egyensúlyának megszűnéséért. Az erre vonatkozó mérési, elemzési eredményeket a már említett Brit Antarktiszi Kutatóprogram akkori munkatársai tették közzé: 1984 decemberében benyújtott írásukat a *Nature* folyóirat 1985. évi májusi száma közölte (Farman et al., 1985). *Az ózonréteg tehát*

veszélybe került, amit a folytatódó mérések megerősítettek. Világossá vált, hogy mielőbb korlátozni kellene a rendkívül hasznosnak bizonyult, de súlyos környezeti mellékhatásokat okozó klórozott-fluorozott szénhidrogének előállítását és alkalmazását, mert csak így érhető el a légkörbe való kijutásuk megakadályozása és a magaslégtérbeni ózon további károsodásának elkerülése.

Az ózonnal és az ózonkárosító anyagokkal kapcsolatos tudományos eredményeikért 1995-ben a fent említett három tudós – Paul J. Crutzennek, Mario J. Molinának, Frank Sherwood Rowlandnak – ítéltek oda a kémiai Nobel-díjat.

*Az ózonréteg megmentése:
a Montreali Jegyzőkönyv, 1987*

Az ózonréteg veszélyeztetése miatt erősödő aggályok nyomán – mintegy négy éven keresztül tartó kormányközi tárgyalások lezárásaként – 1985 márciusában Bécsben jóváhagyták az ózonréteg védelméről szóló egyezmény szövegét. Viszont a probléma meglétét, igazoltságát, okait illetően hangoztatott ellentétes álláspontok miatt csak általában az *elővigyázatossági megközelítésre való hivatkozással és a környezeti kibocsátásokra vonatkozó bármilyen konkrét célok meghatározásának mellőzésével lehetett konszenzust elérni*. Az egyezmény alapján az ahhoz csatlakozó államok eldönthették, hogy önkéntesen megkezdik-e a kérdéses vegyi anyagok előállításának, használatának csökkentését, „ha úgy találják, hogy e tevékenységnek az ózonréteg módosításából vagy valószínű módosításából eredő káros hatásai vannak vagy lehetnek”.

Az ezt követően nyilvánosságra került addigi és újabb – de sokak szerint még mindig nem kellő bizonyosságot szolgáltató – megfigyelési, tudományos értékelési informá-

ciók alapján bár sürgetőbbé vált konkrét intézkedések meghatározása, de ennek gazdasági, kereskedelmi szempontok, érdekek jelentették komoly akadályát. Az érintett szintetikus vegyületeket ugyanis alapvetően a fejlett országokban állították elő, és akkor még elsősorban ott is használták. Ennek tudható be, hogy az egyezmény rendelkezéseinek szigorítására irányuló tárgyalásokon a fejlődő országok képviselői – nagyon kevés kivételtől eltekintve – nem vettek részt.

Harminc évvel ezelőtt – 1987 szeptemberében Montrealban – fogadták el a magaslégtér ózonréteg védelmével foglalkozó újabb nemzetközi megállapodást, amelynek keretében a felek végre elkötelezték magukat, hogy visszafogják, illetve fokozatosan csökkentik bizonyos ózonkárosító anyagok előállítását és használatát. E szabályozás az akkor már nagy mennyiségben alkalmazott szintetikus anyagokra terjedt ki, amelyeknek a hűtő- és klímaberendezések hűtőközegeként, különféle szórófejes flakonok hajtóanyagaként, illetve tűzoltókészülékek oltóanyagaként való felhasználása volt a közvélemény számára a legismertebb.

Az 1987. évi megállapodás – a *Montreali Jegyzőkönyv* – ötféle freonnal és háromféle halongázzal kapcsolatos szabályozásról szólt, és a fentiekben említett eltérő érintettség és érdekelttség miatt csupán huszonnégy állam delegációi véglegesítették és hagyták jóvá akkor e jegyzőkönyv szövegét (Morrisette, 1989). Ehhez képest jelenleg e megállapodást a későbbi szigorításaival együttvéve a nemzetközi környezetvédelmi összefogás egyik szimbólumának, különösen hatékony eszközének tekintik, amelynek már 197 állam a részese.

A széles körű együttműködés létrejöttében nagy szerepe volt e veszélyes globális környezeti folyamatra vonatkozó megfigyelési és tudományos információknak, a kevésbé ózonkárosító anyagok előállítására irányuló ipari kutatásoknak és fejlesztéseknek, valamint a fejlődő országok számára biztosított hosszabb teljesítési határidőknek és részükre a technológiováltást elősegítő pénzügyi támogatásoknak.

A jegyzőkönyv hatályát többször kiterjesztették újabb és újabb ózonkárosító anyagokra, továbbá rövidebb határidejű és nagyobb mértékű csökkentést – sok esetben teljes megszüntetést – írtak elő azok termelésére és felhasználására. Ez arra ösztönözte a vegyipart, hogy e vegyi anyagok kiváltására kevésbé vagy már egyáltalán nem ózonkárosító vegyületeket kísérletezzon ki, teszteljen, s ezt követően azokkal kezdjék meg a korábban használt anyagok fokozatos helyettesítését.

Az „ózonbarát” vegyi anyagok mellékhatása: az áttérhelés második szakasza

A különböző emberi tevékenységekből a légkörbe kibocsátott üvegházhatású gázoknak a globális éghajlati rendszerre gyakorolt lehetséges hatását is az 1950-es évektől kezdték behatóbban tanulmányozni. 1957 szeptemberében indult meg – ugyancsak a Nemzetközi Geofizikai Év programjának keretében – a légköri szén-dioxid-koncentrációnak az adagiaknál pontosabb mérése a Mauna Loa Observatóriumban; ezt a mérési sort azóta is egyfajta etalonnak tekintik.

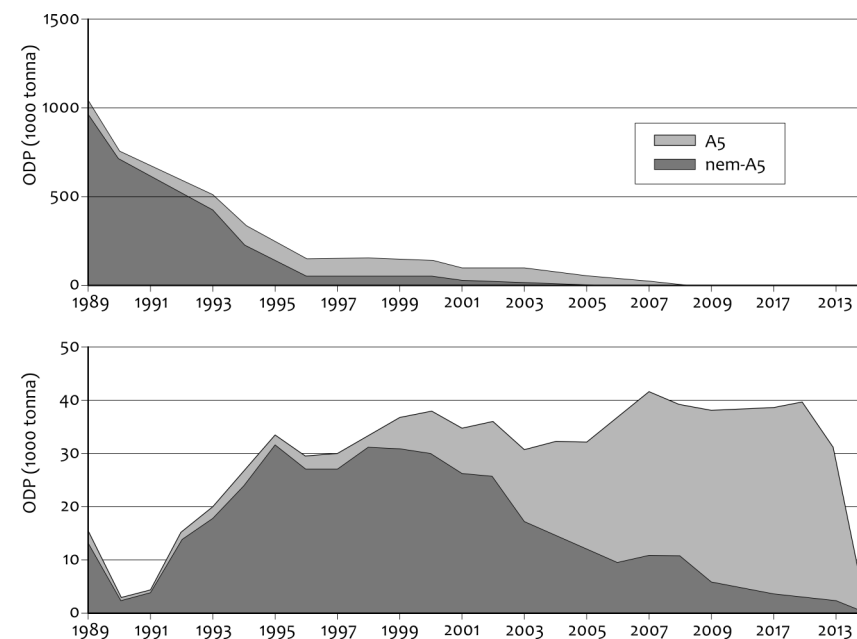
A hosszabb légköri tartózkodási idejű üvegházhatású gázok sorában már az ózonvédelmi egyezmény és jegyzőkönyv kidolgozása során

felmerült az azok által tárgyalt vegyületeknek az éghajlatot érintő hatása is. Az egyezményben végül csak arra utaltak, hogy a légköri ózon mennyiségében, vertikális eloszlásában mutatkozó változásoknak van éghajlati, a levegőhőmérsékletet befolyásoló vonatkozása, és ezt is vizsgálni kell. A *Montreali Jegyzőkönyv viszont már hivatkozott az általa szabályozott ózonkárosító anyagok kibocsátásának az éghajlatra gyakorolt potenciális hatására.*

Az ózon maga is üvegházhatású gáz, és mennyiségének – emberi tevékenységek miatt is történő – változása mind a felszín közelében, mind a sztratoszférában számottevő tényező a légköri sugárzási mérleg alakulásában. Az ózonrétegre gyakorolt hatásuk mellett az 1980-as évektől kezdve növekvő figyelmet fordítottak az ózonkárosító vegyületek rendkívül nagyfokú üvegházhatására is. Ebben a vonatkozásban éppen ellentétes irányú, de eltérő

mértékű hatása volt a halogénezett szénhidrogének légköri kibocsátásának és a magaslégtér ózon nekik tulajdonított csökkenésének. A *Montreali Jegyzőkönyv* által szabályozott vegyi anyagok előállításának, használatának gyors ütemű felszámolása kifejezetten előnyös lett klímapolitikai szempontból is.

Az ózonréteg védelmével foglalkozó nemzetközi előírásokat rendre szigorították a jegyzőkönyv módosításaival, kiegészítéseivel (1990–2007 között hat alkalommal). Az újabb szintetikus vegyületek sorában a korlátozókat kiterjesztették a kevésbé ózonkárosító anyagokra is, például a freonok esetében az átmeneti helyettesítésre szánt, sokféle telítetlen avagy „lágý” freonra (HCFC). Ezek ózonkárosító potenciálja (ODP) átlagosan a századrésze a Freon-II (CFC-II) ilyen képességének, de 2007-ben a célkitűzés már az volt, hogy megszűnjön e vegyi anyagok használata is, illetve

2. ábra • CFC- és HCFC-termelés változása: a *Montreali Jegyzőkönyv*ben részes fejlett országokra (alsó trendvonal) és a fejlődőkre (felső trendvonal), 1989–2013 (UNEP, Ózon Titkárság, 2015)

minimálisra csökkenjen, ahol még bizonyos okokból indokolt az alkalmazásuk. Ezzel párhuzamosan fejlesztették ki a teljességgel „ózonbarát” anyagokat, így többek között a már klórmentes „zöld” freonokat (HFC).

Ezáltal elérkeztünk a *globális környezeti áttérhelés újabb szakaszához*, hiszen az ózonréteg-károsítás problémájának megoldása olyan átmeneti vagy végleges helyettesítésre tervezett szintetikus anyagok felhasználását jelentette, amelyek környezeti kibocsátása viszont lényegesen hozzájárul a globális éghajlatváltozás kockázatahoz. Ennek érzékeltetésére csupán két adat: a szén-dioxid-molekula üvegházhatását kifejező egységnyi értékhez – globális melegítő potenciáljához (100 éves időtávban számított GWP-hez) – képest a Freon12 mintegy tízezerszeres hatása, de még az annak hűtőközegként való kiváltására elterjedten használt „ózonbarát” vagy „zöld” freon is, a HFC-134a jelű fluorozott szénhidrogén közel 1500-szoros klímahatása.

Az „ózon kontra klíma” konfliktus: az éghajlatvédelmi Kiotói Jegyzőkönyv, 1997

Az üvegházhatású gázok antropogén kibocsátásával és a kockázatos következményekkel összefüggő nemzetközi együttműködés fordulópontját jelentette, amikor 1988-ban megalkult az e témakörben közzétett tudományos eredményeket összesítő, értékelő Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC), valamint ENSZ-határozat született a globális éghajlat védelméről (A/RES/43/53). E határozat egyrészt sürgette a világ államait, hogy csatlakozzanak az ózonréteggel foglalkozó egyezményhez és jegyzőkönyvhöz, másrészt felvetette, hogy az éghajlat ügyében is szükség lehet nemzetközi egyezmény kidolgozására.

Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület már az 1990. évi első értékelésében meg-

erősítette, hogy az ózonréteg csökkenését okozó szintetikus anyagok egyúttal jelentékeny üvegházhatással rendelkező gázok. Az 1995-ben nyilvánosságra hozott második jelentés részletesen tárgyalta a légköri sugárzásátvitelre és ezen keresztül az éghajlati viszonyokra gyakorolt akkori és lehetséges jövőbeli hatást: a légköri ózon, a különböző mértékben ózonkárosító telített és telítetlen freonvegyületek (CFC, HCFC), illetve a kiváltásukra bevezetendő „ózonbarát” anyagok (HFC) esetében. Ezek az értékelések fontosnak bizonyultak – az 1991-ben megkezdett és a klímaegyezmény kidolgozásához elvezető, majd az 1995-től újrainduló és az egyezményhez képest sokkal konkrétabb kötelezettségeket tartalmazó jegyzőkönyv elfogadását eredményező – nemzetközi klímátárgyalásokon részt vevők számára.

Az 1992-ben elfogadott ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezmény (UNFCCC) csak az olyan üvegházhatású gázok kibocsátásának szabályozásáról rendelkezett – tételes megadásuk nélkül –, amelyek nem tartoztak a *Montreali Jegyzőkönyv* hatálya alá. Az 1997. évi *Kiotói Jegyzőkönyv* viszont már egyértelműen meghatározta e gázokat, köztük a fluorozott szénhidrogéneket (HFC), mint amelyek légköri kibocsátásának csökkentésével – a kialakult globális környezeti problémáért viselt nagyobb történelmi felelősségük okán – mindenekelőtt a fejlett országoknak kell foglalkozniuk. Emellett a *Kiotói Jegyzőkönyv* hivatkozik a HFC-khez hasonlóan „ózonbarát”, tehát a *Montreali Jegyzőkönyv* által nem szabályozott szintetikus PFC-vegyületekre is (perfluorkarbonok), amelyek néhány olyan alkalmazásban bizonyultak hatékonynak, ahol eladdig az ózonkárosító freonok egyes fajtáit használták. E klímavédelmi, klímapolitikai nemzetközi együttműködésre nagy ha-

tással voltak azok a megoldási eszközök, eljárás módok (precedensek), amelyekről az ózonréteg megőrzése érdekében állapodtak meg néhány évvel korábban (Faragó, 2016). Ezek a megoldás- és eljárásbeli hasonlóságok azonban nem lehettek elégségesek a globális klímaprobléma ugyanolyan fokozatosan eredményes kezeléséhez, mint ahogyan az történt az ózonréteg esetében, hiszen két nagyon különböző – bár a hajtóerők, a szabályozott vegyületek és azok hatásai kapcsán kölcsönhatásban is álló – globális folyamatról van szó.

Sajátos helyzet állt elő. Egyfelől az ózonréteg védelmével foglalkozó *Montreali Jegyzőkönyv* hatékony végrehajtása érdekében e témakör szakértői a korábbiaknál sokkal kevésbé ózonkárosító anyagok kifejlesztését, bevezetését szorgalmazták, illetve olyan „ózonbarát” vegyületeket, amelyek formálisan már nem is tartozhattak a jegyzőkönyv hatálya alá (hiszen egyáltalán nem veszélyesek a magaslégtérre). Másfelől viszont mind ezen anyagok igen hosszú légköri tartózkodási idővel és nagyon jelentős „klímamódosító” hatással, azaz globális melegítő potenciállal (GWP) rendelkeztek. Már a *Kiotói Jegyzőkönyv* előkészítése során felmerült ez az ellentmondás, de az érintett szakértői testületek között nem alakult ki egyetértés arról, hogy melyik egyezmény, illetve jegyzőkönyv égisze alatt kellene feloldani az ellentétet és megoldani e problémát.³

A *Kiotói Jegyzőkönyv* elfogadását követően a *Montreali Jegyzőkönyv* soron következő találkozásánál (1998) csupán arról hoztak határozatot, hogy a vegyületeket (HFC, PFC) jellemző információk átadásával segíteni kell a klímátárgyalások résztvevőit. A tárgyalódele-

gációk egy csoportja⁴ ezzel elégedetlen volt, és felszólította az ózonvédelmi jegyzőkönyv testületeit, hogy „ne támogassák az átmeneti anyagokat (HCFC), ha azok helyett környezetbarát alternatívák és technológiák elérhetők”, továbbá a jegyzőkönyvhöz csatlakozott országokat, hogy *ne ösztönözzék az ózonkárosító anyagok kiváltására olyan alternatív anyagok használatát, amelyek jelentősen hozzájárulnak a globális éghajlatváltozáshoz* (UNEP, 2012). Az előzőekben már volt utalás arra, hogy 2007-ben döntés született a lágy freonok (HCFC) kiváltásának gyorsításáról. 2009-től kezdődően pedig minden évben három észak-amerikai ország⁵ közös javaslatot tett arra, hogy vegyék fel a *Montreali Jegyzőkönyv* hatálya alá az „ózonbarát” fluorozott szénhidrogéneket (HFC) is, valamint mindkét utóbb említett vegyianyag-csoportra ezentúl tüntessék fel a globális melegítő potenciáljukat is.

Végül 2016 októberében született meg a 197 részes fél között az egyetértés az „ózonbarát” fluorozott szénhidrogének (HFC) ügyében. A *Montreali Jegyzőkönyv legújabb szigorítása – Kigali Módosítás – értelmében 2019-től kezdődően fokozatosan csökkentik az ózonréteg védelméhez kiváló, de a klímavédelem szempontjából káros vegyületek (HFC) előállítását és használatát*, úgy, hogy minden ország vonatkozásában legkésőbb 2047-ig (!) bezárólag 85%-os csökkentést érjenek el. (Ez esetben is a fejlődőkre és a fejlett országokra eltérő ütemezés érvényes, az utóbbiaknak mintegy tíz évvel korábban kell elérniük az egyes részcélokat.) Időközben olyan anyagokra kell áttérni a sokféle technológiában és termékben, amelyek nem vagy sokkal kevésbé környezetter-

³ E cikk szerzője az éghajlatváltozási egyezmény tudományos testületének első elnöke volt

⁴ E csoport magában foglalta az EU tagjait és a társult országokat, valamint több fejlődőt is

⁵ Kanada, Mexikó, USA

helők mind az ózon-, mind pedig a klíma-probléma vonatkozásában. Ha hosszú idő után is ezzel remélhetően lezárul az egyszerűség kedvéért „ózon kontra klíma” konfliktusnak nevezhető globális környezeti átkerülés ügye – feltéve, hogy ezúttal már olyan új helyettesítő, azaz újszerű anyagok lépnek az eddigi – már mindkét szempontból jónak ítélt „alternatív” – anyagok helyébe, amelyek nem járnak együtt egy még újabb káros vagy kockázatos hatással.

Tanulságok

A földi környezetre gyakorolt növekvő mértékű emberi hatások különösen a múlt század közepétől kezdve erősödtek meg. E folyamatok kellően pontos feltáráshoz, okaik azonosításához és lehetséges következményeik felméréséhez elengedhetetlen volt a globális környezeti megfigyelési rendszer kiépülése, sokféle tudományág képviselőinek együttműködése. Ugyanettől az időszaktól kezdődően nagy iramban újabb és újabb technológiák, eszközök, anyagok – köztük a vegyipar által előállított szintetikus vegyületek – jelentek meg és terjedtek el először a fejlett országokban, majd fokozatosan a fejlődő országokban is. Mindezzel nemcsak a természeti erőforrások iránti igény erősödött, hanem a káros vagy kockázatos környezeti kibocsátások mértéke és üteme is. *A magaslégköri ózonréteg károsítása lett a globalizációs folyamat egyik – előre nem sejtett, nem szándékolt, de – rendkívül tanulságos esete.* Az ehhez a problémához vezető, új vegyi anyagok szintetizálását jelentő találmányok által kiváltható, megszüntethető lett a sok szempontból problémát okozó korábbi technológiák és anyagok alkalmazása, de utóbb rá kellett arra ébredni, hogy mindez súlyos mellékhatásokkal járt együtt. Az újítások nem kellően kiterjedt hatásvizsgálatára és az ebből fakadó káros

következményekre sok történelmi példát lehet felhozni (a természeti környezettel összefüggő beavatkozások mellett például bizonyos ipari eljárások, mezőgazdaságban használt vegyszerek, gyógyászati célú anyagok és eszközök kapcsán), de ebben az összefüggésben legalábbis *a környezetvédelem területén az ózonréteg veszélyeztetése jelenthette az első globális szintűvé vált átkerülést.* Külön tanulsága ennek az esetnek, hogy bár a problémát előidéző anyagok többségének kivonása – a harminc évvel ezelőtt elfogadott *Montreali Jegyzőkönyv*, illetve annak szigorításai alapján – belátható időn belül befejeződik, de évtizedeknek kell még eltelniük, mire az ózonréteg visszatér a „rég” állapotába.

A történet fejleményei és tanulságai sajnos itt nem értek véget, hiszen *az ózonkárosítás veszélyes folyamatának megállítására elhatározott megközelítés – ismét csak akaratlanul, a kellő előrelátás hiányában – egy másik globális probléma kibontakozásához járult hozzá.* Az ózonréteg védelméről szóló előírások szigorításaival párhuzamosan születtek meg az éghajlatvédelmi célú nemzetközi jogi eszközök: az 1992. évi keretegyezményt követően a húsz évvel ezelőtt jóváhagyott *Kiotói Jegyzőkönyv*, majd annak *Dohai Módosítása* (2012) és legújabban a 2015. évi *Párizsi Megállapodás*. De hosszú időn át megoldatlan maradt e két környezetpolitikai együttműködési terület mezsgyéjére került vegyületek helyzete, amelyek nagyszerűnek bizonyultak az ózonvédelem számára, de meglehetősen károsnak a klímavédelem szempontjából. Ezeknek a nemzetközi környezeti szabályozás tekintetében „árva” szintetikus anyagoknak a sorsa végül 2016 végén oldódott meg, amikor *a Montreali Jegyzőkönyv részes felei hajlandónak mutatkoztak az „ózonbarát”, de nem „klíma-barát” vegyi anyagok – szabályozási értelemben*

vett – visszafogadására. Ezáltal végre, ha hosszabb távon is, olyan megoldásokat szorgalmaztak, amelyek az ennek a megállapodásnak a hatálya alá eső probléma kezelésével nem egy másik globális környezeti folyamatot és az azzal

foglalkozó nemzetközi együttműködést érintően okoznak komoly gondot.

Kulcsszavak: ózonréteg, ózonkárosítók, üvegházhatású gázok, környezeti átkerülés

IRODALOM

- Bolin, Bert R. J. (2007): *A History of the Science and Politics of Climate Change*. Cambridge Univ. Press
 Dobson, Gordon M. B. (1968): Forty Years' Research on Atmospheric Ozone at Oxford: a History. *Applied Optics*. 7, 3, 388–405.
 Faragó Tibor (2016): The Anthropogenic Climate Change Hazard: Role of Precedents and the Increasing Science-policy Gap. *Időjárás*. 120, 1, 1–40. • <http://tinyurl.com/yczm9gg2>
 Farman, Joseph C. – Gardiner, Brian G. – Shanklin, Jon D. (1985): Large Losses of Total Ozone in Antarctica Reveal Seasonal ClO_x/NO_x Interaction. *Nature*. 315, 207–210.

- Molina, Mario J. – Rowland, F. Sherwood (1974): Stratospheric Sink for Chlorofluoromethanes: Chlorine Atom-catalysed Destruction of Ozone. *Nature*. 249, 810–812.
 Morrisette, Peter M. (1989): The Evolution of Policy Responses to Stratospheric Ozone Depletion. *Natural Resources Journal*. 29, 793–820.
 NASA-GSFC (2013): Facts about Ozone Hole History. Goddard Space Flight Center
 UNEP (2012): *Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer*. Ninth edition, Ozone Secretariat, UNEP

JELENTŐS CSÖKKENÉS AZ AKADÉMIAI KUTATÓINTÉZET-HÁLÓZAT TUDOMÁNYOS TELJESÍTMÉNYÉBEN

Vincze Imre

az MTA rendes tagja
vincze@szfki.hu

„És a legszebb álom szépsége sem tünteti el a valóság vérző sebeit.”
(Prohászka Ottokár)

2017-ben több bizottság vizsgálta az MTA kutatóintézet-hálózat szakmai tevékenységét. Ezek közül a Kutatóhálózat Működését Vizsgáló Bizottság „nem végzett részletes elemzést annak eldöntésére, hogy az érintett intézetek tudományos teljesítményének az elmúlt évtized során megfigyelhető változásaiban szerepet játszott-e az intézethálózat átalakítása”. E tekintetben a hatéves értékelést végző bizottság eredményeit tekintette irányadónak.

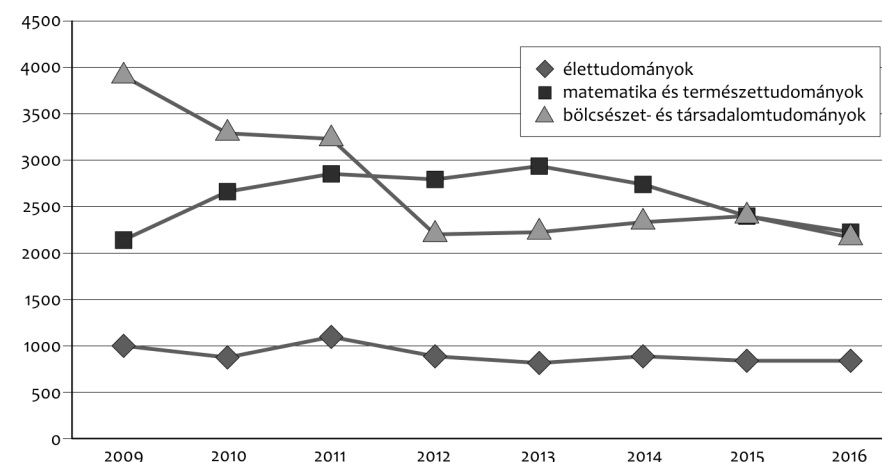
A kutatóhálózat a 2010-től 2015-ig tartó időszakra vonatkozó átfogó szakmai felülvizsgálatát három tudományterületi testület végezte: a bölcsészet- és társadalomtudományok (BTT), az élettudományok (ÉT) és a matematika és természettudományok (MTT) tudományterületi testületek. A bizottságok nem törekedtek a kutatóintézet-hálózat tudományos teljesítményének kvantitatív elemzésére, a tudományterületek összehasonlítására – jelen írás ennek pótlása.

A tudományos teljesítmény egyik (vagy talán legfontosabb) kvantitatív mérőszáma a tudományos publikációk száma. Az ismeret-

terjesztő cikkek számát is magában foglaló összes publikációk száma (bár az Akadémia fontos köztestületi feladata az ismeretterjesztés) nem releváns az Akadémia legfontosabb feladata, az új tudományos felismerések számának meghatározására. A tudományos publikációkon belül még szokás az SCI- (Science Citation Index) folyóirat-kategória megkülönböztetése, de miután a bölcsészet- és társadalomtudományokban ez kevesebb, mint a tudományos cikkek 5%-a, nem tárgya ennek az elemzésnek.

Már a 2013-as MTA Közgyűlés főtitkári beszámolójában látható volt, hogy kedvezőtlen folyamatok indultak el. Az 1. ábrán reprodukálom a 2017-es Közgyűlés főtitkári beszámolójából a tudományos publikációk számának évenkénti alakulását.

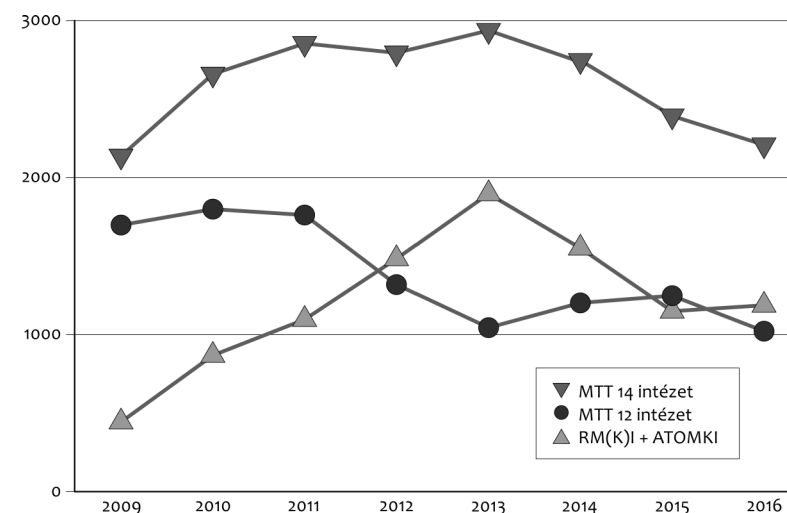
Figyelemreméltó a bölcsészet- és társadalomtudomány területén a tudományos publikációk számának látványos zuhanása. A tisztánlátást akadályozta, hogy ugyanakkor a matematika és természettudományok területén látványos növekedés volt megfigyelhető, míg az élettudományi területen megfigyelhető viszonylag nagy fluktuáció és az összehasonított skála az eltúlzott szimbólumokkal elfedte a tényleges folyamatokat.

1. ábra • A tudományos publikációk számának évenkénti alakulása az MTA kutatóintézet-hálózatában (2017 MTA Közgyűlés, főtitkári beszámoló, 6/a. napirendi pont)

2014-ben megmutattam (Vincze, 2014), hogy a matematika és természettudományok területén látható jelentős növekedés a terület két intézetének (a Részecskefizikai és Magfizikai [Kutató] Intézetnek [RM(K)I] és a MTA Atommagkutató Intézetnek [ATOMKI])

tulajdonítható, amelyek publikációs adataiban 2010-zel kezdődően feltüntetésre került az Akadémiánál egy nagyságrenddel nagyobb CERN- (Európai Nukleáris Kutatási Szervezet) együttműködés keretében keletkezett publikációk zöme. Ez a CERN publikációs

2. ábra • A matematika és természettudományok terület tizenhárom intézetének évenkénti tudományos publikációszáma, felbontva az RM(K)I + ATOMKI és a terület másik tizenkét intézetének (MTT12) adataira. Forrás: az MTA Közgyűlések főtitkári beszámolói.

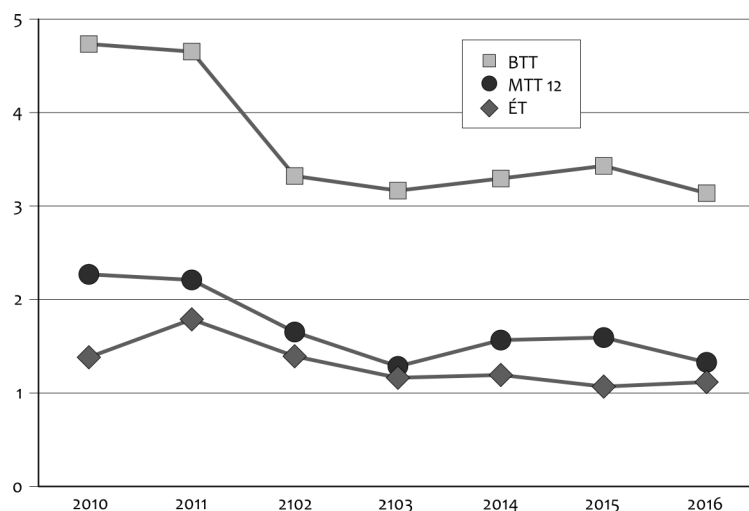
szokásainak következménye, amennyiben a gyakran több ezer szerzős cikkekben szerzőként tüntetik fel az együttműködő intézmény összes részt vevő kutatóját.

Ennek jelentős torzító hatása jól látszik a 2. ábrán, ahol a MTT-tudományterületnek a tudományos publikációit ábrázolom felbontva két összetevőre: a már említett két intézet és a terület további tizenkét intézetének elkülönített teljesítményére.

A 2. ábra alapján nyilvánvaló, hogy értelmetlen a MTT-terület mind a tizennégy intézetének együttes tárgyalása az említett két intézetnél megjelenő CERN-publikációk nagyon magas számának jelentős torzító hatása miatt. Ezért a következőkben a tudományterület tárgyalásánál a tizenkét intézet adatait fogom elemezni, amelyeket MTT12-vel fogok jelölni (tehát az RM(K)I és ATOM-KI CERN-publikációkkal torzított adatai nem képezik diszkuszióm tárgyát).

A tudományterületek összes tudományos publikációinak számát korrigálni kell a kutatói létszámok (viszonylag csekély) változásával, így kapjuk a tudományterület egy kutatójára jutó tudományos publikációk számát, ami a 3. ábrán látható.

A 3. ábra egyértelműen mutatja, hogy 2012–2013-ban jelentős sokk érte mindhárom tudományterületen az akadémiai kutatóintézetek kutatóit: tudományos teljesítményük kb. 30%-ot csökkent, és azóta is alapvetően stagnál. Jól példázza a helyzetet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont esete, amely hét intézetből keletkezett (és a bizottság értékelése alapján ezek közül hat kiváló, egy jó minősítést kapott). A hét intézet teljesítménye 2010-ben még 5,51 tudományos publikáció volt kutatónként, ez 2012-ben lecsökkent a korábbi teljesítmény 60%-ára (3,24 tudományos publikáció/kutató) és az ezt követő három év alatt felnövekedett 70%-ra (3,95

3. ábra • Egy kutatóra jutó évenkénti átlagos tudományos publikációs szám az MTA Közgyűlések főtitkári beszámolóinak alapján. Az MTT12 a matematika és természettudományok területe tizenkét intézetének adatait jelöli.

tudományos publikáció/kutató). Ezzel a nem elhanyagolható teljesítménynövekedéssel még legalább hat év a korábbi szint elérése. A kutatóhálózatot vizsgáló bizottságok egyik legfontosabb feladata lett volna a fenti jelentős tudományos teljesítménycsökkenés okának vizsgálata, magyarázata és javaslat a tendencia megfordítására. Itt kell megemlíteni, hogy az előbbieken körvonalazott negatív hatás egybeesik a kutatóintézetek kutatóközponttá történő átszervezésével.

Elfogadható lenne az egy kutatóra jutó tudományos publikációk számának drasztikus csökkenése, ha azt azok minőségének látványos javulása kísérné. Ez azonban nagy biztonsággal kizárható. A BTT-területen nem ismerek olyan mérőszámot, amely a tudományos publikációk minőségét jellemzi, azonban a MTT és az ET területén ilyen a folyóiratokhoz rendelt implaktfaktor. Nemzetközi trend az implaktfaktorok (és a hivatkozások számának) növekedése az idő teltével, annak részletes vizsgálata, hogy az említett területek ezen adatai ehhez a növekedéshez hogyan viszonyulnak, nem tárgya jelen írásnak.

Összefoglalva: a kutatóhálózatot vizsgáló bizottságok nem jutottak el annak felismeréséhez, hogy az MTA kutatóintézeteinek teljesítménye az utóbbi négy évben jelentősen csökkent. Így arra sem adnak magyarázatot, hogy ennek mi a fő oka. Valószínűsíthető, hogy az átlagos egyéni kutatói teljesítményben mutatkozó csökkenés és a kutatóhálózat több intézetének központokba való szervezése között kapcsolat van, amire az időbeli korreláció utal. Ennek helyrehozatala sokéves erőfeszítést és átgondolt tudománypolitikát igényel.

Hálás vagyok Kamarás Katalinnak és Faigel Gyulának a kézirat kritikai diszkusziójáért, Kaptás Dénesnek a technikai segítségért.

Kulcsszavak: *MTA kutatóintézet-hálózat teljesítménye, tudományterületek, tudományos publikációk*

IRODALOM

Vincze Imre (2014): Tigrislovaglás. *Magyar Tudomány*. 175, 11, 1345–1349. • <http://www.matud.iif.hu/2014/11/09.htm>

A NUKLEÁRIS MEDICINA HELYZETE ÉS TEVÉKENYSÉGE MAGYARORSZÁGON¹

Borbély Katalin

az MTA doktora,
Országos Onkológiai Intézet PET/CT Ambulancia
katalin.borbely@oncol.hu

Bevezetés

A nukleáris medicina ráépített szakvizsga-lehetőséggel 1978-tól, önálló szakvizsgával 1993-tól bír, és 1980-tól működik önálló tudományos társaságként, mint a Magyar Orvosi Nukleáris Medicina Társaság (MONT), Dr. Csernay László professzor munkájának eredményeként. A MONT a magyar származású Hevesy György, Nobel-díjas kémikus és kutató nevét viseli, akit az egész világ a nukleáris medicina atyjaként ismer.

Helyzetanalízis

A nukleáris medicina nagy hagyományokkal rendelkezik Magyarországon, ám a kezdeti nagy fellendülést követően a *pozitronemissziós tomográfia* (*positron emission tomography*), a PET-technika megjelenéséig a szakmai fejlődés stagnált. Az első PET telepítése a már meglévő orosz gyártmányú ciklotron elhelyezkedése miatt Debrecenben történt. A telepí-

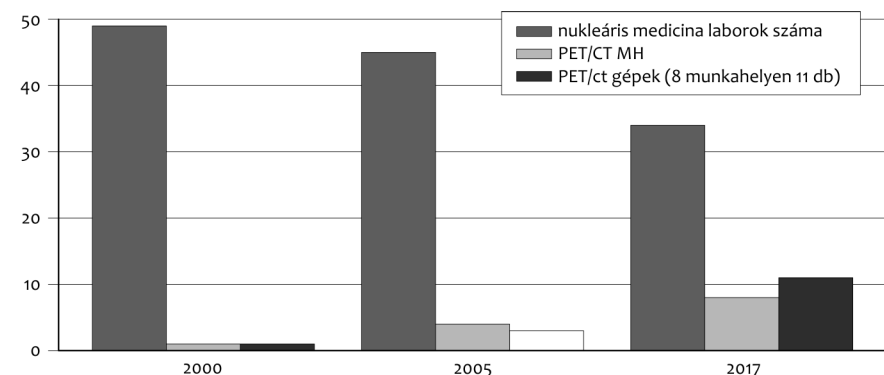
¹ Az MTA Orvosi Tudományok Osztályának felkérésére mint MTA köztestületi tag és a Hevesy György Magyar Orvosi Nukleáris Társaság (MONT) Onkológiai Munkacsoportjának (OM) vezetője, 2017. január–március hónapokban felmérést készítettem a nukleáris medicina (NM) helyzetéről és tevékenységéről, amiről a 2017. április 18-i ülésen számoltam be.

tés sikere Dr. Gulyás Balázs, a Karolinska Institute kutatója által megszerzett anyagi támogatásnak, a szerző akkor egyedülálló szakmai tapasztalatának és néhány, elsősorban helyi interdiszciplináris szakember lelkesedésének és összefogásának az eredménye.

Az első PET eredményein felbuzdulva, az egészségpénztár helyett a magántőke látta meg a lehetőségeket, főként a nyereséges vállalkozás indításában, amelynek hatásai a mai napig is érezhetőek.

A PET-érával párhuzamosan magyar vállalat által is megindult az egyfonotos emissziós komputertomográfia (*Single Photon Emission Computed Tomography*), a SPECT-technika hazai fejlesztése. Első lépésben a régi gammakamerák modernizálása, majd a saját gyártmányú SPECT-készülékek gyártása és telepítése indult be. A SPECT gyártását követte a SPECT/CT (komputertomográfia, *computed tomography*), majd a PET/CT, illetve a kisállat SPECT, SPECT/CT, PET/CT, sőt a PET/MR (mágneses rezonancia, *magnetic resonance*) fejlesztése és gyártása, amelyeknek különösen fontos a szerepük a kutatásban.

Az új csúcstechnikák hazai telepítése nagy változásokat idézett elő a hazai gépállományban, részben az orvosi diplomás szakember-

	2000	2005	2017
NM-labor	49	45	34
PET/CT-munkahely (MH)	1	4	8
PET/CT-munkahely befogadása	1	3	8

1. ábra és táblázat • NM-laborok száma

ellátottságban, „bizonyos betegcsoportok” ellátásában és természetesen az interdiszciplináris gondolkodásban.

A hazai telepítések üteme és befogadása nem egy országos fejlesztési terv mentén történt, nem minden esetben alkalmazkodott a tényleges medikai és területi igényekhez, és szakmailag is csak a jól fizető vizsgálatok alkalmazására terjedt ki. További következményként elszívta a szakorvosokat a hagyományos nukleáris medicinai tevékenységtől, és mivel a képzés továbbra sem követte a tényleges igényeket, jelentős szakemberhiány alakult ki.

Részben a hagyományos NM-képalkotás nem megfelelő finanszírozása miatt rohamosan csökkent az NM-laborok száma, több labort besoroltak más szakmák alá, és több labor NM-szakorvos nélkül van.

Az utóbbi években uniós támogatásból több állami beruházás történt, amelynek eredményeként a műszerállomány kapacitá-

sa megközelíti a tényleges igényeket, de a területi ellátottság követelményeit nem, és a megfelelő számú és végzettségű szakemberek feltöltése nem történt meg. A legtöbb ilyen beruházásra jellemző, hogy a beszerzések nem eredményeztek komplett önálló laborokat, a felszereltségük hiányos vagy nem elegendő komoly és jövedelmező kutatások végzéséhez. Jelenleg három olyan klinikai környezetbe telepített komplett labor található, amelyek jelentős alkalmazott kutatás végzésére alkal-

önálló NM-laborok száma	25
• állami	22
• magán	3
nem önálló NM-laborok száma	9
• radiológia vezetésében	5
• belgyógyászathoz csatolva	2
• magánszolgáltató	2

2. táblázat • NM-laborok megoszlása

masak, de valami mindig hiányzik: vagy a tudáskoncentráció, vagy az ösztönzők, vagy az üzletszerű gondolkodás hiánya.

Szerte a fejlett világban gazdaságilag is virágzó PET-centrumok prosperálnak az egészségügy és a kutatás szolgálatában. Legjobban mégis az érintett felek (egészségpolitika, betegkassza, a tudomány és a szakmai határokon átnyúló együttgondolkodás) közös törekvése hiányzik.

A felmérés módszertana

Valamennyi magán- és állami tulajdonban levő labor azonos tartalmú kérdőív kitöltésével járult hozzá az alábbi táblázatok eredményeihez.

Összefoglalás

A hagyományos NM-laborok száma rohamosan csökkent. A magánszolgáltatók által telepített és üzemeltetett NM-laborok munkaerőhiányt okoztak, amelynek hatása különösen az állami egységeket sújtotta.

Személyi feltételek összefoglalása

Nincs elegendő szakorvos és a korfa adatai előre mutatják, hogy mielőbbi egyetemi és szakorvosképzés indítása szükséges.

szakmai kompetenciák	életkor				nő	férfi	Buda-pest	vidék	össz.
	<35	35–50	50–65	<65 aktív					
NM	8	24	28	6	41	25	27	39	66
NM + egyéb	1	12	17	4	22	12	14	20	34
összesen	9	36	45	10	63	37	41	59	100
radiológia	0	7	2	1	5	5	4	6	10
összesen	9	43	47	11	68	42	45	65	110
rezidens	15	1	0	0	8	8	4	12	16

4. táblázat • Szakmai kompetenciák kor szerinti és területi megoszlása

NM-szakorvos	17
NM + egyéb szakma	14
• NM + radiológus	5
• NM + belgyógyász	4
• NM + belgyógyász + endokrinológus	2
• NM + egyéb	3
radiológus	2
klinikai labor/endokrinológus	1
összesen	14

3. táblázat • NM-osztály/-labor személyzeti feltételek (szakorvosok, nem-diplomások stb.) • NM-osztály/-labor – vezetők

A nem-orvos diplomások száma úgy a diagnosztikához, mint a kutatáshoz elégtelen. A nem-orvos diplomások (fizikusok, statisztikusok, matematikusok stb.) számára vonzóvá kell tenni a szakterületet.

Tárgyi feltételek összefoglalása

A gammakamerák léte megkérdőjelezhető.

A SPECT- és SPECT/CT-technika hasznos eszköze a diagnosztikának és a terápiás hatás mérésének, protokollokba történő il-

	nő	férfi	Budapest	vidék	összesen
NM + radiológia	12	5	10	7	17
NM + belgyógyászat	7	1	2	6	8
NM + endokrinológia + belgyógyászat	2	0	2	0	2
NM + kardiológia	1	1	2	0	2
NM + endokrinológia	1	1	1	1	2
NM + gyermekgyógyászat	2	0	1	1	2
NM + klinikai labor	1	1	0	2	2
összesen	26	9	18	17	35
külföldre távozott NM-szakorvosok	2				

5. táblázat • NM- és más szakmai kompetenciák nemek szerinti és területi megoszlása

szakmai megoszlás	életkor				nő	férfi	Buda-pest	vidék	össz.
	<35	35–50	50–65	<65 aktív					
mérnök	2	2	2	0	1	5	2	4	6
fizikus	3	4	4	0	4	7	1	10	11
radiokémikus	4	0	1	0	1	4	1	4	5
kémikus	0	1	1	0	2	0	1	1	2
gyógyszerész	2	0	2	0	2	2	2	2	4
statisztikus	0	0	0	0	0	0	0	0	0
matematikus	1	6	0	0	2	5	1	6	7
biofizikus	1	5	0	0	2	5	1	6	7
összesen	13	16	10	0	12	27	8	31	39

6. táblázat • Nem-orvos diplomások kor és nemek szerinti, valamint területi megoszlása

lesztése szükséges. Megfelelő ösztönzéssel klinikai kutatásra alkalmas eszköz.

A PET/CT- és PET/MR-kamerák megjelenésével fontos eszközállomány áll rendelkezésre magas szintű diagnosztikai munka és kutatás folytatásához. A klinikai környezetbe ágyazott és komplett eszközök – megfelelő tudáskoncentrációval – nagy és gazdaságos kutatási lehetőséget kínálnak.

Szervezeti feltételek összefoglalása

A kutatási csoportok és a minőségi követelmények alapjai kialakultak. A klinikai kutatási feladatok feltárása, a megbízások megszerzése, a laborok közötti felkészültség szerinti szétosztása megoldásra vár.

A kutatócsoportok közötti kooperáció kialakításának ösztönzése szükséges.

szakmai megoszlás	életkor				nő	férfi	Buda-pest	vidék	össz.
	<35	35–50	50–65	<65 aktív					
asszisztens-technikus	6	38	14	1	52	7	11	48	59
radiográfus	12	20	1	0	29	4	4	29	33
radiofarmakológiai asszisztens	6	48	37	1	83	9	31	61	92
összesen	24	106	52	2	164	20	46	138	184
Master of Science	11	18	6	0	15	20	3	32	35
Bachelor of Science	17	7	3	0	24	3	6	21	27
összesen	28	25	9	0	39	23	9	53	62

7. táblázat • NM-asszisztensek/-technikusok/-radiográfusok kor, nemek szerinti és területi megoszlása

szakmai megoszlás	életkor				nő	férfi	Buda-pest	vidék	össz.
	<35	35–50	50–65	<65 aktív					
NM-PhD-fokozat	0	3	4	3	5	5	5	5	10
MTA doktora	0	0	2	2	1	3	1	3	4
összesen	0	3	6	5	6	8	6	8	14

8. táblázat • NM-PhD-fokozat; MTA doktora kor, nemek szerinti és területi megoszlása

géppark	gamma kamera		SPECT		SPECT/CT		PET/CT		PET/MR
	<8 év	>8 év	<8 év	>8 év	<8 év	>8 év	<8 év	>8 év	<8 év
	2	38	13	0	7	4	1	8	1

9. táblázat • Tárgyi feltételek

ISO-minőségbiztosítás	34
GMP-megfelelőség	3

10. táblázat • Szervezeti feltételek

kutatócsoportok száma	11
alapítvány	2
külföldi grant	—
ösztöndíj	1

11. táblázat • Kutatócsoportok

eredmények	összesen	az utóbbi öt évben
hazai publikációk	1059	231
nemzetközi publikációk	756	197
saját szakmai folyóirat	0	0
saját szervezésű konferenciák	34	13
új diagnosztikai vagy terápiás eljárások	4	2
felfedezések	2	1
szabadalmak	2	1
spin-off vállalkozás	1	1
az egységhez köthető tudományos társaság		MONT

12. táblázat • Eredmények összefoglalása

Eredmények összefoglalása

Az elért eredmények száma és jellege további lehetőségeket vetít előre, különösen a hazai egészségügyi ellátás színvonalát javító klinikai kutatási eredmények, valamint a *spin-off* vállalkozások számának növekedése területein.

Tervezett tudományos és kutatási törekvések

Megfelelő szervezéssel és célirányos feladat-feltárással, a laborok együttműködésével a kutatási potenciál jelentősen növelhető.

• Anyagcsere csontbetegségek; differenciált pajzsmirigydaganatok előrejelzése „hideg” göbökből (genetikai panel)
• Klinikai nukleáris medicina, translációs kutatás
• Transzlációs kutatás: új radioizotópokkal jelölt biomolekulák viselkedésének vizsgálata élő rendszerben nagyfelbontású, nagyérzékenységű NM-eszközökkel
• Csontvelői térfoglalás kimutatásának szerepe, immunszcintigráfias SPECT/CT-technikával a hematogén metasztázisok korai kórismezésében stb.
• Epileptogén area feltérképezése: multitrészer technika, FDG és multiparametrikus MR
• Demenciakutatás: korai Alzheimer-kór és multitrészer technika, AD-terápia: FDG-követése, új biomarkerek kutatása és összehasonlítás MPR-mérésekkel
• Sugárterápiás tervezés és biológiai adatok felhasználása
• PET-biomarkerek a gyógyszerhatékonyság mérésében
• Tumor heterogenitás: multitrészer és multiparametrikus mérések tükrében stb.

12. táblázat • Tervezett kutatások összefoglalása

Akadályok

- A PET mint kutatási eszköz itthon nem alkalmazott;
- NM-szakorvos és -kutatóképzés hiánya;
- Helyenként elégtelen tudományos koncentráció;
- Részeszerzés miatt hiányos műszerpark;
- Hiányzó nemzetközi kapcsolatok, kialakult együttműködési formák;
- Hazai megrendelők hiánya;
- Minőségi hiányosságok, nemzetközi elvárások;
- Egységes, kutatás számára hozzáférhető adatbázisok hiánya;
- Betegkassza-függőség, hiányos magánszolgáltatási szerződések;
- Szakmai határokon átnyúló együttgondolkodás hiánya.

Lehetőségek

A komplett NM-laborok (SPECT–PET/CT–PET/MR–Ciklotron) elegendő szellemi koncentrációval és minőségi megfelelőséggel az egyik legfontosabb egységei lehetnek a klinikai kutatásnak.

Üzletorientált vezetés és gondolkodás, a minőségi és szervezeti feltételek biztosítása esetén jelentős bevételt generálhat és táptala-

ja lehet új innovatív vállalkozások indításának. A kutatást, gyógyítást, tapasztalat-visszavezetést egységben kell kezelni, a tudomány, a gyógyítás és a betegkassza együttgondolkodása, mint máshol a világban nagy társadalmi haszonnal járhat.

Kulcsszavak: *nukleáris medicina szakma, laborok, személyi feltételek, tárgyi feltételek, szervezeti feltételek, fejlődés akadályai, tudományos törekvések*

RÖVIDÍTÉSEK

GMP • Good Manufacturing Practice
 ISO • International Organization for Standardization
 MH • munkahely
 MONT • Magyar Orvosi Nukleáris Medicina Társaság
 NM • Nukleáris Medicina
 PET • Pozitron Emissziós Tomográfia
 PET/CT • Pozitron Emissziós Tomográfia/Computer Tomográfia
 PET/MR • Pozitron Emissziós Tomográfia/Mágneses Rezonancia
 SPECT • Single Photon Emissziós Tomográfia
 SPECT/CT • Single Photon Emissziós Tomográfia/Computer Tomográfia

AKADÉMIAALAPÍTÁSOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

Ugrai János

egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar
 ugraij@gmail.com

Az Osztrák Császári Tudományos Akadémia 1847-ben nyitotta meg kapuit, előtte Bécsben nem működött tudós társaság. Ez még a magyar akadémia alapításához képest is komoly megkésettiséget jelent, nem beszélve a Bécs számára nyilván sokkal fontosabb viszonyítási pontokon, a regionális vetélytárs városokban megjelenő sikeres akadémiai kezdeményezésekről. A 18. század közepétől ugyanis Közép-Európára is kiterjedt az akadémiaalapítási láz, nem csak birodalmi ambíciókkal rendelkező hatalmak székhelyein működött az uralkodó által támogatott, védnőkölt tudós társaság. Írásunkban egyfelől ezt az alapítási időszakot tekintjük át, másfelől válaszokat keresünk arra, hogy az egyébként dinamikus fejlődő Habsburg-császárváros miért maradt ki ebből a hullámból.

Akadémiák Európában a 18. század közepén

A 18. század első harmadában egyes korábbi itáliai és német kora újkori tudós társaságon kívül a századforduló nagy és híressé vált alapításai (London, Párizs, Berlin, Pétervár) révén működtek akadémiai. Berlinben és Pétervárott azonban jellemzően az uralkodóra kiemelkedő hatást gyakorló egyik-másik világhírű tudós egy személyi kezdeményezé-

sére jöttek létre ilyen intézmények, amelyek ennek megfelelően nem is igen éltek túl az illető távozását vagy halálát. Így Berlinben Leibniz gyors távozását követően megszűnt, s hosszas csatározások után csak 1744-ben szerveződött újjá az akadémiai élet. Az orosz cári udvarban pedig magának I. Péternek a halála okozott rögtön krízist az épp még csak alakulófélben lévő társaság számára. I. Katalin vonakodva ugyan, de hozzájárult férje akadémiai terveinek folytatásához, de igazán komoly tudományos pezsgést mindez egyelőre nem eredményezett. Az 1724. évi alapítás után néhány évvel máris szétesett az intézmény, a tudósok más állásokba menekültek – s csak a század közepi újjászervezés révén szilárdult meg a tudományos együttműködés e formája.

Jóllehet a modellalkotó nagy akadémiaiak a 17. század második harmadának szülöttei, valójában az akadémiai mozgalom csak két-három emberöltővel később, az 1730-as évektől lépett igazán dinamikus fázisba. Ekkorra tehető, hogy sorra nyíltak meg hasonló intézmények Európa különböző fejedelmi székhelyein, szellemi centrumaiban, éppen csak kibontakozóban lévő nagyvárosaiban. A bencés rendhez köthetően fontos kezdemé-

nyezések jelentek meg a délnémet katolikus területeken. Ennek megfelelően előbb Bernhard Pez, majd az őt követő nemzedék vezéréként Oliver Legipont révén szinte folyamatosan váltak az erőfeszítések tudós társaság létrehozására. Köln, Bécs, Prága, Würzburg, Regensburg, Passau volt a kiszemelt székhelye az 1740-es évekbeli, egyelőre sikertelennek bizonyuló kísérleteknek. E hosszú sor nemcsak a még kivétel nélkül bekövetkező kudarcot jelzi, hanem azt az elszántságot is, amely a tudományok sokoldalú, a felvilágosodás kívánalmainak megfelelő művelésére elkötelezett közép-európai egyházi tudósok, kiemelkedő műveltséggel rendelkező szerzetesek fel voltak vertezve. Első sikerüket 1748-ban Regensburgban érték el, ahol Froebenius Forster vezetésével létrehozták a tisztán egyházi tagokból álló vitakörüket.

Mivel regensburgi körüknek gyorsan konkurense akadt a világi tudósok – Johann Georg von Lori és Johann Adam Freiherr von Ickstatt – által kezdeményezett müncheni Bajor Tudós Társaság révén, Legipont átfogó akadémiai reformra tett javaslatot. Modern, a tudományos világra kifejezetten nyitott, protestánsokat és világi szakembereket is tagjai közé felvevő, párizsi mintára szabályozott, az akadémiai munkát tudományos publikációk, periodikák és előadások rendszerítésével folytonossá tevő társaság koncepcióját vázolta fel. Ezzel Legipont megnyitotta, s részben szekularizálta volna a teljesen zárt, bencések uralta társaságot. Társai azonban ellenálltak, s a befolyásos salzburgi bencések sem támogatták a tervet. A válság jegyében Regensburgból a perifériára, Kemptenbe került a szervezet székhelye, s Legipont 1755. évi halálával meg is feneklett az akadémia ügye. Végül a konkurens kezdeményezés futott be valóban sikeres utat, s 1759-től Münchenben

a király védnöksége alatt folytonossá vált a bajor tudományos testület működése.

Eközben más német tartományokban máshol is igen fontos kezdeményezések láttak napvilágot – eltérő sikerrel. Halléban 1730-ban létesült tudós testület, ám az egyetemen alapított szervezet gyorsan zátonyra jutott, mivel a helyi professzorok negligálták a kezdeményezést. A másik egyetemi fellegvár székhelyén, Göttingában az egyetem mellett létesült akadémia 1751-ben. Minden más regionális katolikus kezdeményezéstől eltérően az itteni tudósok az egyetemi professzorokkal harmóniában tudtak együttműködni, s a két, egymástól szervezetiileg független, tagságát tekintve pedig részben független intézmény szerencsésen segítette egymás tevékenységét. Egyetem és akadémia között termékeny feszültség alakult ki, amely jótékonyan hatott a professzorra nem váló tudósok szellemi életbe való bekapcsolására. Leibniz berlini akadémiajának megújítására az 1730–40-es években került sor. A király által is pártolt akadémia komoly pillérévé vált a porosz főváros tudományos életének – jellemző módon sikerült Pétervárról átcsábítani Berlinbe Leonhard Euler svájci matematikust is. Az 1750-es évek első felében Johann Christoph Gottsched révén Lipcsében (1752), majd ennek mintájára Augsburgban (1753), s Erfurtban (1754) is megszületett a tudományos akadémia. Német területen az erfurti mainzi tartományi társaság volt az első, amelyikben együtt dolgoztak katolikusok és protestánsok.

A Habsburg Monarchia területén is számos akadémiakezdeményezés született a 18. század folyamán. Johann Baptist de Caspari Salzburg Érsekségben működtetett 1738–1741 között egy kis, Ludovico Muratori követőiből álló tudós csoportot. Ez a kör került először nyíltan ellentétbe a katolikus német terüle-

teken a felvilágosodásellenes jezsuita egyetemi professzorokkal. Innsbruckban ugyancsak a történeti kérdéseket középpontba állító, szintén Muratori eszméit követő társulás szerveződött Franz Anton von Zeil gróf vezetésével. A tizennyolc alapítóval 1741-ben létrejövő Academia Taxiana sajátos egyvelege volt a privát tudós társaságnak és a modernizálódó állami akadémiaíknak: állami védelem alá sosem került, miközben Tirol tartományi vezetője, valamint alkancellárja is a tagok között szerepelt. S bár komoly tudományos vitáknak, eszmecserének lett fóruma a kör, rendszeres publikációs tevékenységet nem folytatott. A kezdeményezésre jellemző, hogy Zeil gróf Innsbruckból való elköltözése után gyorsan fel is bomlott a társaság.

A nagyobb városok közül Prágában és Bécsben is születtek tervek hasonló célból. Jellemzően ugyanazok a személyek bukkannak fel a kezdeményezők, szervezők sorában. Kevésbé ismert közös nevezője volt a salzburgi, innsbrucki, prágai és a bécsi akadémiai mozgalmaknak Anselm Desing bajorországi születésű bencés szerzetes. Ő lényegében minden Habsburg-területen megfogant kezdeményezést személyesen támogatott, majd amikor már zátonyra futni látszottak a tervek, azonnal tovább is állt. Ily módon a mozgását követve modellezni lehet az összes próbálkozás dinamikáját. A breznovi bencés apátság főapátja és nemesi akadémia direktora, Benno Löbl révén 1744-ben merült fel a prágai társaság létrehozásának gondolata. Desing is ideköltözött Innsbruckból, s a helyi egyetem professzora lett. Ám már egy év múlva világossá vált, hogy a jezsuiták ellenkezése miatt itt egyelőre nem alakul akadémia – a kezdeményezés a bencés–jeszuita versengésnek köszönhetette születését és kudarcát is. Öt év múlva Joseph von Petrasch báró révén Bécs-

ben került napirendre a kérdés. Az időközben sikeresnek bizonyuló olmtüzi társaság mintájára azt remélhették a szervezők, hogy Mária Terézia támogatását megszerezve Bécsben is megalakulhat egy társaság. Petrasch egy természettudományos és egy nyelvi-humán osztályból álló akadémiaát javasolt. Az udvar azonban két feltételt szabott a támogatáshoz: tisztán katolikus társaságot engedett volna meg, s a lehető legszorosabb állami felügyelethez kért garanciákat. Ez a tisztán állami modell vált aztán II. Frigyes berlini akadémiajának mintaképéül. Petrasch hosszas viták és belső vívódások árán beleegyezett volna az igények érvényesítésébe, mégsem sikerült a koncepciót megvalósítani: a 18. század közepi bécsi szellemi élet egyik legmeghatározóbb alakja, Gerhard van Swieten ugyanis, bár elvben nem volt ellene az akadémiai mozgalmaknak, annak költségeit inkább a személyes szívügyének számító tanügyi reformok felé irányította. Így bár nem volt kifejezett ellensége, a közöny áldozatává vált a koncepció. Végül Valentin Vanettinek köszönhetően a kicsiny észak-itáliai Roveretóban született olyan akadémia, amelynek védnökségét Mária Terézia elvállalta. A meglehetősen jelentéktelen, Academia Agiatorum nevű szervezetben ismét ott találjuk Desinget, s általában is elmondható a társaságról, hogy igen intenzív szellemi kapcsolatokat ápolt Tirol és Bajorország irányába.

A prágai és bécsi kísérlet között eltelt néhány esztendőben váratlan sikert értek el az akadémiai mozgalom hívei. Olmtüztben sikerült 1746-ban létrehozni az első nem lokális igényű Habsburg tudós társaságot, amely ráadásul katolikus területen elsőként engedett tagjai közé protestáns tudósokat is. Így a göttingai történelemprofesszor Johann David Köhler, lipcsei professzorok (Gottsched, Mu-

ratori), a pozsonyi evangélikus lelkész Bél Mátyás, *Andrzej Stanisław Zahuski* krakkói püspök, és számos bencés szerzetes (így például Desing, Legipont vagy épp a bécsi Magnoald Ziegelbauer) is a testületet erősítette. A történeti kutatásokra és a német nyelv ápolására fókuszáló, kevésbé természettudományos orientációjú Societas eruditorum incognitorumban két jezsuita is helyet kapott a kezdektől: a helyi Josef Lewald és a bécsi Erasmus Frölich. A helyi egyetemről független, már elnevezésével is fontos üzenetet közvetítő társaság (ti. a monarchiában ismeretlen tudósok társasága) leginkább a helyi egyetem diákjait, papokat, világi tisztviselőket tömörített.

A tudászmények változása

A 18. század közepi akadémiaalapítások a tudományos gondolkodás történelmi léptékben gyors, több fázisú paradigmaváltásának közbülső szakaszára tehetők. Maguk a társaságok egyszerre voltak gyümölcsei és további indukálói ennek a folyamatnak. A 17. század második felében a természettudományos felfedezések hatására megrendült a teológiára és vallásos filozófiára alapozott tudományos megközelítés monopóliuma. Ez a változás egy holisztikus, univerzalista világértelmezésnek nyitott teret, amelyben a természeti jelenségek tényszerű leírása és értelmezése egyideig egyszerre keveredett tudományos bizonyítékok nélküli, spekulatív alapon vélelmezett összefüggésekkel, illetve mindezeknek a nyelvi-történeti alapú kulturális kontextusba való helyezésének igényével. A 18. század első felét ez az átmenetinek bizonyuló komplex világszemlélet uralta. E gondolkodásmód hanyatlása a felvilágosodás kései szakaszára, s az azt követő évtizedekre tehető. Már specializálódtak a tudományok, sőt az egyes tudományágakon belül is tagolódtak a megköze-

lítések, létjogosultságot nyertek az elméleti jellegű vizsgálódások mellett a közvetlenebb gyakorlati jelentőséggel bíró kutatások is.

Ez a három fázis jól elkülöníthető egymástól, ha például a tudomány nyelvének változását vizsgáljuk: a kora újkorig mindenható latint előbb a nagyobb közvetítő nyelvek váltották fel, majd egy-három emberöltőnyelvel később, a 18–19. század fordulójától egyre inkább előtérbe került a nemzeti nyelvek tudományművelésre való alkalmassá tétele – s ezáltal a tudományos élet újabb nyelvváltása. Ugyanúgy markáns változások nyomaira bukkanhatunk, ha az egyetemek világára koncentrálnak. A hagyományos középkori egyetemeket az 1700-as évek első felében a göttingai egyetemeszmény jegyében haladták meg, s vált az egyetemeken folyó tudományos felkészítés ideáltipikus változata egy sokféle lehetséges (történeti, jogi, kémiai, statisztikai stb. stb.) fókuszpontú, de alapvetően nyelvi-filozófiai jellegű, összetett, egyénenként más, rendkívül nehezen reprodukálható szellemi töltekezési folyamattá. Ez az elitegyetemi minta azonban nem terjedhetett el Európaszerte. A rendkívül költséges és körülményes oktatási-együttgondolkodási formát hamarosan kiegészítette, majd végleg el is halványította a humboldti egyetem eszménye. Ennek keretében az egyre inkább szakosodó-specializálódó tanszékek és professzorok részint standardizált, közmegegyezésen alapuló eredményeket, ismereteket közvetítettek, részint a professzorok és a hallgatók a korábbiaknál sokkal inkább nyomon követhető, megismételhető vagy épp sokszorosítható együttműködésén alapuló szemináriumi formát rendszerítették. Az egyetem ily módon a közös, meglehetősen merev társadalmi és tudományfilozófiai normákat követő professzorok előadásainak színteréből előbb professzorok

és hallgatók csaknem korlátlanul szabad, közös gondolkodásának helyszínévé, majd pedig a professzorok és a hallgatók szabályozott együttműködésén alapuló, a normatív tanítást és a szabad gondolkodást ötvöző intézményévé vált.

Hasonlót tapasztalunk akár az akadémia-ak, akár egyéb szellemi-kulturális szervezetek életét illetően. A kora újkori, javarészt Itáliában működő kicsiny, oligarchikus berendezkedésű tudós társaságokat a 17–18. század fordulóján a centrális szerepre törő, összetett, sokakat mozgósító akadémiaik váltották fel. Majd e társaságok színeváltozása, esetleg hanyatlása és újjászervezése hozta el a szakosodott, a főbb megismerési területekhez tartozó szakembereket külön osztályokban tömörítő, a rendes és a külső tagokat rendszeres aktivitásra készítető, külföldi társszervezetekkel és tudósokkal formális kapcsolatot kiépítő, s fenntartó akadémiai intézmények idejét.

A szakpolitikai diskurzusok túlsúlya – a bécsi zsákutca

E három fázisú paradigmaváltás egyfajta zsákutcs fejlődési modelljének tekinthető az, ami Bécsben kialakult. A felvilágosult abszolutista udvar szinte korlátlan mennyiségben alkalmazta a tudósokat, illetve tudományos ambíciókkal rendelkező szakembereket. Az éppen kiépülő szakpolitikák, a korabeli – még kezdetleges – szakminisztériumi rendszer alapvető koncepcióalkotói olyan udvari alkalmazottak, főtitkárságok betöltői, illetve főtanácsadói, direktori, különmegbízotti stb. státuszban lévő emberek voltak, akik karrierjüket elvileg végigfuthatták volna tisztán elméleti kutatóként vagy egyetemi professzor-ként is, ám ehelyett komoly udvari tisztségeket vállalva belemerültek a különböző rendű és rangú koncepcionális vitákba.

A tudományosságnak ez az alkalmazott jellege a kameralisztikának köszönhetően elméleti legitimációt is nyert. Johann Heinrich Gottlob von Justi fejtette ki részletesen először, hogy a tudományok haszna a közvetlenül elérhető társadalmi rétegek szélességén mérhető le. A haszonelvűség jegyében az állam eminens érdekeihez sorolható területeken következett be a század második felében komolyabb tudományos előrelépés. Ennek megfelelően elsősorban az orvosi, jogi, teológiai és egyházjogi, valamint (bánya)mérnöki munkásságot kifejtő tudósok juthattak meghatározó szerephez. Ez a szerep azonban alapvetően két funkcióban érvényesülhetett. Szinte mindenkit mozgósító módon az oktatásban, az oktatáspolitikában – amennyiben az 1750-es évektől az 1810-es évek végéig tartó tanügyi reformtörekvések egy-egy részterületén tevékenykedett az illető. Emellett pedig a felvilágosult abszolutista reformok más területein – így például a jogászok számára a kodifikációs munkálatok, a büntető és polgári jogi reformok; a műszaki szakemberek számára a gazdaságfejlesztés; a teológusok számára pedig az állam és egyház közötti viszony gyökeres újraszervezése; orvosok számára a kórházi ellátás megszervezése, specializálása jelenthetett éveken át kitartó, jól fizető, komoly társadalmi-politikai befolyással járó, ugyanakkor a tudományos ambíciókat és a szakmai autonómiát egyaránt jelentősen korlátozó feladatokat.

Ebből fakadóan a szakmai autonómiának és az állami célrendszerrel független értelmiségi alkotómunkának nemigen alakultak ki tartósan és sokakra ható fórumai. Némelyik tudományos folyóirat, egyik-másik szabadkőműves páholy – szoros állami felügyelet mellett – talán-talán néhány esztendő erejéig egy-kéttucatnyi értelmiségi számára biztosít

hatott némi függetlenséget, de ennél markánsabb, valóban koncepciózusan (tartósan és sokakra kiterjedően) működő, külföldi tudósokkal önállóan kapcsolatot tartó, önigazgató jellegű intézmények nem alakultak ki. Aki ilyet tervezett vagy kezdeményezett, azokat is ilyen-olyan módon valamilyen állásba hívta, nyerte meg magának az udvar. Így az innsbrucki (egyetemi és akadémiai) tudományos mozgolódás egyik kulcsszereplőjének számító Joseph Paul Riegger egyházjogász a bécsi jogi kar megújításáért lett a felelős. Az autonóm akadémia iránt a legnagyobb elszántságot mutató, s általában más területeken is a szakmai korporációt támogató Karl Anton von Martini is több állami megbízást kapott kegyvesztett időszakai között.

Érdekes jelenség, hogy Bécsben a birodalomépítés jegyében az egyházi szervezetek sem jelenthettek igazi alternatívát. A protesztáns egyházak természetesen nem kínálhattak egzisztenciális lehetőséget az államtól független értelmiség számára. De a katolikus egyház különböző szervezeteire, szerzetesrendjeinek képviselőire tekintve is azt láthatjuk, hogy a legjobb képviselőiket vagy idejekorán megnyerte magának az állam valamilyen kiemelkedő kinevezéssel, vagy egyszerűen távol tartotta Béctől. Előbbire kiváló példa a breznovi bencés szerzetes, Stephan Rautenstrauch, aki újító törekvéseit a bécsi teológiai kar reformjának irányítójaként teljesíthette ki (amennyire azt a realpolitikai környezet engedte), vagy Johann Ignaz Felbiger Ágoston-rendi szerzetes, aki pedig a népoktatás megszervezésének fő felelőssévé vált. A periférikus helyzetbe szorulóakra jó példa a már említett Desing, aki sehol nem tudott hosszan megmaradni, s végül visszatért szülőhazájába, Bajorországba.

A barokk abszolutizmus fellegvárának számító, szellemi centrumként is kiemelkedő Bécs a 18. század második felében intenzív, a pedagógia és az oktatás minden szegmensére kiterjedő reformdiskurzusnak és uralkodói reformprogramnak volt a helyszíne. Ez a diskurzus Közép-Európában egészen kivételes módon maradt az uralkodó szoros irányítása, felügyelete alatt, s maradt minden színelágazása dacára jellemzően homogén. Az egyéb tekintetben gyorsan polgárosuló, népesülő, városiasodó Bécs a tudományok tekintetében ily módon igen féloldalas helyzetbe került: a kiváló elmék vagy elkerülték, elhagyták a várost, vagy kivétel nélkül részeseivé váltak a szükségszerűen mindennaposá váló szakmapolitikai csatározásoknak. Ezáltal Bécs kimaradt a 18. századi közép-európai akadémiaalapításokból, a városban nem alakult ki a hatalmi centrum nagyságához méltó, de attól legalább részben független, számottevő tudományos fórum. Ennek aztán nagy árát fizette meg a bécsi közélet: az oktatási reformhullámok elütlével a 19. század első felében olyan szellemi apály uralkodott el a Habsburg Monarchia központjában, amely különösen élessé tette a regionális vetélytársak (Berlin, München, Prága) vele szembeni szellemi-tudományos előnyét.

A tanulmány alapjaiul szolgáló kutatásokat a Tempus Közalapítvány (korábban: Magyar Ösztöndíj Bizottság) és a bécsi Collegium Hungaricum támogatta. A tanulmány az *International cooperation in the social sciences and humanities* európai kutatócsoport WJLF-konferenciáján elhangzott előadáson alapul.

Kulcsszavak: *akadémiai mozgalom, 18. század*

IRODALOM

- Angermann, Norbert (1973): Die erste böhmische Zeitschrift für den Landmann. In: Ischreyt, Heinz (Hrsg.): *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts*. Köln–Wien: Böhlau, 274–280.
- Békés Vera (2001): A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. (Felsőoktatási könyvek 18.)* Budapest: Professzorok Háza, 73–94. • <http://tinyurl.com/ybycmckh>
- Eggmaier, H. Herbert (1995): Am Beispiel Österreich: Die Wissenschaftspolitik eines aufgeklärten absolutistischen Staates. *Mitteilungen des Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte*. 15, 101–125.
- Giesig, Eleonore (1992): Muratori und die Einflüsse der italienischen Aufklärung in Österreich. In: Benedict, Michael (Hrsg.): *Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*. Wien: Turia & Kant, 456–470.
- Gingyinkin, Szemjon Grigorjevics (2004): *Történetek fizikusokról és matematikusokról*. Budapest: Typotex Kiadó
- Hammermayer, Ludwig (1983): *Geschichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1759–1807*. I. Bd. München: Beck
- Hammerstein, Notker (1977): *Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform*

und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert. Berlin: Duncker & Humblot GmbH

- Hangodi Ágnes (1998): Leibniz tervezte a tudomány és a műveltség eljuttatására Oroszországba. *Magyar Könyvszemle*. 114, 1, 53–61. • <http://tinyurl.com/y78drcm6>
- Kosáry Domokos (1996): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kraus, Andreas (1963): *Vernunft und Geschichte. Die Bedeutung der deutschen Akademien für die Entwicklung der Geschichtswissenschaft im späten 18. Jahrhundert*. Freiburg–Basel–Wien: Herder
- Poser, Hans (1998): Theoria cum praxi. A leibniz-i akadémia-koncepció és a műszaki tudományok. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1, 3, • <http://tinyurl.com/y8naovjc>
- Ugrai János (2014): A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. (*Oktatás és társadalom* 18) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó • <http://tinyurl.com/y9nw9oge>
- Wondrák, Eduárd (1972): Die Olmützer “Societas incognitorum”. Zum 225. Jubiläum ihrer Gründung und zum 200. Todestag ihres Gründers. In: Ischreyt, Heinz (Hrsg.): *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen*. Köln–Wien: Böhlau, 215–228.
- URL1: <http://interco-ssh.eu/en/>
 UL2: <http://tinyurl.com/ydz77jal>

SZEGREGÁCIÓ OLDATOKBAN ÉS TÁRSADALMAKBAN

Kaptay György

az MTA levelező tagja

Miskolci Egyetem Nanotechnológiai Tsz., Miskolc
MTA–ME Anyagtudományi Kcs., Miskolc
Bay Zoltán Alkalmazott Kutatási Kft.
Anyagfejlesztési Osztály, Miskolc
kaptay@hotmail.com

Csepeli György

az MTA doktora

Miskolci Egyetem Szociológiai Tanszék, Miskolc
Institute of Advanced Studies at Kőszeg (iASK)
csepeli.gyorgy@gmail.com

Összefoglaló

A szerzők a kémiai termodinamika módszereivel elemzik a szegregáció hajtóerejét kétkomponensű oldatokban, illetve az azt erősítő és gyengítő hatásokat. A kémiai termodinamika fogalmainak értelmezési tartományát kiterjesztik a társadalmi szegregáció fogalomrendszerére, egy többségi társadalomban élő, a többséghez képest gyengébb pozícióval rendelkező kisebbségi társadalmi csoport szegregációját tárgyalva. Egy esettanulmányon alapuló szimulációs modell eredményeire támaszkodva megállapítják, hogy a szegregáció objektív jelenség, amelynek hajtóereje a homofília keresése mind a többségi, mind a kisebbségi társadalmi csoportokon belül. Megállapítják, hogy a szegregáció relatív mértéke csökken a szegregált kisebbség lélekszámarányának növekedésével. Megállapítják azt is, hogy a társadalmi mobilitás növelése mérsékeli, míg a csökkenése felerősíti a szegregációt. Megállapítják, hogy a többségi és kisebbségi társadalmi rétegek közötti szimpátia/szeretet mérsékeli a szegregációt, míg az antipátia/gyűlölködés felerősíti azt. A gyűlölködés ráadásul társadalmi szakadáshoz, sőt,

szegregációs átalakuláshoz (értsd: extrém erős szegregációhoz) is vezethet. Kiterjesztve a szilárd, polikristályos anyagokban megfigyelhető szegregációra vonatkozó modell érvényét, kijelentik, hogy a szegregáció végeredményben az egész társadalomra nézve diszruptív, mivel a homofília szempontjai szerint korlátozva az elérhető ágensek körét, gyengíti az általános kooperáció esélyeit a társadalomban.

Bevezetés

A társadalmi szegregáció alkalmával jellemzően egy többségi társadalmi csoport és egy kisebbségi társadalmi csoport közötti elkülönülés megy végbe. Hasonló jelenséget a kémiai termodinamika is ismer. Ebben a dolgozatban először bemutatjuk a szegregáció kémiai termodinamikai alapjait, majd kiterjesztjük a megfigyeléseket a társadalmi szegregációra. Azonosítjuk a társadalmi szegregáció hajtóerejét, és beszélünk arról is, hogy mit tehet a többségi társadalom ennek mérséklésére. Bemutatjuk azt is, hogy a szegregáció mérséklése a többségi társadalom hosszú távú érdeke, ellenkező esetben a társadalom (annak erős, többségi rétegével együtt) óhatatlanul válságba kerül.

Szegregáció oldatokban (= a holt anyagban)

A szegregáció (= felületi adszorpció) első tudományos leírása J. Willard Gibbstől származik (1878). Feltehetőleg Gibbs volt az első, aki felismerte, hogy egy oldat belsejében és felületi rétegében a komponensek koncentrációi különbözőek. Azt a jelenséget, amikor az egyik komponens koncentrációja a felületen nagyobb, mint az oldat belsejében, szegregációnak nevezzük.

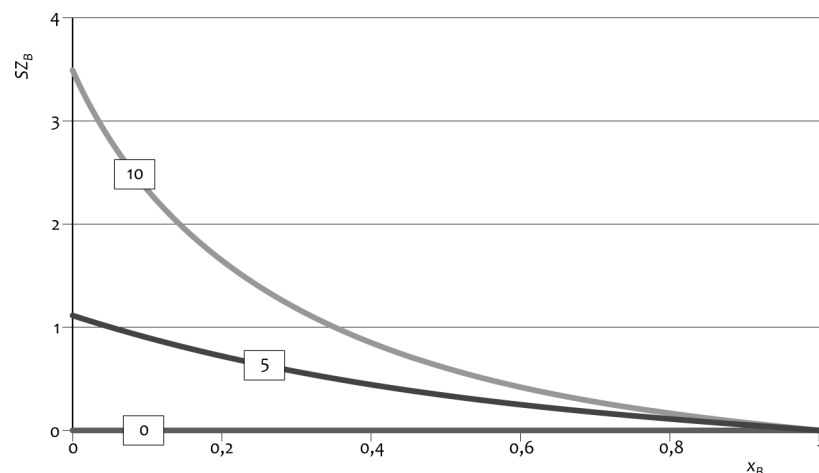
Ebben a dolgozatban a Butler-egyenletet (1932) fogjuk használni a szegregáció természettudományos leírására, ami általánosabb a Gibbs adszorpciók egyenleténél (lásd Kaptay, 2015). A Butler-egyenlet matematikai részleteit a *Mellékletben* adjuk meg. Tesszük ezt azért, mert Stephen Hawking (1988) egy jóakarójával egyetértve úgy gondoljuk, hogy egy általános célú cikk minden leírt egyenletével megfeleződik azon olvasók száma, akik nem kifejezetten az egyenletekért olvasnak cikkeket.¹

A *Mellékletben* két komponenset különböztetünk meg: az „A” komponens van többségben és a „B” komponens van kisebbségben, ráadásul a „B” komponensnek gyengébb a kohéziós energiája, ezért ő fog a felületre szegregálódni. A *Melléklet* (4) egyenletével definiáljuk a B komponens szegregációs hányadosát, aminek jele: SZ_B (ahol SZ a szegregációra utal). Ezen mennyiség értelmezése: ha $SZ_B < 0$ akkor a B komponens szegregálódik (annál nagyobb mértékben, minél nagyobb SZ_B értéke); ha $SZ_B = 0$, akkor a B komponens nem szegregálódik. Az 1–3. ábrákon a

¹ Az egyenletekre ugyanakkor szükség van ahhoz, hogy a cikk ezen tudományos kisebbség számára is hiteles maradjon, ezért azokat a folyóirat honlapjára feltett *Mellékletben* közöljük • <http://www.matud.iif.hu/2017/09/16.htm>

Mellékletben megadott egyenletekkel elvégzett számítások jellemző eredményeit adjuk meg. Mindhárom diagram y tengelyén az SZ_B paraméter van, tehát mindhárom diagram arról szól, hogy hogyan függ a különböző egyéb paraméterektől a B komponens szegregációjának mértéke. Mindhárom diagram x tengelyén a B komponens móltörtjét látjuk, aminek jele x_B , jelentése pedig: a B komponens atomjainak / molekuláinak hányada az A-B oldatban. Ha $x_B = 0$, akkor nincs jelen B komponens, ha $x_B = 1$, akkor az oldat csak a B komponensből áll, ha $x_B = 0,5$, akkor az oldatban 50–50%-ban vannak jelen az A és a B komponensek.

Az 1. ábrán három esetet mutatunk be annak függvényében, hogy a komponenseknek mennyi a kohéziósenergia-különbsége az oldatban. A dimenziómentes kohéziósenergia-különbség jele: ΔH_{CO}^* , definícióját lásd a *Melléklet* (7) egyenletével; ez a mennyiség azt fejezi ki, hogy mennyivel erősebben kötődik a többségi A komponens az oldatban, a kisebbségi B komponenshez képest. Az 1. ábrán bemutatott, „0” feliratú vízszintes vonal mentén a két komponens kohéziósenergia-különbsége zérus, azaz egyformán kötődtek az oldatban. Látjuk, hogy ekkor a szegregációs hányados is zérus, a koncentrációtól függetlenül (és a hőmérséklettől, illetve a komponensek kölcsönhatásától is függetlenül – e két utóbbi hatást nem látjuk az ábrán). Ha azonban értéke egyre nő, ezzel párhuzamosan egyre inkább nő a szegregációs hányados értéke. Ez a következtetés független az oldat összetételétől, a hőmérséklettől és a komponensek kölcsönhatási energiájától (az 1. ábra egy alaphőmérséklet és egy alap kölcsönhatásienergia-értéken érvényes). Megállapíthatjuk tehát, hogy az oldatokban a szegregáció hajtóereje a komponensek kohé-

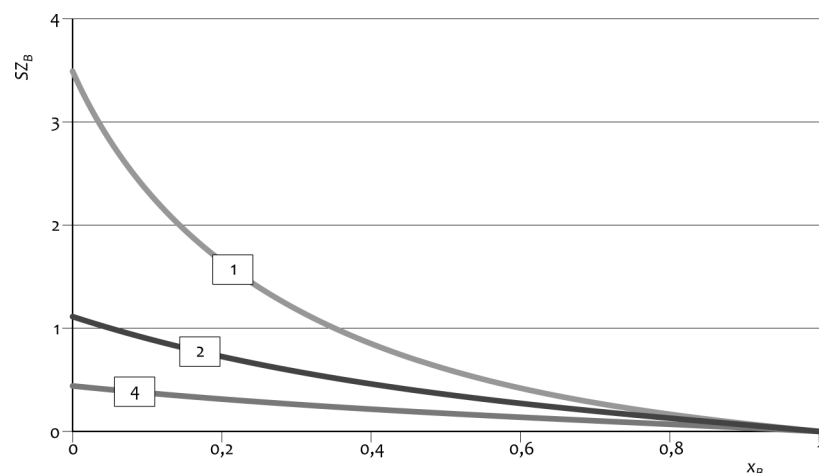

1. ábra • A szegregációs hányados függése a móltörttől, három ΔH_{COB}^{O*} érték mellett (az értékeket lásd a görbéken), a *Melléklet* (8a–b) egyenleteivel számolva (paraméterek: $\Omega^* = 0$, $T^* = 1$, az ábrán a $\Delta H_{COB}^{O*} = 0$ értékhez az $SZ_B = 0$ vízszintes vonal tartozik)

ziós energiái közötti különbség. Minden egyéb paraméter csak árnyalni tudja a szegregáció mértékét, de annak nem alapvető okozója. Ezen túl az 1. ábráról megállapíthatjuk, hogy a szegregáció mértéke csökken a szegregálódó komponens koncentrációjának növe-

kedésével, és határesetben a zérushoz tart. Ez logikus, hiszen ha a többségi A komponens eltűnik, és csak a B komponens marad hátra, az önmagát már nem tudja szegregálni.

A szegregációs hányados hőmérsékletfüggését a 2. ábrán mutatjuk be. Láthatjuk, hogy

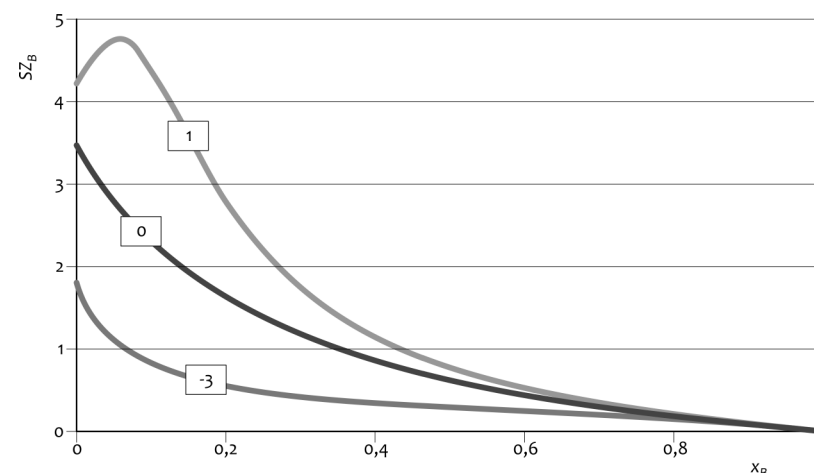
2. ábra • A szegregációs hányados függése a móltörttől, három dimenziómentes hőmérséklet-érték mellett, melyeket a görbéken tüntettünk fel (T^* definíciójához lásd a *Melléklet* 6c egyenletét), a (8a–b) egyenletekkel számolva (paraméterek: $\Omega^* = 0$ és $\Delta H_{COB}^{O*} = 10$)

a hőmérséklet növelésével a szegregáció mértéke mérséklődik. Ez az eredmény független az összetételtől, a kohéziós energiák különbségétől és a komponensek kölcsönhatásától. A kémiai termodinamika ezt azzal magyarázza, hogy a nagyobb hőmérséklet a nagyobb entrópiájú, azaz rendezetlenebb állapotokat preferálja. A komponensek véletlenszerű elhelyezkedése az oldatban márpedig rendezetlenebb állapot, mint az egyik komponens kikoncentrációja (szegregációja) az oldat felületére.

A szegregáció függését a komponensek közötti kölcsönhatási energiától a 3. ábrán mutatjuk be. A komponensek közötti dimenziómentes kölcsönhatási energia jele Ω^* , lásd a *Melléklet* (6d) egyenletét; ha ennek értéke pozitív, akkor a komponensek taszítják egymást és fordítva (ha értéke negatív, akkor a komponensek vonzzák egymást). A 3. ábráról látjuk, hogy a komponensek taszítása (pozitív Ω^* értékek) erősen növeli a szegregációs hányadost (kis B koncentrációnál a görbének még maximuma is van), míg a komponensek vonzása (negatív Ω^* értékek) mérsékeli a

szegregációt, azaz a zérus érték felé közelíti a szegregációs hányadost. A kölcsönhatási energia hatása különösen a kis B koncentrációnál érezteti a hatását, nagyobb B koncentrációnál a 3. ábra három görbéje egymáshoz simul.

A kémiai termodinamika törvényei szerint értelmezett szegregációval foglalkozó fejezet zárásaként állapítsuk meg, hogy a felületre szegregált komponens a szegregáció következtében „rosszabb” helyzetbe kerül, mintha a térfogatban maradt/maradhatott volna. Ez azért van, mert a felületre került szegregált atomok elveszítik kohéziós kötéseik egy részét ahhoz képest, mintha a térfogatban maradtak volna. Felmerülhet a kérdés, hogy ha szegregált atomnak lenni rossz, akkor mi hajtja az atomokat a felületre? A válasz: nem ők akarnak a felületre menni, oda a szükségszerűség, avagy a „közösségi érdek” löki őket. Minden fázis véges számú atomból áll ugyanis, ahhoz véges térfogat tartozik, véges térfogat viszont nincs határoló felület nélkül, ahol természetesen szintén lenni kell

3. ábra • A szegregációs hányados függése a móltörttől, három kölcsönhatási energia (Ω^*) érték mellett (az értékeket lásd a görbéken), numerikusan számolva a *Melléklet* képleteiből (paraméterek: $T^* = 1$, és $\Delta H_{COB}^{O*} = 10$).

„valakinek”. Ezek vagy a szegregált atomok, vagy a határőrök; egyikük helyzete sem irigylésre méltó. Az viszont a teljes oldal/társadalom érdeke, hogy felülete/határai jól definiáltak és jól védettek legyenek. Az élettelen és tudatlan természetben tehát a „közösségi érdek” alakítja a szegregációt. Most nézzük meg, milyen tényezőkkel magyarázhatjuk a társadalmakban fellépő szegregációt.

Szegregáció társadalmakban

Terjesszük ki az 1–3. ábrákon látható eredményeket a társadalmi szegregációra. Ehhez feltelessük meg az előző fejezetben és a *Mellékletben* használt termodinamikai fogalmakat a társadalmi fogalmaknak, a következőképpen:

komponens = társadalmi csoport; az A komponens a többségi csoport, a B komponens a kisebbségi csoport, amelynek a szegregációját vizsgáljuk.

SZ_B = a kisebbségi társadalmi csoport szegregációjának mérőszáma. Ha $SZ_B = 0$, az adott társadalomban nincs mérhető szegregáció. A szegregáció annál erősebb, minél nagyobb SZ_B értéke.

x_B = a kisebbségi társadalmi csoport részaránya a társadalomban. Mint a kémiai modellben láttuk, ha a kisebbség részaránya (x_B) nő, a szegregáció mértéke mérséklődik; ez azonban csak a látszat, valójában ez csak azért van, mert „hígul” a többségi társadalom. Ráadásul ez sem teljesen igaz akkor, ha a társadalmi csoportok között antagonizmus van; ekkor a görbe maximumon megy át – lásd 3. ábra felső görbéje.

kohéziós energia = társadalmi kohézió, széles értelemben beleértve annak minden politikai, gazdasági, kulturális vonatkozását. Az adott komponens (társadalmi

csoport) kohéziója annál erősebb, minél erősebb a gazdasági/politikai/ kulturális/ társadalmi tőkéje az adott társadalomban.

ΔH_{COB}^O = a vizsgált két társadalmi csoport kohéziójának különbsége, ami annál nagyobb, minél nagyobb a többségi csoport gazdasági/politikai/kulturális/társadalmi tőkéje a kisebbségi csoporthoz képest. Mint a kémiai modellben láttuk, a kisebbség szegregációjának hajtóereje és alapvető oka e különbség (ΔH_{COB}^O) megléte a többségi társadalom javára. A szegregáció tehát egy objektívan fellépő jelenség minden olyan esetben, ahol legalább két olyan megkülönböztethető társadalmi csoport van, melyeknek mérhetően különbözik a gazdasági/politikai/kulturális/ társadalmi tőkéje az adott társadalomban.

T^* = a hőmérséklet, ami a társadalmi mobilitás indikátora. Ha értéke zérus, akkor a társadalomban az egyéneknek nincs esélyük a csoport elhagyására, melybe beleszülettek. Mindenki az lesz, amit születéskori státusa meghatározott. Minél nagyobb T^* értéke, annál mobilabb a társadalom, és annál könnyebben és annál többen tudnak egyénileg javítani (és persze rontani is) a születésük által determinált helyzetükön. Ezért T^* növelésével a szegregáció mérséklődik és fordítva.

Ω^* = a két társadalmi csoport közötti kapcsolatot fejezi ki. Ha Ω^* értéke zérus, a két társadalmi réteg nem érzékeli egymás különbségét; ekkor ennek nincs mérhető hatása a szegregációra. Ha Ω^* értéke pozitív, akkor a társadalmi rétegek között az antipátia, extrém esetben (pozitívabb Ω^* esetén) a gyűlölködés a jellemző kapcsolat; ilyenkor a kisebbségi csoport szegregációja felerősödik. Ha Ω^* értéke negatív, akkor a társadalmi rétegek között

a szimpátia, sőt (negatívabb Ω^* esetén) a szeretet a jellemző kapcsolat; ilyenkor a kisebbségi csoport szegregációja mérséklődik.

Megállapíthatjuk, hogy amennyiben egy társadalomban legalább két, egymástól elkülönülő csoport van, melyek egyike többségben van a másikhoz képest, akkor a szegregációs folyamatok elindulnak éppen úgy, mint az anyagi világban, ahol azt láttuk, hogy a térfogati fázisban gyengébben kötött atomok szegregálódnak. Az atomoknak persze nincs identitástudatuk. Az emberek világában a kisebbségi csoport pusztán azért, mert a többségi csoporthoz képest eltérő létszámú, már eleve rosszabb helyzetben van. A *kisebbség* szó, mely ezeket a csoportokat jelöli, szemantikai erejénél fogva sugallja a kicsinységet, erőtlenséget, alárendeltséget. A szociálpszichológiai kísérletek eredményei azt mutatják, hogy a kisebbségi csoportokhoz a kísérleti személyek inkább kötnek negatív jelzőket (a többségi csoportokhoz képest), szívesebben vádolják őket visszaélésekkel, és tulajdonítanak nekik deviáns viselkedéseket, például bűnözést vagy alkoholizmust (Csepeli, 2014). Ezeket a szemantikai és kognitív hátrányokat csak súlyosbítja, hogy ha a kisebbségi csoportok gazdasági, politikai, és kulturális tőkéje az adott társadalomban mérhetően szerényebb a többségi csoport gazdasági, politikai és kulturális tőkéjéhez képest. Nem szükséges, hogy a kisebbségi csoport társadalmi tőkéje mindhárom dimenzióban alacsonyabb értéket mutasson a többségi csoport társadalmi tőkéjéhez képest. Elég, ha a kisebbségi csoport társadalmi tőkéje legalább valamelyik dimenzióban kisebb, mint a többségé. A szegregáció annál kevésbé lesz markáns, minél nagyobb a kisebbség relatív lélekszáma (%-os jelenléte) a társadalomban (ez alól kivételt képez az

antagonizmus esetén fellépő maximum – lásd 3. ábra felső görbe). A szegregáció egy társadalomban annál erőteljesebben jelentkezik, minél nagyobbak az egyenlőtlenségek a kisebbségben lévő társadalmi csoport és többségi társadalmi csoport között.

Magyar szociológusok egy magyarországi faluban megtörtént eset alapján szimulációs modellt készítettek, mely nemcsak leírni, hanem előre jelezni is képes a szegregációs folyamatokat (Tóth et al., 2011). A mintegy kétezer fő által lakott faluban 1974 előtt elkülönülten élt egymástól a roma (korabeli szóhasználatul a cigány) és a nem roma népesség. Párthatározat alapján 1974 és 1982 között sor került a cigánytelep felszámolására a faluban. Minden roma családnak lehetőséget biztosítottak arra, hogy a többség által lakott települési részekben házat vásárolhassanak maguknak (amit természetesen az állam segítségével valósítottak meg). Az akció befejeződését követően a Megyei Tanács Cigányügyi Koordinációs Bizottsága megdöbbenéssel észlelte, hogy a korábbi szegregáció nem tűnt el, hanem újratermelődött. Mint a Koordinációs Bizottság által kiadott Módszertani Füzet írja, „az a tény, hogy a régi cigánytelep helyén ma már néhány romos házban kívül semmi sincs, de a falu egyes utcái cigánytelephez hasonlóvá váltak, a folyamat, úgy gondoljuk, nem egyedi. A cigányok beköltöztek a nem cigány lakosok közé. Az állandó békétlenségek miatt a nem cigányok elköltöztek, s ezeket a házakat többnyire vásárlás révén cigányok szerzik meg. Így aztán a községnek több ‘cigánytelep’ is kialakulóban van.” (Tóth et al., 2011, 207.)

A Cigányügyi Koordinációs Bizottság megfigyelését a kutatók a Kulldorf-féle területi statisztikai elemzési módszert alkalmazva igazolták. A falu háztulajdonosait hálózatként

értelmezve a heterofil-homofil kötések arányainak változásait vizsgálták. Heterofil kötésnek minősült a cigánytelepi–nem cigánytelepi szomszédság, s homofilnek minősült a hajdani cigánytelepi–cigánytelepi kötődésen alapuló szomszédság. Kiderült, hogy az újratermelő szegregációt két paraméter határozta meg. A keresleti paraméter azt szabta meg, hogy melyik háztulajdonos hova akart költözni, s a kínálati paraméter annak függvényében alakult, hogy ki kinek kínálta a házat eladásra. A többségi, nem a cigánytelepről beköltözött háztulajdonosok kínálata és a cigánytelepről beköltözött háztulajdonosok kereslete nem véletlenszerűen alakult. A véletlenszerű kapcsolatképződéshez képest a telepiek homofiliára törekedtek, azaz olyan szomszédokat akartak, akik maguk is a telepéről jöttek, az eleve a faluban lakó háztulajdonosok pedig annál inkább telepieknek adták el a házaikat, minél több volt a környéken a cigánytelepről betelepített lakó.

A kisebbség homofilián alapuló szegregációja elkerülhetetlen. A szegregációs tendenciát, mint korábban írtuk, fokozzák a gazdasági, politikai, kulturális hátrányok.

A szegregáció törvényszerűen bekövetkezik a természetben és a társadalomban. De a kettő között van egy fontos különbség. Amíg egy oldatban a komponensek nem képesek sem önmaguk, sem a másik komponens semmilyen lényegi jellemzőjének megváltoztatására, addig a társadalomban a komponensek (egyének és csoportjaik) interakcióban határozzák meg önmaguk és partnereik identitását, mindezt ráadásul időben változóan. A társadalomban következképpen jóval nehezebb a szegregáció előrejelzése. A szegregáció sokkal inkább úgy írható le, mint egy attraktor. Ha fennállnak a feltételek, akkor hosszú távon a társadalom e stabil attraktor

felé törekszik. Nem tudható, hogy hol és mikor jön létre az állapot, de az tudható, hogy létre fog jönni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tudatos és a társadalom jövőjéért felelősséget érző elit a szegregációra mint attraktorra hivatkozva semmit se tegyen a szegregáció ellen, hiszen három olyan eszköz is van a kezében, amellyel mérsékelheti a szegregáció mértékét (amivel nemcsak jótékonykodik, hanem növeli saját hosszú távú túlélésének esélyeit is):

- a) mérsékeli a kisebbség gazdasági/politikai/kulturális/társadalmi lemaradását; ehhez a többségi csoportnak erőforrásokat kell áldoznia a kisebbség politikai, kulturális, gazdasági emancipációja érdekében.
- b) növeli a társadalmi mobilitást; ehhez a társadalom minden tagjára kiterjedő esélyegyenlőség megteremtésén keresztül vezet az út.
- c) elősegíti a kooperáció kultúrájának elterjedését, építi a bizalmat, mely az egymásba vetett és az intézményekbe vetett hit erejével növeli a társadalmi kohéziót (Széchenyi, 1830). Az evolúcióból kiderül, hogy azok a populációk sikeresek és maradnak életben, melyek tagjai összefognak, és közösségként szállnak versenybe a nem hozzájuk tartozó többiekkel. A túlélésért folytatott versenyben elért siker előfeltétele tehát a kooperáció (Smith – Szathmáry, 1997).

Ha ezek a lépések elmaradnak, a társadalmi együttélés csődje elkerülhetetlen. A reális társadalmi esélyegyenlőség hiányában a társadalmi tőke egy-két dimenziójában előnyös helyzetű, de más tekintetben diszkriminált, lélektanilag hátrányos helyzetű kisebbség ellen a többségben kollektív irigység, *ressentiment* jelenik meg, ami kezelhetetlen konf-

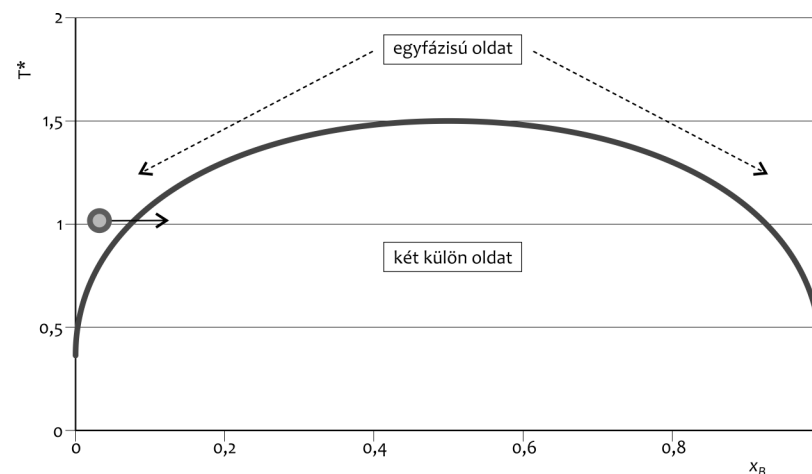
liktusokhoz vezet. Még rosszabbak az előrejelzések abban az esetben, ha a társadalmi tőke valamennyi dimenziójában hátrányos helyzetű kisebbség tagjai előtt zárulnak be az emancipáció pályái. A kirekesztettség, az esélytelenség, a munkanélküliség talaján jön létre a „szegénység kultúrája” (Lewis, 1968), melynek része az anómia és a gyermekszülés.

Ha az állami költségvetés nem a kisebbség taníttatására és társadalmi felzárkóztatására biztosít forrásokat, hanem csupán az életfeltételek minimális biztosítására (beleértve a gyermekek után járó támogatásokat) törekszik, a kisebbségi csoport létszáma a többségi csoport létszámához képest nagyobb ütemben fog növekedni. Ha egy társadalom erre az útra lép, akkor idővel a helyzet gazdaságilag fenntarthatatlanná válik: a társadalom termelő rétege már nem tudja eltartani egyre növekvő létszámú (kisebbségi) szegényeit. Ebben az esetben a társadalom akár szét is szakadhat. Van ugyanis a társadalmi csopor-

tok antagonizmusának (extrém esetben gyűlölködésének) egy olyan következménye, amiről eddig nem szóltunk. Erről lesz szó a következő fejezetben.

Fázissztválás oldatokban és társadalmakban

Ha egy oldatban a komponensek közötti taszítás erősödik, akkor nemcsak a szegregáció erősödik fel, hanem egy adott kritikus hőmérséklet alatt az oldat két oldatra válik szét: egy A-ban gazdag és egy B-ben gazdag oldatra. A viszonyokat a 4. ábrán bemutatott fázisdiagramon szemléltetjük, ahol a határvonal két lehetséges állapotot választ el egymástól: a határvonalon belül (az alatt) a két komponens már nem képes egy fázisban megmaradni, és két, különálló fázist képez, míg a határvonalon kívül (a felett) a két komponens még képes egy oldaton belül létezni. A 4. ábrán látható határvonal képletét a Mellékletben leírt (9a–b) egyenletek adják meg. A 4. ábra szerint a komponensek kö-

4. ábra • A Melléklet (9a–b) egyenleteivel számított fázisdiagram $\Omega^* = 3$ paraméterrel számolva (ez az ábra független ΔH_{Cob}^0 értékétől). Az ábrán a pont és a nyíl egy lehetséges kiindulási állapotot mutat és azt a folyamatot, ahogy az egyébként változatlan körülmények mellett (konstans Ω^* és T^* értékek mellett) a rendszer állapota a B komponens koncentrációjának növelésével az egyfázisú tartományból a kétfázisúba megy át, azaz az eredetileg egy fázis kétfelé szakad.

zötti tasztást a hőmérséklet növelésével lehet ugyan kompenzálni, de minél nagyobb a tasztítás mértéke, ehhez annál nagyobb hőmérsékletre van szükség. A 4. ábráról az is kiderül, hogy ha a B komponens kis koncentrációban van jelen, azt könnyebb (alacsonyabb hőmérsékleten is lehetséges) egy fázisban tartani az A komponenssel, szemben azzal az esettel, mint amikor a B komponens koncentrációja az 50%-os érték felé közeledik.

Fentiek társadalmi értelmezése egyszerűen adja magát, ha a „fázis” = „ország” (társadalom) analógiát használjuk. Ha tehát növekszik a két társadalmi csoport közötti antagonizmus (gyűlölködés, diszkrimináció, előítéletesség), akkor felmerül az ország kettészakadásának a veszélye, különösen kisebb társadalmi mobilitás, és/vagy növekvő kisebbségi lélekszám esetén. A növekvő antagonizmust ugyan elvileg lehetne kompenzálni a társadalmi mobilitás növelésével, ám e kettő között valószínűleg pozitív korreláció van: minél nagyobb mérvű az antagonizmus, annál kisebb az átjárás a két csoport között.

A 4. ábrán bemutatottak ismeretében a többségi társadalomnak az előző fejezetben felsorolt három lehetőséget tanácsos alkalmaznia (lehetőleg mindhármát egyszerre), mert különben a törés óhatatlanul bekövetkezik (lásd a 4. ábrán a pont mozgását egyéb konstans körülmények között a kisebbség részarányának növekedésével). A „fázissztétválás” persze nem feltétlenül két (vagy több) ország kialakulását jelenti, bár láttunk erre is bőven példát az ennek kedvező külső körülmények között Csehszlovákiától Jugoszláviáig, a „megbonthatatlan egységbe forrt” szovjetköztársaságokról nem is beszélve. Előfordulhat, hogy az ország formálisan egyben marad ugyan, „csak” a társadalom szakad visszafordíthatatlanul ketté.

Ne gondoljuk azonban, hogy ebből a helyzetből nincs kiút. Vegyük észre, hogy a 4. ábra csak az egymást nem szerető (gyűlölködő) társadalmi csoportok esetében érvényes. A fázissztétválás réme tehát magától eltűnik, ha a társadalmi csoportok közötti antipátiát sikerül a zérus érték közelébe nyomni, vagy még jobb: szimpátiává alakítani. Minél jobban hasonlít egymásra a két társadalmi csoport, ennek annál nagyobb az esélye. A recept tehát ugyanaz: a társadalomban meg kell honosítani a kooperáció kultúráját, követnie kell Széchenyi István 1830-ban leírt receptjét. Az államnak áldoznia kell az esélyegyenlőség biztosítására, a kisebbségi csoportok tagjainak képzésére, az életbe belépő új nemzedékek oktatására, annak érdekében, hogy elkerülje a társadalom kettészakadását.

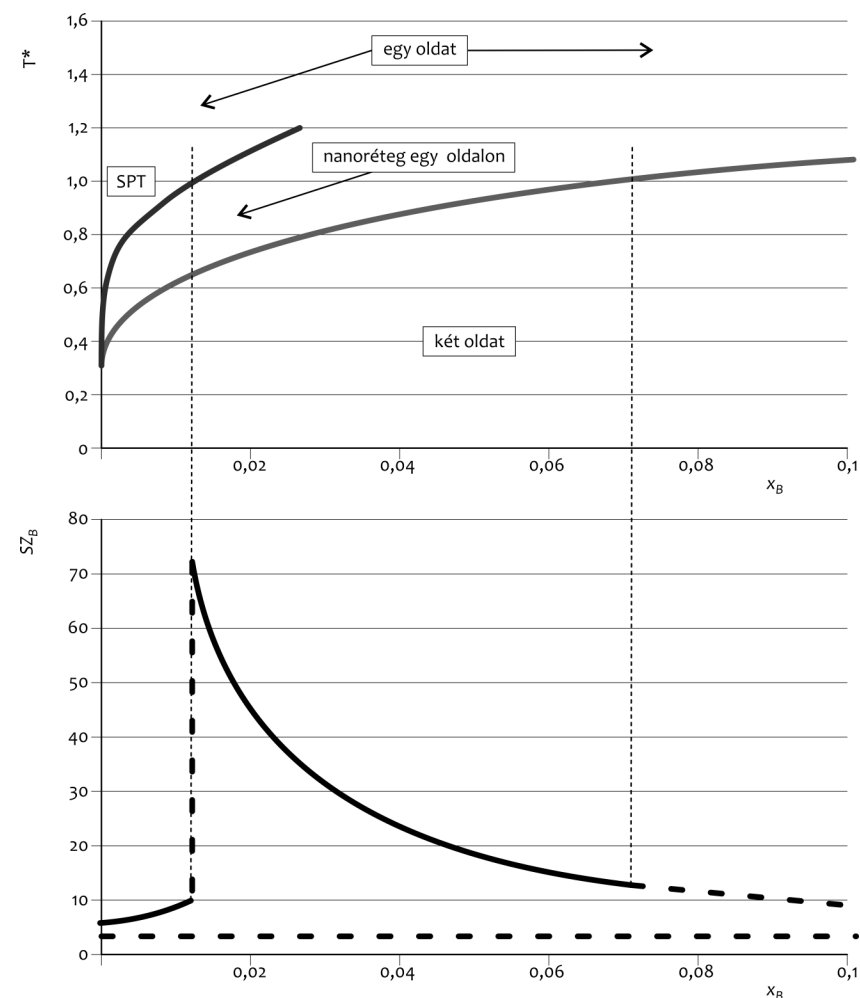
Felületi fázisátalakulás oldatokban és társadalmakban

A 4. ábrán csak a részízagságot látjuk, bár önmagában már ez is elég ijesztő. Ha azonban figyelembe vesszük a szegregációt is, a helyzet még ijesztőbbé válik. Ezt mutatjuk be az 5. ábrán, fent, amin a 4. ábrán már bemutatott vonalon túl látunk egy másik vonalat is, amit „SPT” (*Surface Phase Transition* – felületi fázisátalakulás) vonalnak nevezzük (Kaptay, 2005). Ettől a vonaltól balra az A-ban gazdag folyadékot csak relatíve kevés B fedi, míg ezt a vonalat átlépve a felület szinte csak a B komponensből áll. A vonalon átlépve szakadás következik be a felületi összetételben, ezért nő meg ugrásszerűen a szegregációs hányados (lásd 5. ábra, lent). Látjuk, hogy a felületi fázisátalakulás miatt a szegregációs hányados hirtelen egy nagyságrenddel nő meg.

Ez az állapot fokozott társadalmi szegregációt jelent, ami az előző fejezetben tárgyalt társadalmi szakadás előhírnöke. Ennek az

extrém magas szegregációnak az elkerülésére az előző fejezet végén leírt recept alkalmazható: létre kell hozni a kooperációt, a bizalmat és a tolerancia hálózatát, mely közelítheti

egymáshoz a két társadalmi csoportot. A többségi társadalom akkor jár el bölcsen, ha megteremtí az esélyegyenlőséget a kisebbség számára, bevonva a kisebbséget az érvénye-

5. ábra • A 4. ábra bal sarkának ismétlése az SPT-vonallal együtt (felső ábra, $\Omega^* = 3$), és az ehhez tartozó szegregációs hányados függése a térfogati összetételtől (alsó ábra, $\Delta H_{COB}^O = 10$, $\Omega^* = 3$, $T^* = 1$). Az alsó ábra felső vonala négy részből áll, összhangban a felső ábrával: a bal oldali rész az SPT-vonaltól balra esik, a bal szélső függőleges szaggatott vonal a felületi fázisátalakulással (SPT) kapcsolatos szakadáspont, a középső rész az SPT-vonal és a fázissztétválás határvonala közötti rész, a jobb szélső szaggatott vonal a kétfázisú tartományba extrapolált vonal. Az alsó ábra alsó vízszintes szaggatott vonalát referenciaként tüntettük fel (paraméterek: $\Delta H_{COB}^O = 10$, $\Omega^* = 0$, $T^* = 1$, ugyanez a vonal az 1–3. ábrákon is szerepel).

sülés terébe, és nem várja meg, míg „ostromlott szigetté” válik a növekvő létszámú, frusztrált kisebbség tengerében.

A szilárd, polikristályos ötvözetek esete

Eddig a fázist tekintettük rendszernek, és szóhasználatunkban a folyékony oldatok terminológiáját követtük (lásd *felületi feszültség* a *Mellékletben*). A 2. fejezetben leírt elmélet azonban nemrég kiterjesztettük polikristályos ötvözetek esetére is, amikor a kristályos szemcsék a fázisok (melyek felületén a szegregáció megvalósul), és a rendszer a nagyszámú szilárd szemcse összességéből előálló polikristályos ötvözet (Kaptay, 2016). Amennyiben egy ilyen rendszerben bekövetkezik a szegregációs átalakulás (ami az 5. ábrán látható SPT analógja), akkor a szemcséket néhány nanométer vékonyságú szegregációs réteg fogja elválasztani egymástól, olyan anyagból, amelynek sokkal kisebb a kohéziós energiája, mint a szemcséké (pontosan ezért következett be a szegregáció). Ebben az állapotban az ötvözet mechanikai tulajdonságai jelentősen leromlanak ahhoz az állapothoz képest, amikor a szegregációs átalakulás még nem ment végbe, azaz amikor a fémszemcsék egymáshoz kapcsolódnak, és azokat nem választja el egymástól a kis kohéziójú szegregációs réteg.

Ötvözeteket általában nagy teherbírású, „erős” fémekből gyártanak, melyek közül az egyik legelterjedtebb az acél. Acélból hidakat,

nagynyomású tartályokat és sok minden mászt építünk, és azt várjuk tőle, hogy álljon ellen mindenféle mechanikai romboló hatásnak, így a híd ne szakadjon le, a tartály pedig ne robbanjon fel stb. Ezen acélok egyik legnagyobb ellensége a foszfor, ami erősen szegregálódik a szemcsehatárokhöz, mivel az acélhoz képest nagyon kicsi a kohéziós energiája. Ha bekövetkezik a szegregációs átalakulás (azaz ha már foszfor-, helyesebben foszfidréteg választja el egymástól az acélszemcséket), akkor hiába vannak a szemcsék erős acélból, ha azokat egymással a gyenge foszfor (foszfid) köti össze, már relatíve kis terhelés hatására is darabjaira szakadhat az egész szerkezet (Mekler 2015).

Félő, hogy hasonló folyamatok mehetnek végbe az emberi társadalmakban is, melyek többségi csoportjai hiába fokozzák jólétüket egy-egy nagyváros „Rózsadombján”, a szegénységbe száműzött kisebbségi csoportoktól elszigetelődve. Az előnyös helyzetű többség és a hátrányos helyzetű, szegregált, kirekesztett kisebbség közötti konfliktuspotenciál hosszú távon az egész társadalom békéjét fenyegeti.

Szerzők köszönettel tartoznak Tóth Gergelynek értő szakmai tanácsaiért.

Kulcsszavak: *szegregáció, fizikai kémia, szociológia, kohézió, hőmérséklet, társadalmi mobilitás, antipátia és szimpátia, vonzás és taszítás*

IRODALOM

- Butler, J. A. V. (*John Alfred Valentine*) (1932): The Thermodynamics of the Surfaces of Solutions. *Proceedings of the Royal Society A*. 135, 827, 348–375. DOI: 10.1098/rspa.1932.0040 • <http://tinyurl.com/yaefd5u8>
- Csepeli György (2014): *Szociálpszichológia mindenkiben*. Budapest: Kossuth kiadó, 320–328.
- Gibbs, J. Willard (1875–1878): On the Equilibrium of Heterogeneous Substances. *Transactions of the*

- Connecticut Academy of Arts and Sciences*. 3, 108–248., 343–524. • <http://tinyurl.com/y7oxwef3>
- Hawking, Stephen (1988): *A Brief History of Time*. New York: Bantam Books
- Kaptay György (2005): A Method to Calculate Equilibrium Surface Phase Transition Lines in Monotectic Systems. *Calphad*. 29, 56–67. DOI: 10.1016/j.calphad.2005.04.004 • <http://tinyurl.com/ybafzvpv>
- Kaptay György (2015): On the Partial Surface Tension of Components of a Solution. *Langmuir*. 31, 5796–

5804. DOI: 10.1021/acs.langmuir.5b00217 • <http://tinyurl.com/ydyb77cc>
- Kaptay György (2016): Modeling Equilibrium Grain Boundary Segregation, Grain Boundary Energy and Grain Boundary Segregation Transition by the Extended Butler Equation. *Journal of Materials Science*. 51, 1738–1755. DOI: 10.1007/s10853-015-9533-8 • <http://tinyurl.com/ybfgmg9v>
- Lewis, Oscar (1968): *Sanchez gyermekei*. (ford: Bartos Tibor) Budapest: Euróra Kiadó
- Mekler Csaba – Baranyai Viktor – Dezső András et al. (2015): A szemcsehatár-energia, a szemcsehatár-szeg-

- regáció és a szemcsehatár-átalakulás modellezése többkomponensű ötvözetekben. *Bányászati és kohászati lapok. Kohászat*. 148, 3, 43–49.
- Smith, John Maynard – Szathmáry Eörs (1997): *Az evolúció nagy lépései*. (ford. Kustos Ferenc, Müller Viktor, Lengyel Máté) Budapest: Scientia
- Széchenyi István (1830): *Hitel*. Pest: Landerer • <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/index.htm>
- Tóth Gergely – Hajnóczky Tamás – Bozsonyi Károly (2013): A szegregációs folyamat egy sajátos modellje. In: Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós: *Kulcskérdések a társadalomtudományban 2011–2012*. 201–221. • <http://tinyurl.com/y98ftuv5>

„EX TURCIA NULLA REDEMPTIO” 1717 – II. RÁKÓCZI FERENC FEJEDELEM TÖRÖK FÖLDRE LÉP

Tóth Ferenc

történész, tudományos tanácsadó,

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
toth.ferenc@btk.mta.hu

II. Rákóczi Ferenc kétségkívül a legismertebb nemzeti hőseink egyike. Kevés olyan település létezik hazánkban, ahol ne őrizné a hajdani vezérő fejedelemléket egy utca, tér vagy intézmény neve. Rákóczi széles körű ismertsége és pozitív elismertsége ellenére a száműzetésének időszaka – a történészek eltérő véleményei alapján – már jóval árnyaltabb képet mutat. II. Rákóczi Ferenc pályafutása utolsó korszakának (1711–1735) már több neves történészünk szentelt tudományos munkát. Az elsők között Szalay László, Thaly Kálmán és Márki Sándor foglalkozott behatóbban ezzel a témával. Munkáik a kor nemzeti függetlenségi ideológiájának megfelelően jelentős aktuálpolitikai szerepet kölcsönöztek bujdosó fejedelmünk emlékének. A 19. század romantikus nemzeti függetlenségi lelkesedéstől áthatott Rákóczi-kultusza a Rodostóban elhunyt fejedelem hamvainak hazahozatala idején (1906) érte el tetőpontját, és vezette be örökre II. Rákóczi Ferencet a legnevesebb magyar uralkodók és nemzeti hősök előkelő panteonjába. Az idilli képet egy addig kevésbé ismert történész, Szekfű Gyula kritikusabb hangvételű munkája zavarta meg. *A száműzött Rákóczi* 1913-as meg-

jelenése kétségkívül fordulópontot jelentett a téma kutatásának menetében. Addig feltáratlan levéltári források alapján Szekfű rámutatott az emigrációban élő Rákóczi tevékenységének árnyoldalaira is, és kiemelte személyiségének gyengeségeit. Szembefordulva a romantikus, idealizáló történetírással, Szekfű tudományos kritikával, ám aktuálpolitikai jellegtől sem mentesen kezelte a tragikus sorsú fejedelem utolsó húsz évének eseményeit, amelyet a történeti fejlődéssel ellentétes folyamatnak ítélt. A könyv fogadtatása meglehetősen viharosnak volt mondható, és a modern magyar történetírás egyik legnagyobb vitáját gerjesztette. A személyeskedéstől sem mentes, végletekig átpolitizált vitából született *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* című könyvében Szekfű a következő – ma is megzavartató – szavakkal vonta le annak szomorú tanulságait: „Magyar tragédia, magyar szomorúsággal adtam elő. Nem panaszkodom, sorsom is magyar érette: gúny, félreismerés, üldözés, hazaárulás vádja! Nem vagyok sem kuruc, sem labanc. Magyar történetet írok, nem labancot, bár ilyent írni épp úgy nem volna szégyen és rossz magyarság jele, mint kuruc történetet írni sem az.”

FRANÇOIS II. PRINCE DE TRANSILVANIE

Son Altesse Sérénissime est fils de François Prince Rakocz, que la Cour de Vienne dépouilla de ses Etats, ayant mis garnison dans ses forteresses sous prétexte de les défendre contre les Turcs, après avoir fait périr son Père George second dans une bataille ou il fut accablé par les Turcs en l'an 1660, l'Empereur ayant dégradié aux Hongrois de le secourir selon les alliances qu'ils avoient avec ce Prince. François second ayant été arrêté contre les loix fondamentales de la République, se sauva l'an 1702 de la prison de Neustadt, après avoir inutilement demandé d'être jugé selon les memes loix. L'an 1703 il entra en Hongrie avec environ 30 domestiques, y étant appelé par la noblesse opprimée. L'an 1704 il fut déclaré Prince de Transilvanie par les Etats de cette Principauté, le Prince Abaffy, (dont le Père avoit été élu) — après les troubles causés par la Maison d'Autriche en destruction de celle de Rakocz — y ayant renoncé. L'an 1705 il fut élu Duc de la Confédération Generale de toute la Hongrie. L'an 1707 il fut installé en Transilvanie et reçut le serment de fidélité des Etats, la même année ce Prince fut appelé au Couronne de Pologne, que de justes considérations l'ont empêché d'accepter. Il est parvenu avoir des Armées considérables, ayant toujours combattu contre environ 50 mil hommes, troupes réglées, rasciennes, ou milices armées. Il a pris Neuheisel, Tokkay, Szakmar, Gran, Cassovie, Agria, Nitria, Munkacs, Murany, Hust, Unghvar, et plusieurs autres places Celebres et bien fortifiées. Il a livré plusieurs batailles qui ont beaucoup coûté, Crutz General de l'Empereur fut défait et pris en l'an 1703; le Gnal. Schlik entièrement battu la même année. L'an 1704, les Generaux Rabatta a S. Gothard; et Richan pres de Tirmau furent aussi défaits: ce dernier pris avec pres de 2 cens officiers. la bataille livrée au Gnal. Heister l'an 1704 demoura douteuse, les Autrichiens maitres du champ de bataille ayant perdu 4 fois autant de monde que les Confederés. Celle de Wutkert de l'an 1710 fut avantageuse, ayant servi à ouvrir le passage de Neuheisel, les Rasciens et les Cravates ont été aussi battus en différentes occasions, sur tout l'an 1708, commandé par le comte Heister qui fut fait prisonnier de guerre. un grand nombre d'officiers Autrichiens et autres, personnes de condition ont été prises pendant cette guerre et échangés selon le cartel. les Cources continuelles dans les pais hereditaires de la Maison d'Autriche, les troupes que le Prince de Transilvanie a occupées et d'autres qu'il a empêché de la servir, ayant en même temps privé des sommes immenses d'argent et d'une tres grande quantité de vivre, quelle auroit tiré de toute l'étendue de ces pais, a fait que cette maison s'est empressée de conclure la Paix avec Caroly avec promesse de garder pour l'avenir inviolablement les libertez et immunités de la République.

L'Archiduc ne fait pas difficulté de dire que cette guerre de Hongrie et de Transilvanie est une des principales causes de la perte qu'il fait de la Monarchie Espagnole.

Avec Permission.

A kérdés kutatásában jelentős további eredményeket hoztak Zolnai Béla és Émile Pillias kutatásainak eredményei, amelyek újabb források alapján elsősorban az emigráns fejedelem szellemi fejlődését emelték ki. A kérdés kutatása több évtizedes megtorpanás után Köpeczi Béla 1991-ben megjelent nagyszabású tudományos monográfiájával (*A bujdosó Rákóczi*) lépett előre, amelyben a szerző összefoglalta és részben rehabilitálta a Szekfű-féle monográfiában felvázolt negatív képet. Köpeczi Béla szinte az összes ismert szóba jöhető levéltári forrást feldolgozva, minden eddiginél teljesebb képet alkotott Rákóczi személyéről és életének utolsó korszakáról. Noha a szabadságharc 300. évfordulójának tudományos rendezvényei és kiadványai számos új eredményt hoztak a Rákóczi-szabadságharc korának hadtörténete, a diplomácia-története vagy a társadalomtörténete terén, a száműzött fejedelem történetében még sok nyitott kérdés maradt. Rákóczi Oszmán Birodalomba való távozásának kerek évfordulóján érdemes megvizsgálni, milyen újabb gondolatokkal és tanulságokkal szolgálhat e történelmi esemény számunkra?

A száműzött fejedelem francia földön

Rákóczi fejedelem a szatmári béke után rövid ideig Lengyelországban, majd 1713-tól Franciaországban keresett menedéket. Az 1713. január elején Normandiában partra szálló száműzött fejedelem egyenesen Párizsba szorult. Ahhoz már későn érkezett, hogy bekapcsolódhasson az Utrechtben folyó békétárgyalásokba, ezért a francia király környezetében próbálta a magyar függetlenségi törekvéseket támogatni. A törvényes uralkodója ellen lázadó Rákóczi jelenléte elég kényes volt a császárral éppen békét kereső XIV. Lajos számára. Ezért a Napkirály becses vendége in-

kognitóban, „Sáros grófként” volt kénytelen az udvarban meghúzni magát. A franciás műveltségű Rákóczi Versailles-ban viszonylag hamar alkalmazkodott a francia királyi udvar meglehetősen sajátos világához. XIV. Lajos személyes vendéglátásán kívül felesége távoli rokonai, úgymint a krónikaíró Dangeau márki is elősegítették beilleszkedését. Utóbbinak, valamint az ő feljegyzéseiből merítő Saint-Simon herceg emlékiratainak köszönhetően elég pontos információink maradtak fent a francia királyi udvarban folytatott tevékenységéről.

Rákóczi a kíséretével Párizs környékén, Chaillot-ban, Passy-ban, majd Clagnyban telepedett le. Jelentős kegydíjat élvezett, amely Jean Meyer francia történész szerint elérte az évi 75 000 frankot. Ez lehetővé tette számára a gondtalan életet, ugyanakkor népes kíséretének költségeire valószínűleg már nem futotta belőle. Az *Hôtel de Transylvanie* „kártyabarlangja”, amely Prévost abbé híres regényével (*Manon Lescaut*, 1731) lett világhírűvé, s amelyet Rákóczi hívei tartottak fenn, minden bizonnyal ebből a kényszerű szükségből jött létre. Szekfű Gyulával ellentétben Köpeczi Béla elképzelhetőnek tartotta, hogy Rákóczi nem is tudott a kétes hírű lokálról, más források szerint egy királyi privilégium tette lehetővé a fejedelem számára a szerencsejátékok üzemeltetését. A fejedelem XIV. Lajos életében ideje nagy részét Versailles-ban töltötte, és udvari kapcsolatait ápolta a király közvetlen környezetének tagjaival: Luxembourg marsallal, Breteuil és Maine hercegekkel, Torcy márkival és Toulouse gróffal. Az emlékiró Saint-Simon herceg nem tartozott e körhöz, s talán ennek is köszönhető az a fanyar stílusú portré, amelyet a Napkirály udvarának krónikása hagyott ránk: „*Rákóczi magas, de nem túlságosan magas férfi volt, telt alkatú, de*

nem kövér; szerfölött arányos és szép termetű, erős és izmos, arca nemes vonású, tiszteletet parancsoló, ám csöppet sem nyers; vonásai elég kellemesek, jellegük merőben tatáros. Bölcs, szerény, mértéktartó, kevésbé szellemes ember volt, de minde igyekezete a jóra és józanságra irányult; módfelett udvarias, de kívül-kívül rangja szerint; mindenkiel fesztelen, ám ugyanakkor, ami ritkaság, igen méltóságteljes is, anélkül hogy a legkevésbé dőlyfös lett volna. Ritkán szólt, de ha igen, meglepően adta elő, bár önmagáról soha nem beszélt. Rendkívül becsületes, egyenes, igaz lelkű s végtelenül bátor ember volt, szerfölött istenfélő, jámborságát sem nem fitogtatta, sem nem titkolta, s igen egyszerű volt. Titokban sokat adott a szegényeknek, sok időt töltött imádkozással, s gyorsan felszaporodott háznépe erkölcsét, kiadásait, pénzügyeit pontosan, de szelíden ellenőrizte. Nagyon jó és igen szeretetreméltó ember, a mindennapi érintkezésben közvetlen; de aki közelről megismerte, elcsodálkozott, hogy egy nagy párt vezére lehetett, és hogy világszerte feltűnést keltett.” Az utrechti és rastatti békeszerződések az emigráns kurucok teljes mellőzésével kötötték meg a tárgyaló nagyhatalmak. A magyarok ügyével szemben a császári tárgyalók sikeresen állították szembe a dél-franciaországi katalán lázadókét, és így kölcsönösen lemondtak a törvényes uralkodójuk ellen felkelt hajdani szövetségeseik támogatásáról.

Az idős XIV. Lajos halála (1715) fordulópontra jelentett Rákóczi életében. A versailles-i udvari emberből lassacskán külvilágtól elforduló remete lett. Ebben a változásban nem csupán a kormányváltás játszott szerepet, ugyanis Rákóczi már fiatal kora óta hajlamos volt a magányos vallásos elmélkedésre, s Franciaországban mélyen megérintették a janzenizmus tanai is. A Párizs környéki Gros-

bois-ban a kamalduli szerzeteseknél bérelt egy kis házat, és itt kezdte el írni *Vallomásait*, a latin nyelvű magyar vallásos irodalom egyik remekét. Visszavonulása nem jelentett teljes elszigeteltséget, hiszen folyamatosan követte a külpolitikai eseményeket. Az 1716-ban kiújuló osztrák–török háború újabb lehetőséget kínált a magyarországi felkelés kirobbantására, s Rákóczi elfogadva a szultán meghívását 1717-ben elhagyta Franciaországot, és az Oszmán Birodalomba utazott.

A fejedelem döntése a távozás mellett

A források egybehangzó állítása szerint Rákóczi 1717. szeptember 16-án Marseille-ben szállt hajóra, és október 10-én lépett török földre Gallipoliban. A francia udvarban sokan értetlenül szemlélték a fejedelem elhatározását, jó példa erre a híres francia emlékiró, Dangeau márki 1717. augusztus 23-i naplófeljegyzése is, amely így szól: „Teljességgel érthetetlen, hogy e férfiú, aki sok vihar után végre csendes révbé ért, megint a hullámok kényére bízta magát, és akadtak kitűnő szellemek, akik – amikor jóhiszeműen tanácsukért folyamodott – arra biztatták: vágjon neki e veszedelmes útnak.” Dangeau márki megjegyzése ellenére Rákóczi franciaországi tartózkodása egy cseppet sem volt a korabeli francia kormányzat ínyére, és az uralkodó Régens, az orléans-i herceg országa szövetségi rendszerének gyökeres megváltoztatását tartva szem előtt kifejezetten támogatta Rákóczi távozását. Ez a távozás azonban korántsem volt egyszerű dolog. Rákóczi *Vallomások* című munkája szerint igen óvatosan kezdte előkészíteni az utazását. Saját bevallása szerint az osztrák–török háború híre mellett a Spanyol Királyságban a Giulio Alberoni kardinális, államminiszter vezetése alatt készülődő újabb háború reményében határozott az

utazás mellett. Az utazást számos előre nem látható esemény hátráltatta. A császári kéme-
ket kijátszva a legnagyobb titokban zajlott a
fejedelelem és kísérete hajóútjának előkészítése.
Rákóczi már augusztusban Marseille környé-
kén várakozott, ahol hamarosan felismerték.
A fejedelem „háza népe” már szeptember
15-én hajóra szállt, de ő maga továbbra sem
tudott elindulni, mivel a szultánnak és a
nagyvezírnek szánt ajándékai még nem érke-
tek meg. Ráadásul komoly dilemmát jelentett
számára az is, hogy itt érte az a hír, hogy
Savoyai Eugén herceg augusztus közepén
döntő győzelmet aratott a törökök felett
Nándorfehérvárnál. Erről a belső vívódásáról
Rákóczi később így emlékezett vissza *Vallomás*
című művében: „Barátaim vissza akartak
tartani az út folytatásától; visszatérésre szólí-
tott a magány szeretete, melyet a karthauzi
kolostor megújított. Miután azonban a ma-
gányban tőled kértem tanácsot, Uram, érez-
tem, hogy szívem az egyedül benned való
bizalomban megerősödik minden veszély
vállalására. Nem hatott rám a törökök veresé-
ge és a legyilkoltak hatalmas számának száj-
ról szájra adott híre, az erőd elvesztése, csak az
elkövetkezendő béke. Ezt pedig csupán uta-
zásommal remélhettem elhalasztani vagy
megakadályozni, s ennek nagyobb súlyt ad-
hatott a spanyol háborúról szerzett értesülés.
Jól át is gondoltam, hogy soha jobban nem
tehetek eleget a Porta elképzeléseinek és vá-
rakozásának, mint ha mellettük állok ügyeik
ily válságosra fordulásában. Alkalmat láttam
ebbe a nép és a katonaság megbecsülésének
megszerzésére, a szultán ígéreteibe vetett bi-
zalmam kimutatására. Valójában azonban
hiúk, csalfák és saját dicsőségemet szolgálók
voltak ezek az érvek a te akaratod követésének
szándéka és hite nélkül. Nem sóvárogtam
fejedelemségre, sem háborúra, nem vágytam

bosszúra, de nem borzadtam el sem keresz-
tektől, sem akadályoktól, sem a veszélyektől.
Mert egyformán kötelességem most és volt
mindig követni téged ezeken vagy azokon az
utakon, csak vezérelj engem lellem fényes-
sége!” A hajó viszonylag lassan haladt a hol
viharos, hol pedig szélcsendes levantei tenge-
ren. A kedvező szelekre várva Rákóczi még
elidőzött néhány napot a görög Syra (Szirosz)
szigetén is, ahol saját bevallása szerint névnap-
ját (október 4.) is megünnepelhette. A feje-
delem és kísérete végül október 10-én érkezett
meg Gallipoliba. Hűségese krónikása, Mikes
Kelemen így örököltette meg a tengeri út végét
jelentő partraszállás élményét: „Édes néném!
Hála legyen az Istennek, mi ideérkeztünk ma
szerencsésen, Franciaországból pedig 15.
septembris indultunk meg. A fejedelmünk-
nek Istennek halála jó egészsége volna, hogyha
a köszvény búcsút akarna tőlle venni, de re-
méljük, hogy itt a török áer elüzi. Édes néném,
mi jó a földön járni! Látja kéd, még Szent
Péter is megijedt volt, mikor a vízben sipadoz-
tak a lábai. Hát mi bünösök hogyan félnénk,
amidőn a hajónk olyan nagy habok között
fordult egyik oldaláról a másikára, mint az
erdélyi nagy hegyek. Némelykor azoknak a
tetején mentünk el, némelykor pedig olyan
nagy völgyben estünk, hogy már csak azt
vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhe-
gyek. De mégis olyan emberségesek voltak,
hogy többet nem adtak innunk, mintsem
kellett volna. Elég a, hogy itt vagyunk egész-
ségben.”

Rákócziék Oszmán Birodalomba való
érkezésével a száműzött fejedelem és kísérete
számára egy új korszak kezdődött, amely ha-
marosan vándorlásuk utolsó állomásához
vezette őket. Az emigráns magyarok csalódá-
sára a török háború már a végéhez közelített,
amikorra a szultán Drinápolyban érdemben

Mikes Kelemen, 1762 (A Nemzeti
Múzeum Történelmi Képcsarnokából)

foglalkozni kezdett a magyar emigránsok
ügyével, a pozsareváci békekötés (1718. július
2.) pedig az aktív alkalmazásuk reményét is
szertefoszlatta. Ennek következtében újra
diszkrét passzivitásba kellett visszavonulniuk,
annál is inkább, mivel a kiadatásuk is felme-
rült a béketárgyalások során. A feltűnést el-
kerülendő – és főleg a császári tiltakozás miatt
– a Fényességes Porta a Márvány-tenger part-
ján fekvő kikötővároskát, Rodostót (mai ne-
vén: Tekirdağ) jelölte ki a magyar emigránsok
szálláshelyének.

Az utolsó stáció: Rodostó

A Rodostóba való tengeri utazás szintén
fennmaradt az irodalmi emlékezetben. Egy-
részt Mikes Kelemennek köszönhetően, aki
drámai színekkel festette le a száműzött feje-
delem és szomorú kíséretének útját. A feje-
delmet és társait szállító gálya 1720. április
16-án indult el Jenikőből (a Jenikő Mikes
leveleiben előforduló megnevezés, törökül
ma is Yeniköy), és harmadnapra ért Rodos-
tóba. Az emlékiró Mikes felfigyelt a gályán

evező rabok között két magyarra, akikkel
beszédbe elegyedett. A gályarabokkal folyta-
tott beszélgetést megörökítő sorokból a
száműzött sors és a visszatérés reményveszté-
se sejlik fel: „Mivel én beszéltem két magyar
rabbal, akik húsz esztendőttől fogvást vannak
a gályán, és mondtam, hogy ha nem le-
hetne-e olyan módot találni abban, hogy
megszabadulhassanak. Csak azt feleltek erre:
miért mennénk mi már Magyarországon?
feleségünk, gyermekünk talám már meghol-
tanak, ott is mivel élünk; itt ételt adnak, és
megszoktuk már ezt a nyomorúságot.” Az
irodalmi értékű idézett rész leginkább azért
érdekes, mert Mikes krónikájának hitelessé-
gét nemcsak életszerűsége adja, hanem más
források is megerősítik az adatait. Dangeau
márki iratai között fennmaradt egy francia
feljegyzés, amely szintén Rákóczi Jenikőből
Rodostóba vezető útját beszéli el (*Relation du
voyage de Son Altesse Sérénissime d’Jenikuy a
Rodosto*).¹ A szöveg sokkal rövidebb és csak az
utazás tényszerű elbeszélésére korlátozódik,
ugyanakkor Mikes leírásának minden
fontos eleme (az útvonal, az utazás
módja és ideje stb.) megtalálható benne, ami
kiemeli a *Törökországi levelek* mint történeti
forrás hitelességét is.

A gályarabok Mikes által megörökített
emléke a szerencsétlen sorsú magyarok – köz-
tük a rodostói emigránsok – szimbolikus
ábrázolásává rögzült, amelynek egyfajta 20.
századi visszhangját még Illyés Gyula *Nem
menekülhetsz* című versében is megtalálhatjuk.
Hogy a Jenikőből Rodostóba utazó gályán
feltűnt-e másnak is a rabok nyomorúsága,
arról nem tájékoztat a krónikás. Ugyanakkor
egy nemrégiben felfedezett francia forrás

¹ Bibliothèque Nationale de France (Párizs) kézi-
rattára, Ms. Fr. 22.712 fol. 124–126.

Rodostó, II. Rákóczi Ferenc kápolnája, Beszédes Kálmán rajza (1891)

meglepő adatokkal szolgálhat erre is. A francia forradalom idején az egyházi javak államosítása során felmérték a francia szerzetesrendek külhoni vagyonát is. A lazaristák a konstantinápolyi követségen keresztül adtak számot a különféle kezelésükben lévő értékekről. A rend főnökének 1790. március 22-én – vagyis Rákóczi halála után ötvenöt évvel! – kelt emlékirata megemlékezik egy, a fejedelem leghűségesebb sorstársa, gróf Bercsényi Miklós nevéhez fűződő kegyes alapítványról, amelyet 1725. október 25-én hozott létre abból a célból, hogy annak kamatait a szultán szolgálatában senyvedő rabszolgáknak adják „külön figyelmet szentelve a magyaroknak” (*en ayant une attention spéciale aux hongrois*).²

² Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (Nantes-i Diplomáciai Levéltári Központ), Constantinople série A Fonds Saint-Priest Correspondance secondaire vol. 251 *Mémoire présenté à l'Assemblée Nationale, par le préfet apostolique des établissements de la Congrégation de la Mission dans le Levant* fol. 22.

Rákóczi bizonyíthatóan nem kívánt végleg letelepedni az Oszmán Birodalomban. 1720-ra viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a négyes szövetségben fontos szerepet játszó Német-római Birodalmat képviselő császárral szoros együttműködésre kényszerülő francia külpolitika számára a visszatérése elképzelhetetlenné vált. A száműzött fejedelem kényszerhelyzetbe került, s ennek következtében nem maradt más választása, mint elfogadni a törökországi menedéket. Egy kevésbé ismert bizalmas levelében, amelyet Rodostóban írt egyik francia főúri hölgynek – valószínűleg Louise-Elisabeth de Bourbon Conti hercegnének – elég nyíltan és indulatosan fogalmazta meg helyzetének fonákságát: „Az igazat megvallva, Asszonyom, nehéz indulat nélkül felidéznem az akkori helyzetemet. Tudtam, hogy a császáriak kérték a törököktől a kiadatásomat és tisztában voltam azzal is, hogy sehol Európában nem maradt számomra menedék. A spanyolországi háborúra már nem számíthattam, mivel Franciaország nyíltan szembeszállt velem,

és annyi választásom maradt volna csak, hogy vagy Alberoni kezébe adom magamat, vagy a törökökben maradok. Merjem-e elmondani mindazt a keserűséget, amit Franciaország velem szembeni viselkedése miatt éreztem, miután teljesen feleslegesen és okatlanul az Osztrák Ház ellen lázadókhhoz sorolt? Mindezt az a Franciaország tette, amely már az ötödik generáció óta elismerte családom szuverén jogait és úkapámmal az utódaira is vonatkozó szövetségben állt. Azt követően is több kötelezettséget vállalt velem és elismert Erdély fejedelmének is, amely méltóságot az elhunyt király minisztere útján formálisan is megerősített, illetve leveleiben személyesen is biztosított arról, hogy az érdekeimet soha nem hagyja el és a sajátjaéhoz hasonlóan szívén viseli őket, de mégis megtagadta tőlem a menedékjogot, amely a népek jogán is megilletett. Úgy tűnt számomra, hogy Franciaország a bécsi udvar bosszújának eszközévé vált, amely éppen az inánsi való lelkesedés és ragaszkodás miatt üldöz. De nem volt gyógyír a bajaimra és mivé lettem volna Isten kegyelmének forrása nélkül! Ez pedig belső vigaszával erősítette gyengeségeimet és megfékezte balszerencsés természetem heves megnyilvánulásait, amelyeket oly jól ismer Ön is, Asszonyom, és amelyeket jogosan nevezett nagyraágyónak. A szerencsém mindebben csak azon múlt, hogy a gondviselés kezébe helyeztem magamat, amely a törökök karjával óvott meg a keresztények üldözéseitől. Ez lenne hát a sorsom, Asszonyom, és még nem is olyan régen Brenner apátnak is úgy nyilatkozott a miniszter, hogy parancsot adtak arra, hogy ne engedjenek vissza Franciaországba, noha erre az orléans-i herceg jóváhagyása és engedélye nélkül még gondolni sem mertem volna.”³

³ Österreichisches Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár, Bécs) Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen Türkei I. Türckica 195 fol. 17-18.

Ostrod volt-e Rodostó?

A magyar emigránsok Rodostóba való megérkezése után jegyezte fel Mikes a következőket: „És mihent ide érkezett Bercsényi úr, mindjárt anagramát csinált a város nevéből, és e' jött ki belőle: ostrod. Ez igen hozzáillik a bujdosókhoz.” Az első negatív élmények után, a magyar bujdosók egy új emigrációs szellemi központot hoztak létre a Márvány-tenger partján fekvő soknemzetiségű kisvárosban. Rákóczi Rodostóból is igyekezett aktívan bekapcsolódni a nemzetközi politikai életbe. Követeket és emlékiratokat küldött a különböző európai udvarokba, elsősorban Franciaországba és Spanyolországba, valamint Oroszországba. Amíg a hivatalos diplomácia elzárkózott, a különböző kalandorok egyre inkább felismerték az öregedő fejedelem hiszékenységeiben rejlő lehetőségeket. Kapcsolatba került kora neves francia renegátjával, a hírhedt Bonneval pasával és annak magyar származású barátjával, a könyvnyomtató Ibrahim Mütefferikával is. Külföldi kalandorokba vetett bizalma kissé elidegenítette saját bujdosó honfitársaitól is az idős fejedelmet, és ezáltal tovább fokozódott elszigeteltsége. Ötvenkilenc éves korában – 1735. április 8-án, nagypénteken – betegségben hunyt el száműzött honfitársai körében.

A rodostói magyar emigránsok – s legfőként II. Rákóczi Ferenc – szellemi teljesítménye méltán érdemli meg az utókor elismerését. A látszólagos tehetetlenség, amelyre az emigráció kárhóztatta a száműzött fejedelmünket, a bölcséleti, vallási és irodalmi tevékenység felé orientálta. Rendkívül nyitott volt a különféle új eszmei irányzatok felé, amelyek erőteljes hatása kimutatható az emigrációban írt műveiben is. A janzenizmus meghatározó jelentőségű volt a franciaországi Grosbois-

ban és Rodostóban keletkezett francia és latin nyelvű munkáiban. (*Vallomások, Politikai és erkölcsi végrendelet, Emlékinatok*). A török földre menekült utolsó fejedelem értékes gondolatokat hagyott hátra, amelyek aktualitásai a mai olvasót is elgondolkoztatják. Egyik kevésbé ismert, a *Bölcs Musztafa beszélgetése egy Zarándoknak nevezett franciával* című, d'Andrezel vicomte francia nagykövetnek küldött kéziratában a vallások közötti párbeszéd és vallási türelem eszméi mellett foglal állást. Az írás alapján Rákóczi jól ismerhette az Oszmán Birodalom területén élő keresztény kisebbségek helyzetét. A korabeli vallási összetűzések és keresztényüldözések feszültséggel teli időszakában az utolsó erdélyi fejedelem a vallási tolerancia eszméje mellett tört lándzsát. A dialógus formában megírt munkája konklúziójában a következő morális útmutatót adta a muszlim–keresztény konfliktusok megoldására: „E legfelsőbb lény, aki mindenható, végtelenül jó és irgalmas, minden ember lelkébe két szabályt ültetett bele, amelyeknek vezetniök kell bennünket, hogy ne tévjünk el az igazságtól, amíg a földön élünk. Ezért nevezzük e két szabályt a természet törvényének, és így azt hisszük, hogy minden ember, aki az ellen tesz, vét Isten ellen; mivel nem az akaratnak megfelelően cselekedvén, igazságtalanságot tesz. E szabályok közül az első: ne tegyük azt másoknak, amit nem akarunk, hogy velünk tegyenek; a második: tegyük meg másokkal, amit akarunk, hogy velünk is tegyék.”

Rákóczi elveit kiválóan tükrözte sikeres rodostói keresztény közösségszervező tevékenysége. Amint ismeretes, francia–oszmán „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagykövétén keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis

keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg a római katolikusok lélekszáma, és a Rákóczi fejedelem által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, de később a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozása céljából lelképásztort. Egy francia forrás azt is megerősíti, hogy a francia követség még 1773-ban is biztosított káplánt a rodostói magyarok számára.⁴ A rodostói katolikus plébánia még a 19. század folyamán is összefogta az akkorra már őseik nyelvét sem beszélő magyarok utódait. Erről tanúskodik egy Grégoire de Keosseck (Köszeghy Gergely) nevű, magát a rodostói magyar kolónia vezetőjének tituláló francia konzulágens e század első évtizedeiből fennmaradt levelezése is.

A törökországi magyar emigráció másik fontos szellemi hozadéka Mikes Kelemen életműve volt. Mikes Kelemen rendkívül érzékenyen fogta fel az emigráció szellemi hatásait, és közvetítőként megtermékenyítőleg hatott a magyar nyelvű irodalomra. Noha Mikes leghíresebb írásai, a *Törökországi levelek* csak 1794-ben jelentek meg, elfogadhatjuk azt a nézetet, amely szerint e viszonylag kései kiadás visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét. Még kevésbé ismeretek Mikes franciából való fordításai, amelyek egészen a legutóbbi időkig kéziratban marad-

⁴ „Il y a a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.” Archives Nationales (Paris) Série Affaires Etrangères B III/30 Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers ; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant fol. 56

A Rákóczi Múzeum Rodostóban
(F.Tóth Tibor felvétele)

tak. Rákóczi fejedelem szellemi hatásának tulajdoníthatjuk, hogy számos janzenista jellegű munkát is sikerült titkárának magyarra átültetnie, mint például François-Aimé Pouget Montpellier-i katekizmus (*Cathechismus formájára való közönséges oktatások*) vagy Le Tourneux abbé *Krisztus Jézus életének története* című munkája. Nem kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia követek perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, dragománokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is, ha máshogy nem is, hát kéziratok műveiken keresztül. Valószínű, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kéziratait, és talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy merített is belőlük a *Törökországi levelek* megírásakor. Mikes egyéni rodostói irodalmi munkásságát – a legújabb kutatások eredményei alapján – egyik másik rodostói magyar emigráns utóda, François de Tott francia diplomata közremű-

Sait Rüstem Rákóczi-szobra a rodostói Béke és szabadság parkban (F.Tóth Tibor felvétele)

ködésével a konstantinápolyi francia követség segítségével sikerült megmenteni.

A száműzött Rákóczi fejedelem életének ellentmondásokról sem mentes utolsó szakaszában gyakorlatilag kényszerpályán mozgott. E korszak az európai történelem nagy fordulópontjának tekinthető, amelyben két olyan nagyhatalom látványos hanyatlását figyelhetjük meg, amelyekre Rákóczi támaszkodhatott. Egyrészt XIV. Lajos halálával (1715) véget ér az európai francia hegemonia, másrészt pedig a pozsareváci békével (1718), amelynek köszönhetően a teljes történelmi Magyarország területén megszűnt a török hódoltság, az Oszmán Birodalom is súlyos vereséget szenvedett. Ennek köszönhetően Rákóczi 1717-es döntésével látszólag szabadon és logikusan választott, ám a magyar függetlenségi mozgalmak lehetőségei ekkorra már minimálisra csökkentek. Így a kényszerpályán mozgó fejedelem hűséges kísérelével igen szorult

helyzetbe került, amelyből egyenesen következett a rodostói végállomás. Politikai szempontból természetesen ez a bukást jelentette, ugyanakkor a Rákóczi-emigráció mérlege ennél jóval pozitívabb képet mutat. Az emigráns magyarok utazásaik során megismertek a kor eszméáramlataival, és azokat, igaz jelentős késéssel, de a magyar szellemi élet felé is közvetítették. Másrésztől Rákóczi és hűsége

követői – köztük a krónikás Mikes Kelemen – egy számukra teljesen új, mai szóval multikulturális környezetben hoztak létre maradandó vallási, irodalmi és kulturális értéket, amelyek üzenete napjainkig szól.

Kulcsszavak: *II. Rákóczi Ferenc, Rodostó, Mikes Kelemen, emigráció, Törökország, diplomáciatörténet.*

IRODALOM

Köpeczi Béla (1991): *A bujdosó Rákóczi*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Mikes Kelemen (1988): *Törökországi levelek – Mulatságos napok*. (szerk. Veress Dániel) Bukarest: Kriterion Könyvkiadó

Saint-Simon herceg (1987): *Emlékinatai*. (Vál., ford. és szerk. Réz Pál) Budapest: Európa Könyvkiadó

Szekfű Gyula (1913): *A száműzött Rákóczi*. Budapest: MTA • <http://mek.oszk.hu/06600/06601/06601.pdf>

Szekfű Gyula (1916): *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest: Dick Manó kiadása

Tóth Ferenc (2000): *Ascension sociale et identité nationale*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ

Tóth Ferenc (2016): *A bujdosó Rákóczi*. Budapest: Kossuth Kiadó

Zachar József (1984): *Idegen hadakban*. (Nemzet és Emlékezet) Budapest: Magvető Kiadó

Zolnai Béla (1927): *A janzenista Rákóczi*. (Széphalom Könyvtár 3) Szeged: Minerva • <http://tinyurl.com/yd6sax42>

SZEMLELETVÁLTÁS VAGY LEMARADÁS

Geges József Vasas Lívia

PhD, Ovidius InfoServices Co. Ltd. – igazgató
Semmelweis Egyetem Központi Könyvtár – oktató
ovidiusltd@mail.com

PhD, oktató,
Semmelweis Egyetem Központi Könyvtár
vasas.livia@semmelweis-univ.hu

Bevezetés

Sokan és sokféle módon elemezték már a könyvtárak megváltozott szerepét, melyet a növekvő információmennyiség feldolgozásának feladata kényszerített rájuk. A szerteágazó vizsgálatok mellett azonban természetesen, hogy számos tényező teljesen intakt maradt, mert valójában ezek állandóságában rejlik a könyvtárak évszázadokon át tartó fennmaradásának biztosítéka. A könyvtárakra minden időben úgy tekintettek, mint az értéktartó emberi tudás dokumentumainak megőrzőire, és ez ma sincs másként. Az ún. *alapfeladatok* szilárd bázisát képezik a mai intézményrendszernek, amely garancia a könyvtárak fennmaradására akkor is, ha szolgáltatásaik jellege, tartalma gyökeresen átalakul.

Nem kívánunk elemezni olyan könyvtár-történeti folyamatokat és jelenségeket, amelyek a 21. század információs társadalmának gyors fejlődésére adott válaszok vagy reakciók, még akkor sem, ha azok komoly strukturális átalakulással vagy a könyvtári szolgáltatásokat gyökeresen érintő változásokkal jártak. Látjuk, hogy az óriási átalakulás részben természetesen, részben a könyvtárak külső hatásokra mutatott önreflexiója, hisz pár évtizeddel ezelőtt aligha lehetett megjósolni például az internet megjelenése és szélesebb penetráció-

ja nyomán bekövetkezett változások mélységét, trendjét, intenzitását. Annak ellenére, hogy műszaki-, technológiai fejlődés generálta társadalmi átalakulás – mint a történelem során szinte mindig – lassabban megy végbe, az intézményrendszer pedig még ennél is később változik, a társadalmi felépítmény átalakulása sokkal gyorsabb lefolyású, mint pár évtizeddel ezelőtt. A felgyorsult folyamat kedvez az új innovatív ötletek és módszerek bevezetésének, de kevesebb idő marad a rendszerek tesztelésére. A könyvtárak, különösképpen az egyetemi és szakkönyvtárak esetében a számítástechnika nemcsak az ún. *könyvtári, könyvtár-technológiai* munkafolyamatokat gyorsította fel, de gyökeresen megváltoztatta a szolgáltatásokat – köztük a szaktájékoztatót – mint ősidők óta jelenlévő alapfeladatokat.

A könyvtárak a társadalmi felépítmény funkcionáló részei, ezért nem hagyhatók figyelmen kívül egyéb társadalomfejlődési folyamatok sem, melyek hatása a felgyorsult életritmus és főképp a valós idejű kommunikációnak köszönhetően szinte azonnal éreztetik hatásukat. A tudományos és technikai forradalom mellett a gazdasági és társadalmi átalakuláson keresztül az interkulturális környezet formálódása is erőteljesebb. Túlzottan leegyszerűsítve a jelenséget és a folyamatokat, azt mondhatjuk, hogy ez maga a globalizáció, megjegyezve, hogy annak csupán többé-ke-

vésbé adekvát megnyilvánulásai. A globalizáció gazdasági, politikai és kulturális hatásai különböző mértékben, minőségben, intenzitásban, jellegükben és lokalizációjukban is differenciáltan jelennek meg. A hazai viszonyokat alapul véve különösen fontos, hogy 2004-ben Magyarország az Európai Unió tagállama lett, mert ez egyszerre jelentett régiós politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális szerepvállalást. Ez a tény önmagában is jelentős hatással bír, mert az Unió államai közös és összehangolt programok révén erősíthetik gazdaságaikat, élénkíthetik tudományos és kulturális együttműködésüket. *Egyesülve a sokféleségben* – ez az Európai Unió jelmondata, és ebből fakadóan nyilvánvaló tény, hogy a tagországok különböző okok miatt eltérő módon ítélnének meg egyes politikai, gazdasági vagy kulturális kérdéseket.

Témánk szempontjából több fontos uniós határozat, állásfoglalás vagy programtervezet született eddigi tagságunk ideje alatt, melyek közül az egyik legnagyobb jelentőséggel bíró a 2009-ben kidolgozott, az *Oktatás és képzés 2020* európai együttműködés stratégiai keretrendszere (URL1).

A dokumentum jellegéből adódik, hogy meghatározza a szakpolitikai fejlesztések fő irányait, a célokat és határidőket, de nem a konkrét módszereket. Az uniós szakpolitika kifejezetten támogatja a tagállami erőfeszítéseket, segít megoldást találni a közös kihívásokra. Tágabban értelmezve a határozatban foglaltakat, a célok eléréséért folytatott munkamegosztásban minden szereplőnek megvan a helye és feladata, ahol legjobb tudása szerint kell helytállnia. Ez a társadalmi környezet határozza meg a könyvtárak oktatási tevékenységét is, ezért a célkitűzésekről, módszerekről, tapasztalatokról és eredményekről folyamatos tájékoztatás és eszmecsere szüksé-

ges. Ezt tesszük mi is abban a reményben, hogy megoszthassuk tapasztalatainkat azokkal, akik hasonló módon jobban szeretnék tenni a könyvtárakban végzett munkát, és bátorítani azokat, akik még az út elején járnak.

Tudásközvetítés

Érdekes, hogy a könyvtárak szerepének megváltozása, a hagyományos feladatkörök bővülése, a könyvtár-technológia fejlődése és a könyvtárak által nyújtott szolgáltatások, vagy az azok létalapját adó dokumentum- és információtipusok változása az intézmények nevének módosulását is magával hozta. Egyre több helyen használjuk a *tudásközpont* megnevezést, de rögtön tegyük hozzá: ez nem a *könyvtár* szó helyettesítője, hanem annak az általában több feladatkört ellátó integrált centrumra vonatkoztatott jelzője, amely egy nagyobb intézményen (például egyetemen) belül a tudás igazi fellegetvárának tekinthető. A külföldi könyvtárfejlesztési példákból azonban sokkal érdekesebb – a hazai könyvtárak számára is követendő – tendencia bontakozik ki. Az intézményi terek innovatív funkcióváltása (Virágos, 2016) gyökeresen átalakíthatja a könyvtárakról alkotott hagyományos képet. Sok tanulmány foglalkozik a már megvalósult projektek eredményeivel, a funkcióváltás egyetemi életre gyakorolt kedvező hatásaival. A Semmelweis Egyetem Központi Könyvtár épületének tagolt tanulótereit különösen alkalmasak a Virágos-tanulmányban felsorolt brit példák valamelyikének követésére. A néhány éve jól működő „hangos olvasó”, az emeritus professori oktató kabinet, a Szentágothai-terem vagy a kiscsoportos előadó kialakítása és az évek óta biztosított 24 órás folyamatos nyitvatartás igazolja is ezt a felvetést. Az új egyetemi tudásközpontok építészeti megoldásai, a közösségi terek

magyságai és arculatai szintén kiválóan alkalmasak a megújuló funkciók befogadására.

Nem tudhatjuk, hogy a jövőben miként hasznosítják majd ezeket a tereket, mert a technológiai fejlődés következményei ezen a téren is kiszámíthatatlanok, de ezekre a tudománykoncentrált intézményekre vár, hogy a jelenben is bizonyítsák alkalmazkodóképességüket. Csakis így tudnak megfelelni a nap mint nap jelentkező társadalmi, gazdasági és tudományos kihívásoknak, a fenntartható fejlődés érdekében végzett munka követelményeinek (Kiszl, 2017). A kihívások részletes elemzése erőnket meghaladó feladat és témánk szempontjából is kívül eső, de fontos megemlítenünk olyan figyelemre méltó írásokat és bennük megfogalmazott célkitűzéseket, melyek nélkül zsákutcába jutnánk. A Massachusetts Institute of Technology nemrégiben közzétett előzetes jelentésében, melyet Nagy Gyula és mtsai referátuma (2017) és gondolatébresztő kiegészítései alapján foglathatunk össze, megállapítja, hogy a tudáshoz való hozzáférésnek rugalmasnak, interaktív-nak, a körülményekhez legjobban alkalmazkodónak, átfogónak kell lennie. Részünkről azonnal hozzátennénk a pontosságot, a hitelességet és a megbízhatóságot. A szerzők gondolatmenetét folytatva kíváncsi, hogy mindez annak jegyében történjék, hogy a társadalom kisebb-nagyobb közösségei, szervezetei, azonos érdekek mentén szerveződő csoportjai egy *közös könyvtárba* járjanak, függetlenül nyelvüktől és földrajzi elhelyezkedésüktől vagy vallási és kulturális különbözőségeüktől. Ez a gondolat az Aspen Institute Kommunikáció és Kultúra Programja könyvtárakkal kapcsolatos fejezetében is visszaköszön. A könyvtárak társadalmi szerepvállalása, a közösség- és kapcsolatépítésben betöltött szerepe – ahogy az Aspen jelentés (URL2)

fogalmaz – „...túlmutat a tradicionális feladatkörön, a könyvek kölcsönzésén”. E megállapítások függetlenek a könyvtárak jellegétől, nagyságától, fenntartójától, fizikai vagy virtuális lététől, mert mindenkit a maga helyén és a maga szintjén ugyanaz a feladat köt össze; az intézményi tudás közvetítése.

A tudástranszfer fogalmát közelebbről vizsgálva nyilvánvaló, hogy a tudás, az információ- és ismeretanyag átadásáról beszélünk, mégis sok egymástól különböző meghatározást találunk. Az ide vonatkozó szakirodalomban fellelhetünk nagyon leegyszerűsített, precíz egysoros definíciókat, mint például az *Encyclopedia of Knowledge Management*-ben, és sokkal bonyolultabbakat is, ahogy például João J. Ferreira és mtsai (2015) látják. Vannak, akik (Barcik – Dziwiński, 2015) a tudástranszfer vizsgálatát speciális szakterületekre szűkítik le, vagy szervezetszociológiai keretek között, esetleg intézmények közreműködése révén képzelik el (King, 2011). A közvetítés helye – közeli, távoli – vagy éppen a szereplők számának figyelembevétele újfent színesíti a definíciók körét (URL3), (Molnár, 2002). Úgy véljük, a sok fogalom meghatározás közül egyet érdemes használni, ami természetesen nem a többi merev elutasítását jelenti, sokkal inkább arra utal, hogy témánk szempontjából ezt tartjuk magunkhoz közelebb állónak.

Ha arra keresünk választ, hogy miként segítheti a könyvtár például az orvostanhallgatók és a doktoranduszok képzését, akkor egyértelmű a pedagógiai, pszichológia szemléletű megközelítés, amit Molnár Gyöngyvér (2002) igen részletesen taglalt. Írása az egyik legalaposabb munka a tudás- (tanulás-) transzfer fogalom- és történetfejlődésének területén, tehát azt a szemléletet követjük mi is. „A hetvenes években bekövetkező ismeretelméleti változások, illetve a kognitív pszicho-

lógia eredményeinek hatására új megvilágításba került a tanulási transzfer fogalma és szerepe a pedagógiai kutatásokban” – írja, és e megállapításával az elengedhetetlen könyvtári paradigmaváltás korai kezdő időpontját is kijelöli számunkra. A Molnár-tanulmány jelentősen befolyásolta látásmódunkat és vizsgálódásunkat, mert utal arra, hogy a különböző elméleti háttérből kiinduló kutatók miként vélekednek a tudástranszfer fontosságáról és megnyilvánulásairól. Ezek közül különösen két elemzés állt közel hozzánk: az egyik a problémamegoldó gondolkodás fontosságának boncolgatása (Frensch – Funke, 1995), a másik pedig az analógiás eszmefuttatás (Gick – Holyoak, 1983) metodikai értelmében való tárgyalása. A pszichológiai megközelítést nemcsak felkészültségünk hiánya miatt nem taglaljuk, hanem mert úgy véljük, hogy a szervezett könyvtári oktatásban részt vevők (egyetemi hallgatók vagy doktoranduszok) alapkompeticionálai vannak olyan magas szintűek, hogy feltételezhetjük és elvárhatjuk a kérdések erőteljes kognitív megközelítését. Vannak kutatások például a kontrollhely és az információkeresési attitűdök közötti kapcsolat feltárására (McGee, A. – McGee, P., 2016), de nyilvánvaló, hogy ez csakis oktatásmódszertani értelemben lehet fontos, ezért az intézményi szemléletváltozás szükségességének indoklásához sem használható.

Indokolt a pedagógiai szemlélet előtérbe helyezése, mert az van legközelebb az intézményi oktatáshoz, a képzéshez és önképzéshez, az ismeretátadás módszertanához és végső soron a könyvtároktatási célcsoportok gondolkodásmódjának befolyásolásához. Ugyanakkor sok más egyéb stratégiai értelemben vett könyvtári „akcióterv” mellett, ebben látjuk a legnagyobb lehetőséget, mellyel a felsőoktatási könyvtárak növelni tudják presztízsiüket.

A fentieket figyelembe véve és a szakirodalomban fellelhető tudástranszfer-definíciókat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a tudástranszfer nem más, mint a társadalom intézményrendszerében, szervezeteiben felhalmozott és eltárolt ismeretanyag (kollektív tudás) közvetítése más társadalmi szereplők és szervezetek egyes tagjainak, hogy azok a megszerzett ismeretek birtokában alkotó módon használják mindazt a saját szakterületeiken. Ez a fogalom meghatározásunk ilyen formában sehol nem olvasható, de pontosan tükrözi a más kutatók számára is elfogadható közös fundamentumokat, rámutat a transzfer komplexitására, céljára és szereplőire. Az aktuális témára alkalmazva: az egyik oldalon a tudományos felsőoktatási- és szakkönyvtárak, a másik oldalon az ismereteket befogadó csoportok állnak, akik tanulmányaik vagy kutatómunkájuk során fogják felhasználni a birtokba vett ismeretanyagot. A saját megfogalmazású definíció egy másik előnye, hogy leválasztja a transzfer fogalmáról a múltat, és világosabbá teszi a paradigmaváltás utáni időszak modernebb fogalomfejlődését. Egy korszerű egyetemi könyvtárnak számos lehetősége van a rendelkezésre álló tudásbázis hasznosítására és az ismeretanyag továbbadására, de ezek közül is kiemelkedik az oktatás szerepe és jelentősége. Az egyetemi könyvtárak amúgy is intenzív pedagógia környezetben működnek, tehát nem lehet idegen tőlük az ilyen jellegű küldetés felvállalása.

Az elmúlt évek oktatási tapasztalatainak összegzése rávilágított arra, hogy tiszta és világos célokat kell kitűzni annak, aki felvállalja ezt a tevékenységet és annak felelősségét. A könyvtárak alaprendeltetéséből adódó feladatait jellegüktől és nagyságuktól függetlenül számos előírás, szervezeti és működési szabályzat, küldetésnyilatkozat vagy például a fenn-

tartó által támasztott egyéb követelmények határozzák meg. Ám a jól körülírt feladatok mellett egyre jobban növekszik a könyvtárak közvetlen szerepvállalása az oktatás folyamatában. A hazai egyetemi könyvtárak rendezvényein a szervezett, valamilyen programsorozat keretében zajló előadások száma emelkedik. A rendezvények többnyire a meglevő könyvtári szolgáltatások, valamint a rendelkezésre álló hagyományos és új típusú információforrások megismertetésére és használatuk ösztönzésére koncentrálnak. Az alkalmoszerűnek tekinthető programok többsége azonban csak a közvetlen információ- és ismeretátadást szolgálja, nem alkalmas az előzőekben már felvázolt kollektív tudás nagy hatékonysággal történő komplex közvetítésére.

Tudásunkkal a tudásért...

Tapasztalataink szerint az egyetemi könyvtárak csakis akkor tölthetik be a korszerű tudásmenedzsmentben felvázolt szerepüket, ha rendelkeznek a legszükségesebb anyagi és tárgyi feltételekkel, amelyek kiegészülnek a hatékony tudástranszfer személyi követelményeivel. A hazai felsőoktatás kiemelt intézményeinél a feltételek megléte és biztosítása nem jelent gondot, még akkor sem, ha a könyvtárak fejlesztésére szánt intézményen belüli saját eszközök vagy központi költségvetésből biztosított források időként szűkösebbek az elvártnál. Ilyenformán a korszerű oktatási formák bevezetésének nincsenek akadályai. Minden könyvtár rendelkezik a megfelelő oktatástechnikai eszközökkel, számítógépekkel, biztos információtechnológiai háttérrel. Ahhoz tehát, hogy szervezett oktatási formákat vezessenek be, nem szükséges erőt meghaladó anyagi ráfordítás. A személyi feltételek biztosítása és az emberi erőforrások mozgósítása sem jelenthet külön-

növebb gondot, noha az elvárható szintű szakmai- és pedagógiai képzettség párosítása nem mindig egyértelmű. A jól végzett könyvtári munka nem feltétlenül párosul az ismeretátadáshoz nélkülözhetetlen oktatói kompetenciákkal, képességekkel.

Az egyetemi könyvtárak szerepvállalása és az oktatás közötti kapcsolatot vizsgáló szakirodalomban nagy hangsúlyt kapnak a fenntartó egyetem tanrendjébe illeszkedő könyvtári kurzusok. Ha elfogadjuk (Rockman, 2002) azon általános érvényű megállapítást, hogy csak a célorientált tanfolyami rendszer képes biztosítani az elvárható oktatási hatékonyságot, akkor kézenfekvő, hogy a tematikájában egymásra épülő moduláris programokban rejlik a siker kulcsa. Nehéz lenne olyan akadémiai könyvtárat találni, ahol ne így gondolkodnának, és ne ezen irányelvek betartása mellett szerveznék meg intézményük oktatási rendjét. A hazai gyakorlat is azt mutatja, hogy az egyetemek tanterveiben évtizedek óta jelen vannak a könyvtárak által szervezett különböző óraszámú tanulmányi egységek. Természetes, hogy az évek során változó tartalom mellett kerülnek be a tanrendbe, de minden esetben azzal a céllal, hogy segítsék a hallgatókat a könyvtári források lehető leghatékonyabb használatában, az információ megszerzéséhez és hasznosításához szükséges műveltség megszerzésében.

A technológiai fejlődés jelen szintjén nyilvánvaló az információ mennyiségének exponenciális növekedése, jellegének, fajtájának és bonyolultságának megváltozása. Az új környezethez való alkalmazkodás a tudásközvetítés valamennyi szereplője számára kihívást jelent, ennél fogva folyamatos képzési és tanulási igényt generál. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az információ mennyisége több tekintetben is elérte a kritikus szintet,

ami nemcsak tárolási problémákat jelent, hanem a feldolgozás módjában is jelentős változást hozhat. A könyvtári kurzusokon részt vevő hallgatók többsége hozzászólt az internetes keresések kényelméhez, és többnyire ezt az attitűdöt követik szakinformáció iránti kutatásaik során. Ha más okból nem, de a rossz gyakorlat kivezetése okán mindenképp szükség van könyvtári tréningekre, amelyek során megtanulható és begyakorolható a szakirodalom kutatása, feldolgozása és megfelelő alkalmazása, függetlenül attól, hogy az eredmények a klinikai, a kutatói, illetve publikációs tevékenységbe épülnek be. A könyvtár-informatikai és irodalomkutatási tanfolyamok tematikája sok tekintetben hasonlóságot mutat. Például a kormányzati támogatással előfizetett, a felsőoktatás számára ingyenesen hozzáférhető adatbázisok (EISZ) használatára vonatkozó tréningek már részben meghatározzák a tematikai kereteket. Ezeket egészíti ki, esetenként még technikailag is hozzájuk kapcsolódik (*linkage technology*) az egyetemekre jellemző saját források bemutatása, valamint a tudományos közlés és publikációs stratégia ismeretelemei, a publikáció menedzsmentje.

A könyvtár a legjobb hely

Nincs általános érvényű szabályozás a könyvtári oktatások tartalmi és módszertani elemeire vonatkozóan, de a fenntartó egyetemek képzési rendje és követelményrendszere kellő támpontul szolgál. Természetesen számos egyéb más tényezőt is figyelembe kell vennünk, amelyek együttes hatásaként garantálható az eredményes és sikeres munka. A produktivitás azonban nehezen számszerűsíthető, és minden felmérés csakis egy pillanatnyi állapotot vetít elő. Az információ- és irodalomkeresés praktikáinak elsajátítása is csak ideig-

óráig jelent naprakészséget. A cél pedig nem ez, hanem egy hosszú távon alkalmazható gyakorlat kimunkálása és módszeres „átültetése”, mert a fejlődés megállíthatatlan. Az orvosszakmai adatbázisok terén különösen nagy az átalakulás. A rekordok számának jelentős gyarapodása mellett az információ feldolgozásának módszereiben is jókora változásoknak vagyunk szemtanúi. Az új keresőalgoritmusok tesztelésének például egyik kedvenc „terepe” a *PubMed*, mert adathalmazának nagysága, struktúrája, pontossága és egyértelműsége révén kiválóan alkalmas az esetleges hibák gyors korrigálására. A Carrot2 vagy a GoPubMed keresők használatának bemutatásával már ma is olyan extra információhoz juttatjuk hallgatóinkat, melyek elemzése után világos képet kapnak arról, hogy ugyanabból az adatbázisból szemléletesebb grafikus megjelenésű, elasztikusabb találatkezelést lehetővé tevő vagy a szemantikus keresés gyakorlati hasznosságát igazoló halmazokat nyerhetnek. Az orvostudományi információk feldolgozásának jelenlegi csúcsát jelentő IBM Watson még sokáig nem lesz elérhető számunkra. Európában is csak pár működik, de folynak itt is hasonló fejlesztések, melyek sokkal rövidebb időtávon belül a hazai orvostársadalom számára is megjelenhetnek. Természetesen nem kizárt, hogy a szakemberek csakis a könyvtárak közvetítése révén juthassanak hozzá ilyen információkhoz, de nehéz lenne erre alkalmasabb intézményt megnevezni, amely hasonló tájékoztatást nyújthatna számukra. Ha feltételezzük, hogy a könyvtár oldaláról minden tárgyi és személyi feltétel adott, akkor a szervezett előadás-sorozatok megtartásának sem lehet semmi akadálya. Az egyetemi könyvtárak nem passzív „tudásrak-tárak” vagy információátesztő pontok. Tevékenységükkel hozzáadott értéket állítanak

elő, amely abban a pillanatban semmivé foszlik, ha a tudásközvetítésben jelenleg betöltött szerepüket bármilyen külső vagy belső okok miatt nem tudnák megtartani.

Következtetések

A rendelkezések, irányelvek, jelentések vagy tudományos elemzések egyike sem a könyvtárak – mint intézmények – megmentésére születik, sokkal inkább a bennük felhalmozott tudás megőrzését szolgálják, és annak alkotó erővé válását ösztönzik. A felsőoktatás keretrendszerén belül működő tudásközpontok feladata is egyértelmű: az egyén és a csoportok szintjén segítség elő az intézményi tudás gyorsabb és eredményesebb beépülését és hasznosulását, a gazdasági, a társadalmi és kulturális – benne a tudományos – teljesítmény növelését, mindezzel a versenyképesség javítását szolgálva.

Élenjáró szerepük lehet a digitális kultúra minőségi fejlesztésében, az innovatív webtechnológiák megismertetésében, az egyetemi oktatás információigényének elsőrendű kielégítésében, valamint a tanulási, az oktatási és kutatási tevékenység hatékonyságának növelésében.

A könyvtárak képesek biztosítani a legkomplexebb tanulótérket, melyek a felsőoktatási tudásközvetítés befogadó oldali hatékonysága szempontjából az eredményes képzés alapfeltételeit jelentik.

Az információs társadalom fejlődésének jelen szintjén feltétlenül szükség van a könyvtárak által garantált biztonsági és hitelességi szűrőkre, a tudományos értéket jelentő objektivitás megtartására. Egy korszerű könyvtár mindig tartsa távol magát minden ideológiai és politikai befolyásolástól, hogy soha ne adjon teret és eszközöket az alkotó tudományos viták elfedésére.

A felhalmozott tudásanyag birtokában a könyvtárak objektív módon tudják számon tartani a tudományos produktivitást, ami egyben azt is jelenti, hogy képesek határozott segítséget nyújtani a publikációs stratégia kidolgozásában, a minőségi közlés megszerkesztésében és a tudományos eredményeket összefoglaló írások népszerűsítésében.

A könyvtárak funkcióbővülésének jelen szakaszában különös hangsúly tevődik a kapcsolatteremtésre, a kommunikációra, a tudományos együttműködésre. Semmiképpen nem vitatható, hogy a digitális kultúra fellendülése szintén ebbe az irányba hat, és képes befolyásolni a tanulási szokásokat is. A világháló növekedésének nagyságát és minőségének változását leíró elméleti írásokban és közvetlen gyakorlatban is kimutatható, hogy a web 2.0 technológiák milyen jelentős hatással vannak az információszerzési és tanulási szokásokra. Természetesen ez egyaránt inspirálja az oktatókat és a hallgatókat, valamint az ő információigényeiket kielégíteni hivatott könyvtárakat, könyvtárosokat is.

Konklúzió

Napjainkban a tudományos és egyetemi könyvtárak működésében tapasztalható változások trendje a többfunkciós üzemeltetés irányába hat. Öröndetes, hogy a hazai működési környezet nem akadályozza az átalakulást, de eredményességének alakulásában sok egyéb más tényező is szerepet játszik. Az infrastrukturális átalakulás nagyobb anyagi erőforrást igényel, melyet az intézmények nem képesek önállóan finanszírozni, de az innováció személyi feltételei szinte mindenütt adottak. A korszerű módszerek bevezetésének időszerűsége sem vitatható, hiszen konkrét feladat a törvénybe foglalt felsőoktatási stratégia irányelveinek időarányos megvalósítása.

A nemzeti cselekvési programoknak az Európai Tanács és az Európai Bizottság közös irányelvei megfelelő keretrendszert teremtenek, amely szintén kedvez a feladatok újra-gondolásának. Bátorító lehet, hogy a célkitűzések megvalósításának külső erőforrásigénye területén nincs nagy lemaradás, de a mozgósítható belső, főként humán erőtarték kihasználtsága kívánni valót hagyhat maga után. A pozitív gondolkodást és hozzáállást sok tekintetben erősíthetjük a már jól működő külföldi példák, de biztosak vagyunk abban, hogy kellő motivációval a hazai könyvtáros szakma kreativitása is aktivizálható. A feladat összetettsége megkívánja a sok szereplő közötti hatékony kommunikációt és egyeztetést,

ami egyben a sikeres alkalmazkodás záloga is. Az egyetemi könyvtárak menedzsmentjei rendelkeznek azokkal a tapasztalatokkal és tárgyalási technikákkal, amelyek alkalmassá teszik őket az egyeztetés koordinálására. A könyvtárosokat nemcsak azért tartjuk a folyamat főszereplőinek, mert az átalakulás róluk és a könyvtári szolgáltatások hatékonyabb működtetéséről szól, hanem azért, mert a szakma az utóbbi évtizedek alatt többször is bizonyította megújulásra való képességét és elszánt tenni akarását a lemaradás csökkentésére.

Kulcsszavak: *könyvtár, paradigmaváltás, felsőoktatás, egyetemi könyvtár, oktatás, infokommunikáció*

IRODALOM

- Barcik, Agnieszka – Dziwiński, Piotr (2015): Internationalization of Polish Higher Education within Knowledge Transfer and Innovation. In: Carvalho, Luisa Cagica (ed.): *Handbook of Research on Internationalization of Entrepreneurial Innovation in the Global Economy*. Hershey, PA: IGI Global, 247–271. DOI: 10.4018/978-1-4666-8216-0.ch012
- Ferreira, João J. – Fernandes, Cristina – Raposo, Mário L. (2015): Knowledge Transfer between Universities and Knowledge Intensive Business Services: An Empirical Study. In: Carmo Farinha, Luís M. – Ferreira, João J. M. – Smith, Helen Lawton – Bagchi-Sen, Sharmistha (eds.): *Handbook of Research on Global Competitive Advantage through Innovation and Entrepreneurship*. Hershey, PA: IGI Global, 320–338.
- Frensch, Peter – Funke, Joachim (eds.) (1995): *Complex Problem Solving: The European perspective*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates • <http://tinyurl.com/y9uxpqpc>
- Gick, Mary L. – Holyoak, Keith J. (1983): Schema Induction and Analogical Transfer. *Cognitive Psychology*. 15, 1–38. • <http://tinyurl.com/yacm4sh2>
- King, William R. (2011): Knowledge Sharing. In: Schwartz, David – Te'eni, Dov (eds.), *Encyclopedia of Knowledge Management*. Second Edition. Hershey, PA: IGI Global, 914–923.
- Kiszl Péter (2017): Ki viszi át...? A könyvtárak társadalmi felelősségvállalása a digitális korban. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 64, 1, 1–23.
- McGee, Andrew – McGee, Peter (2016): Search, Effort, and Locus of Control. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 126, Part A, 89–101. DOI: 10.1016/j.jebo.2016.03.001 • <http://tinyurl.com/ybe2elyw>
- Molnár Gyöngyvér (2002): A tudástranszfer. *Iskolakultúra*. 2, 65–74. • <http://tinyurl.com/y6vcqz3v>
- Nagy Gyula – Molnár Sándor – Kokas Károly (2017): A könyvtárak jövőjéről – Reflexiók egy előzetes kutatási jelentés kapcsán. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 64, 2, 64–82.
- Rockman, Ilene F. (2002): Strengthening Connections between Information Literacy, General Education and Assessment Efforts. *Library Trends*. 51, 2, 185–198. • <http://tinyurl.com/y9cum4hy>
- Virágos Márta (2016): Innovatív könyvtári terek a felsőoktatási tudásközvetítés (tartalomközvetítés) megújításában. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 63, 9, 331–339. • <http://tinyurl.com/y9gzu5c5>
- URL1: *A Tanács és a Bizottság 2012. évi közös jelentése az oktatás és a képzés terén folytatott európai együttműködés stratégiai keretrendszerének végrehajtásáról (Oktatás és képzés 2020) – Oktatás és képzés az intelligens, fenntartható és befogadó Európában* • <http://tinyurl.com/y9ymaaya>
- URL2: *Libraries Are the Fabric of a Thriving Community*. • <http://tinyurl.com/y9yhh5nk>
- URL3: *Az információs társadalom tudástranszfer innovatív módjai*. • <http://tinyurl.com/ydyserza>

Kitekintés

AGYI ÖSSEJTEK LASSÍTJÁK AZ ÖREGEDÉST

A hipotalamuszban lévő idegi összejek szabályozzák az öregedés sebességét – erre a meglepő következtetésre jutottak amerikai kutatók (Albert Einstein College of Medicine).

Dongsheng Cai és munkatársai egészséges egerekben megfigyelték, hogy az életkor előrehaladtával csökken a hipotalamikus összejek száma. A redukció kb. 10 hónapos korban kezdődik, hónapokkal az öregedés kezdeti jeleinek felbukkanása előtt. Idős korra az összejek a hipotalamuszból eltűnnek.

E megfigyelést követően középkorú egerek hipotalamuszában szelektíven elroncsolták az összejteket, és azt tapasztalták, hogy ezek az állatok a kontrollcsoport tagjainál jóval gyorsabban öregedtek, és rövidebb ideig éltek.

Ezután olyan állatok agyába, amelyeknek saját hipotalamikus összejteit elroncsolták, kívülről injektáltak ilyen sejteket. Megtették ezt egészséges egyedeknél is. A kezelés mindkét csoportban lassította az öregedési mutatók romlását, illetve javított egyes paramétereken.

Cai és munkatársai azt is megállapították, hogy az összejek olyan mikroRNS-eket termelnek, amelyek a gének kifejeződését befolyásolják. A pici RNS-darabkákat a sejtek parányi részecskébe csomagolva az agy-gérincvelői folyadékba juttatják.

Amikor a kutatók hipotalamikus összejekből kivontak ilyen csomagocskákat, és azokat a likvorba fecskendezték, az öregedés mindkét csoport tagjainál lassult. Ezt Cai és munkatársai szöveti analízisek, viselkedési tesztek, kognitív funkciók mérések, illetve izomerő- és izomkoordinációs meghatározások alapján állítják.

Most azon dolgoznak, hogy meghatározzák: melyik fajta mikro-RNS-csomag felelős az öregedés lassításáért, illetve az összejek termelnek-e másfajta „fiatalító” anyagokat is. A távlati cél természetesen az öregedés lassításához, illetve az azzal összefüggő betegségek megelőzéséhez, illetve hatékonyabb gyógyításához szükséges tudás megszerzése.

Zhang, Yalin – Kim, Min Soo – Jia, Baosen et al.: Hypothalamic Stem Cells Control Ageing Speed Partly Through Exosomal miRNAs. *Nature*. 3 August 2017. 548, 52–57. DOI: 10.1038/nature23282

A DOPAMIN NEM CSAK JUTALMAZ, A BIORITMUST IS SZABÁLYOZZA

A University of Virginia munkatársai szerint dopamintermelő idegsejtek is részt vesznek az alvás-ébrenlét, az anyagcsere, a hormonális működések és sok egyéb folyamat napi ritmusáért felelős biológiai óra működésének szabályozásában. A dopamin az agy jutalmazó rendszerének ideg ingerület-átvivő anyaga, a felfedezés tehát hozzájárulhat annak magyarázatához, hogy az örömszerzéssel járó tevékenységek miért módosíthatják a biológiai ritmust.

Az Ali Deniz Güler által vezetett laboratóriumban olyan genetikailag módosított ege-

reket hoztak létre, amelyekben a dopaminrendszer sérült volt. Fényviszonyok megfelelő hangolásával olyan helyzetet teremtettek a kísérleti állatok számára, mintha egy hatórás időeltolódással járó utazásnak tették volna ki őket. A kísérletben normál állatok is részt vettek. A kutatók azt találták, hogy a genetikailag módosított állatoknál jóval több időt vett igénybe a *jet lag*-hez való alkalmazkodás. Ez szerintük jelzi, hogy a dopamintermelő neuronok és az agy biológiai ritmust szabályozó parányi területe között visszacsatolás van.

A felfedezés hosszú távon lehetőséget adhat a *jet lag*-ból, illetve a többműszakos munkából adódó problémák célzott idegsejt-csoport befolyásolásával történő kezelésére, de egyes betegségek szempontjából is nagyon érdekes. Például Parkinson-kórban, skizofréniában, depresszióban, drogfüggőségben szenvedőknél gyakran lépnek fel alvási és a napi bioritmussal kapcsolatos problémák, amelyek tovább rontják a betegek állapotát. Egyszer talán ezekbe a káros folyamatokba is bele lehet avatkozni – mondják a kutatók.

Grippo, R. M. – Purohit, A. M. – Zhang, Qi et al.: Direct Midbrain Dopamine Input to the Suprachiasmatic Nucleus Accelerates Circadian Entrainment. *Current Biol.* 2017. DOI: 10.1016/j.cub.2017.06.084

MITŐL DOBOG A SZÍV?

Brit és dán kutatók (Liverpool John Moores University, The University of Manchester, Aarhus University, Newcastle University) kidolgoztak egy eljárást, amelynek 3D-s adataival minden eddigénél részletesebben modellezhető a szív szabályos összehúzódását biztosító ingerületvezető rendszer és a szívdobogás. Az így elkészíthető modell segítségével pontosan feltérképezhető, hogy az egészséges

szívben hol helyezkednek el az ingerületvezető rendszer sejtjei, és milyen kapcsolatban vannak a szerv többi részével. Az adatokat úgy nyerték, hogy jódollattal kezelt posztmortem szívminiókat modern röntgensugaras pásztázó berendezés segítségével vizsgáltak. A legjobb felvételeken egyenként kirajzolódtak a sejtek, a sejthatarok, és megfigyelhető volt, hogy a sejtek milyen irányokba rendeződnek.

A cél egyebek között az, hogy a mikroanatómiai adatok alapján felépített számítógépes modell közelebb vigyen a szívritmus-problémákhoz vezető folyamatok jobb megértéséhez. Ha ugyanis az ingerületvezető rendszer megsérül, és a szív valamelyik része a többi résszel nem összehangoltan húzódik össze, a pumpafunkció hatékonysága romlik. Az ingerületvezetést biztosító sejtek elhelyezkedésének ismerete a sebészek munkáját is segítheti. Például abban, hogy aortabillentyű-cserénél vagy más szív műtéténél minimálisra csökkentsék az ingerületvezető rendszer sérülésének kockázatát.

Az adatokat 3D-s nyomtatáshoz is felhasználják használni, hogy az így nyert modellek megkönnyítsék a konzultációt a kardiológusokkal és más kutatókkal.

Stephenson, R. S. – Atkinson, A. – Kottas, P. et al.: High Resolution 3-Dimensional Imaging of the Human Cardiac Conduction System from Microanatomy to Mathematical Modeling. *Nature Scientific Reports.* 2017. 7, 1, DOI: 10.1038/s41598-017-07694-8 • <http://tinyurl.com/ybfoksbz>

AZ ÁLLATVILÁG SZÍNEI

Az állatvilágban, ha a színeket tekintjük, szinte minden és mindennek az ellenkezője is előfordul. Vannak rejtőzködő és kirívó, figyelemkeltő színek, van állandó és változtatható,

szürke és tarka, mintás, csíkos, pöttyös, színjátészó.

A színeknek szerepük lehet a kommunikációban, információt hordozhatnak a fajtársak számára, védelmet nyújthatnak a ragadozók, paraziták ellen, óvhatnak az ultraibolya sugárzástól, lehet hőszabályozó funkciójuk. Az elmúlt húsz évben a spektrofotometria, a digitális képfeldolgozás és a számítógépes agykutatás új eredményeinek köszönhetően érhetővé és magyarázhatóvá váltak az első ránézésre mehökkentő megoldások is.

Nyolc ország 25 intézményének 27 kutatója jegyzi azt az összefoglaló tanulmányt, amely ismerteti az állatok színének biológiai hátterével kapcsolatos legfrissebb eredményeket, és felsorolja ennek a sok tudományterületet érintő téma még nyitott kérdéseit. Evolúcióbiológusok, ökológusok, pszichológusok, optikus-fizikusok, látáskutató fiziológusok, genetikusok, antropológusok elemzik ezt a sokféle irányból megközelíthető óriási ismeret- és kérdéshalmazt.

A legizgalmasabb kérdések közé tartozik, hogy a nanoméretű szerkezetek miképp használhatók fénysugarak terelgetésére, és ez miként alkalmazható színek dinamikus megváltoztatására. Vagy: milyen kölcsönhatás lehet a mozgás és a színek között, illetve más jellegzetesség, például a szag és a színek között.

A színek kialakulásával, genetikai hátterével, molekuláris szintű szabályozásával kapcsolatos kutatások eredményei a gyógyítástól az öltözködésen át a biztonság-technikai és katonai célú alkalmazásokig a legkülönbözőbb területeken akár közvetlen hasznosítást, felhasználást is nyerhetnek.

Cuthill, Innes C. – Allen, William L. – Arbuckle, Kevin et al.: The Biology of Color. *Science.* 4 August 2017. 357, 6350, DOI: 10.1126/science.aan0221

PLATINA HELYETT VAS

Vasat, nitrogént és szenet tartalmaz az a katalizátor-elektrod, amellyel alacsony hőmérsékleten működő hidrogén-levegő tüzelőanyag-elemben platinaelektroddal megegyező eredményt sikerült elérni a Los Alamos National Laboratory és az Oak Ridge National Laboratory kutatóinak.

A hidrogén üzemanyaggal működő járművek elterjedését nagyban segíthetné, ha az üzemanyagokból közvetlenül elektromos energiát termelő tüzelőanyag-elemekbe sikerülne a meglehetősen drága platinafémek helyett hasonló katalitikus aktivitást mutató, nagyobb mennyiségben hozzáférhető vagy olcsón előállítható anyagot találni.

A gyakorlatban is megbízhatóan és tartósan működő ilyen eszközök jelenleg kisebb-nagyobb mennyiségben platinát és/vagy más platinafémeket tartalmaznak.

Az új anyagot két nitrogéntartalmú vegyület felhasználásával állították elő. Katód-ként alkalmazva négyzetcentiméterenként 0,1 mg platinát tartalmazó katalitikus elektroddal megegyező áramsűrűséget sikerült elérni. Speciális elektronmikroszkópos technikával azt is kimutatták, hogy az oxigén redukciójában az elektrod felületén, FeN₄ aktív centrumokon megy a reakció. Ez utóbbi eredmény különösen fontos, hisz iránymutatás lehet a további elektrokatalizátorok fejlesztéséhez.

Chung, Hoon T. – Cullen – David A. Higgins, Drew et al.: Direct Atomic-level Insight into the Active Sites of a High-performance PGM-free ORR Catalyst. *Science.* 4 August 2017. 357, 6350, 479–484. DOI: 10.1126/science.aan2255

Gimes Júlia

Könyvszemle

Az „Angol beteg” igaz története Almásy László hiteles életrajza

Almásy László a múlt század legeredményesebb magyar földrajzi felfedezője, a Szahara keleti részének egyik feltárója, akinek teljesítményét és életművét politikai okokból évtizedekig hallgatás övezte, sőt megpróbálták elfeledtetni. Regényesnek mondható életútja meglehetősen korán, ötvenhat évesen ért véget súlyos betegség után egy salzburgi kórházban. Az arisztokrata család anyagiakban szűkölködő gyermeke korán saját magára lett utalva. Volt *autodealer*, sivatagi idegenvezető, pilóta, számos autós és repülőgépes kelet-afrikai kutató- és felfedező-expedíció tagja-vezetője, a trónkövetelő IV. Károly sofőrje, Rommel repülőstíztje és sivatagi szakértője az Afrika Korpsban. Vádolták fasiszta elkötelezettséggel, antiszemitizmussal, angol, német, sőt orosz kémnek is vélték, hogy a nemi eltévelyedéséről szóló mendemondákról ne is beszéljünk. Összefoglalva: különleges, ellentmondásos személyiség volt, akiről már életében számos történet keringett, halála után pedig nagyrészt megalapozatlan legendák sokasága kelt szárnyra. Talán így is maradt volna minden, ha egy film (*Az angol beteg*, 1996) világsikere és a kilenc Oscar-díj nem állítja újra reflektorfénybe, s indítja meg ismét a vitát életéről, teljesítményéről és ellentmondásos személyiségéről.

Kubassek János, az érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója – a magyar földrajzi felfedezők elkötelezett kutatója – tűzte ki célul feltárni ennek a színes egyéniségnek igaz

történetét. Nekem Selye János *Álomtól a felfedezésig* című munkája jut eszembe, amelyben – sok más hasznos tanácson kívül – leírja, szerinte hogyan készül egy tudományos könyv: fel kell vázolni annak szerkezetét, a részkérdéseit, majd – az akkori technikai lehetőségek szerint – cédulákat készíteni a részekről (manapság a számítógép jól helyettesíti a cédulákat, és sokkal könnyebb az egybeszerkesztés is, de a módszer lényege nem változott). A cédulákat sokáig gyűjtögetjük, kiegészítjük, bővítjük, aztán beillesztjük a helyükre, és kész a könyv. Persze nem minden könyvre igaz ez, és főleg nem ilyen egyszerű a dolog. De úgy képzelem, ez lehetett a célra vezető módszer jelen esetben, amivel jó huszonöt év szívós adatgyűjtésének eredményeképpen elkészült, immár harmadik, bővített kiadásban ez a mű. Az első kiadás 287 oldala így növekedhetett 463 oldalra!

Az ún. *aprómunka* révén számos új dokumentum és sok új illusztráció került elő: főként az Almásyval kapcsolatba hozható helyszínek, események, tárgyak és személyek fényképei, dokumentumok másolatai növekedtek nagy számban. Ehhez azonban a szerző a fél világot bejárva számos helyszínt keresett fel, hogy a még élő tanúkat megszólaltatva, levéltárakat felkutatva összegyűjtse emlékeiket.

A szerző alap gondolata: tárgyilagos, valószínű életrajz írása a jeles sivatagkutatóról, eredményes földrajzi felfedezőről, olyan emberről, akinek életét a XX. század vérzivataros eseményei többször szélsőségesen, csaknem

végzetesen befolyásolták. Ennek érdekében alaposan megvizsgál minden hiteles forrást, mert csakis a többszörösen ellenőrzött adatokat fogadja el, a mendemondákat így szembebesítve a valósággal.

Néhány kiragadott példa a széles körben ismert kérdésekből, legendákból:

Gróf volt-e Almásy László? Apja és bátyja jogosan viselte ezt a címet, ami neki, mint másodsülöttnek nem járt. De nem tiltakozott rendszeresen az ilyen megszólítás ellen. A tévedés elterjedésében pedig valószínűleg szerepet játszott, hogy Károly király – az ún. királypuccs szervezésekor – mások jelenlétében többször így szólította meg; s a király csak tudja, gondolhatták.

A világháborúban Almásy az Erwin Rommel vezette német hadsereg tisztje volt Afrikában. Ezzel kapcsolatosan merült fel, hogy Almásy rokonszenvezett a fasisztákkal, és önként jelentkezett a németeknél. A szerző okmányokkal bizonyította, hogy a magyar hadvezetés – Kenessey Waldemár altábornagy, a légierő parancsnoka – vezényelte német kérésre a német Térképészeti Hivatalhoz, ahonnan szaharai ismeretei miatt került át Rommelhez. A másik vád az volt, hogy német kém volt. A híres sivatagkutatót valóban azért kérték a németek, mert remélték, hogy tapasztalatai révén különleges feladatokat tud majd teljesíteni. Ilyen volt például a Salam-akció, amikor két valódi német kém vitt Líbiából Asszuánba a Nílus partjára. Az út – oda vissza a sivatagon keresztül – több hétig tartott, de Almásy és társai végig német egyenruhában voltak, Ford autóikon a német jelzéssel, ami ugye nem jellemző a kémekre. A viszontagságos, és váratlan fordulatokban, veszélyes helyzetekben bővelkedő út részleteit a szerző élvezetes stílusban írta meg.

A Salam-akciónak több szálon futó utó-

élete volt. A háború alatt Almásy könyvet írt *Rommel seregénél Afrikában* címmel, ami 1945 után az ellene folytatott népbírószági tárgyalásokon legfőbb vádpontként szerepelt, noha az ügyész nem is olvasta a könyvet és nem tudott konkrét idézetekkel szolgálni a vádlott németbarát és fasiszta voltát illetően. A tárgyalás menetét azonban az változtatta meg, hogy Germanus Gyula jelentkezett mentőtanúnak. Először nem akarták beidézni, de ő Rákosihoz mint volt diákjához fordult, aki „leszolt” a bírónak. A bíróság Germanus mondatait vélhetőleg a kommunista párt – vagy Rákosi – véleményének tartotta. Így menekült meg a feltehetően súlyos büntetéstől, de továbbra is fogságban maradt.

Szabadulása után, 1947-ben újra letartóztatták. Ismeretlen körülmények között szabadult, s ekkor hamis útlevéllel illegálisan elhagyta az országot. Triesztben az angol titkoszolgálatától kapott brit útlevelet, amellyel Rómába utazott. Ott Valderano herceg, brit ezredes szöktette meg szállodájából a kairói gép indulása előtti hajnalon az NKVD ügynökei elől (ahogy ezt a herceg a szerzőnek elmondta). Ha valóban kémkedett volna az angolok ellen, ezt a mentőakciót bizonyára nem szervezik meg, és főleg nem hagyják tovább dolgozni, kutatni Egyiptomban. A kémhistóriához tartozik, hogy még angol és orosz kémnek is beállították „jóakarói”. A szerző által kinyomozott fenti történet és további dokumentumok cáfolják a mendemondákat.

Almásy harmincas évekbeli szaharai utazásai valódi földrajzi felfedezések voltak. Alaposan megtervezett útjai közül kiemelkedik az 1932-es és az 1933-as tavaszi expedíciója. Ezek tudományos eredménye a hatalmas, eddig ismeretlen területek feltérképezésén kívül egy új kutatási módszer bevezetése volt.

Ő „találta ki” a kétféle közlekedési eszköz, az autó és a repülőgép előnyeinek összekapcsolásán alapuló kutatást. Az autókval előrehaladva ideiglenes leszállóhelyeket létesített, ahonnan a felszálló repülő széles körben nagy területeket vizsgálhatott át. Majd az így felfedezett érdekes, különleges pontokra az autókval eljutva, részletes földi vizsgálatokat, méréseket lehetett elvégezni – aztán mentek tovább, új támaszpontot kialakítandó. Földrajzi felfedező tevékenységének része, mintegy mellékterméke volt a szaharai sziklavészetek és festmények megtalálása, leírása. Ide kapcsolhatók a felfedezés és az elsőség kérdései. Almásy ugyanis kevésbé törődött eredményeinek közzétételével – jóllehet négy könyvet írt útjairól –, s így történhetett, hogy ketten is mintegy elorozták felfedezéseit. Először az olasz térképésznek, Ludovico di Caporiaccónak mutatta meg 1933-ban Ain Dua sziklakatlanjának felső barlangjaiban az állatokat ábrázoló festményeket, aki tudományos értekezést írt ezekről, megemlítve ugyan Almásy nevét, de a felfedezést magának tulajdonította. Ennél is brutálisabb volt a Gilf Kebir oldalában felfedezett festmények tudományos értékelése. A leletről tudomást szerzett Leo Frobenius német Afrika-kutató, aki közös expedíció ajánlatával kereste fel. Almásy szívesen elkalauzolta több helyszínre is, ahol útmutatásai alapján 1933/34 őszén és telén alapos feltáró munkát végeztek. A német etnológus ezután könyvet írt a leletekről, és sajtókampánnyal kísért európai előadókörútra ment. Még Budapesten is tartott előadást, de itt sem említette meg Almásy nevét, és minden érdemet magának tulajdonított. Csupán Richard Bermann, Almásy korábbi útítársa,

aki korábban maga is látta a sziklafestményeket, állt ki mellette, de az eredmény szerény volt: „ne feledjük, Amerikát Amerigo Vesputciról nevezték el, de Kolombusz fedezte fel”. Kubassek János több időt töltött a berlini Frobenius Intézetben, és az ott talált új dokumentumok közül számosat bemutat az Almásy–Frobenius közös expedícióról, és még több érdekességet is közöl könyvében. Ezek tovább árnyalják a kérdést.

A harmadik kiadás végén közel harminc oldal teljes újdonság. Ebben Almásy életművének elágazásai, következményei és utóhatásai vannak összefoglalva, melyeket itt csupán címszavakban említhetünk. Ilyen egy helyszíni riport a magyarabokról, egy eddig ismeretlen Almásy-fotóalbum felfedezése, Almásy 1942. májusi naplótöredéke, Almásy oldalági leszármazottairól szóló adatok, illetve a homoszexualitás vádjával illetett Almásy leányának feltalálása, és ennek dokumentumai.

Befejezésül feltehetjük a szerző záró kérdését: mit remélhetünk még megtudni Almásyról? A negyedszázados szívós kutatómunkával feltárt és a könyvben közzétett adatokon túl valószínűleg már nem sokat. Kubassek Jánost ismerve azonban az is feltehető, hogy tovább fog kutakodni, és ennek lesznek eredményei, de valószínűleg ezek a még rejtett adatok, történetek nem fogják alapvetően megváltoztatni azt a képet, amelyet könyvében a szerző most bemutatott. (*Kubassek János: A Szahara büvöletében – az „Angol beteg” igaz története. Almásy László hiteles életrajza. Budapest: Panoráma Kiadó, 2016, 463. p.*)

Gábris Gyula

az MTA doktora, professor emeritus
ELTE TTK, Természetföldrajzi Tanszék

Az „eziüst pillanatok” nyomában Tanulmánykötet Bekker Zsuzsa emlékére

Bekker Zsuzsa neve mindig is jól csengett közgazdász körökben. A múlt század utolsó harmadában mint a gazdasági növekedéssel foglalkozó elméleti közgazdász hívta fel magára a figyelmet. Majd egészen élete végéig mint elméletitörténész vívott ki osztatlan elismerést kollégái és a diákjai körében. 2015-ben bekövetkezett halálával komoly veszteség érte a magyar közgazdász-társadalmat. Az emlékre szervezett tudományos konferencián kollégái és tanítványai méltó módon, az általa megkezdett út folytatásával búcsúztak tőle. E tanulmánykötet ennek a konferenciának az előadásait foglalja össze és adja közre.

A kötet szerkesztői, Hild Márta és Madarász Aladár két csoportra osztotta a tanulmányokat, és ennek megfelelően két részre tagolta a könyvet. Az első rész a *Hazai tájakon* címet kapta, és hat tanulmány került ide. A válogatás szempontja jól érzékelhetően az volt, hogy olyan munkák kerültek itt egymás mellé, amelyek vagy Bekker Zsuzsa munkásságával közvetlenül kapcsolatosak, vagy pedig a régi idők nagy magyar közgazdászaival foglalkoznak. Az első tanulmány Szepesi György, amelyből bőséges információkhoz juthatunk Bekker Zsuzsa Országos Tervhivatalnál eltöltött éveiről. A személyes emlékek felidézése mellett egyúttal egy korrajzot is kapunk a hetvenes évek Tervhivataláról, a gazdaságpolitikai vitákról, a Jánossy-féle trendvonalcsoport működéséről.

Száz János az elméletitörténész Bekker képét villantja fel annak az oknyomozó munkának kapcsán, amelyben azt próbálták megtalálni oktatói és kutatói baráti körükben, hogy ki fogalmazta meg azt az összefüggést, hogy a kamatláb egyensúlyi nagyságának az

erdei fatömeg szaporulatának üteméhez kell igazodnia. A dolognak természetesen nem az a lényege, hogy egy bizonyos Karl Arndt úr fogalmazta meg a 19. század közepén és Karl Marx hívta fel rá a figyelmet, hanem az, hogy Bekker Zsuzsa és baráti köre miként viszonyult egy intellektuális kihíváshoz, végső soron egy tudományos kérdéshez. Mert ne feledjük: a kamatláb és a gazdasági növekedés üteme közötti kapcsolat (megfelelés?) ma is a közgazdaság-tudomány nagy rejtélyei közé tartozik (idézzük csak fel Thomas Piketty nagy sikerű könyvét, *A tőke a 21. században*-t).

Első hallásra merész összehasonlítás Széchenyi István, Kautz Gyula és Bekker Zsuzsa munkásságát egy keretrendszerben értékelni, amint azt tette Ivók Aurél. Az alkalmazott szempontrendszer azonban elfogadhatóvá teszi az összehasonlító elemzést, kiemelve azt a közös elemet, hogy mindhárman valamilyen szempontból hídépítők voltak. Ugyancsak izgalmas olvasmány Kovács György tanulmánya, amely ifj. Boér Elek és Surányi Unger Tivadar két világháború közötti munkásságát elemzi a gazdasági szabadság szempontjából. A világgazdasági válság, az ország elmaradott helyzete és az adott, nem kifejezetten demokratikus politikai viszonyok komolyan próbára tették a kor tudósainak elköteleződését a gazdasági szabadság tekintetében.

Farkas Beáta rövid, de annál szenvedélyesebb anyaggal képviselteti magát a kötetben. Az írás lényegében rekvium az elméletitörténet-oktatásért, amely egyre inkább kiszorul a közgazdászképzésből. Saját szavait idézve: „Bekker Zsuzsa emlékéhez akkor maradunk hűségesek, ha mindent megteszünk az elméletitörténet oktatásának folytatásáért, akkor is, ha ennek a mai korszellem nem kedvez.” (109.)

A tanulmánykötet második része a *Kitekintés* címet kapta, és nyolc tanulmányt tar-

talmaz. Olyan klasszikus elmélettörténeti tanulmányokat, amelyek külföldi tudósok munkásságának bemutatásáról, értékeléséről szólnak. Búza János és Dietmar Meyer tanulmányai kevéssé ismert közgazdászokról emlékeznek meg: Wilhelm Roscher vagy Wilhelm Launhardt nemigen tartozik az ismert közgazdászok körébe. Jóllehet az általuk vizsgált témakör, az árforradalom, illetve a térséggazdaságtan ugyancsak komoly érdeklődésre tarthat számot. Richard Cantillon és kiváltképp Francois Quesnay neve már sokkal ismerősebben cseng a közgazdasági elméletek iránt tájékozódó olvasók fülében. Csató Katalin tanulmányában azonban még azok számára is tud újat mondani ezen kutatók munkáságáról, akik itt-ott már találkoztak velük.

A kötet mindkét szerkesztője komoly, terjedelmes tanulmánnyal rukkolt ki. Madarász Aladár a *business history* területére kalauzol bennünket a Harvard Center in Entrepreneurial Research kutatói, Norman Gras és Arthur Cole munkáinak részletes elemzése révén. A vizsgálat egyik fontos, megválaszolható kérdése az volt, hogy vajon a vállalkozástörténet miként tudta megragadni a schumpeteri vállalkozó alakját. Madarász tárgyszerű ismertetése és alapos elemzése hozzásegíti az olvasót annak eldöntésére, hogy a harvardi kutatási program elérte-e célját, sikerült-e vállalkozó alakja köré csoportosítani a gazdaságtörténeti tényeket.

Hild Márta Paul A. Samuelson elmélet-történeti munkásságának értékelésére vállalkozott. Már csak azért is nagy vállalkozásnak tekinthető, mert a közel hatszáz tanulmányt felsorakoztató samuelson-i életmű közel húsz százaléka, tehát több mint százhusz munka tekinthető elmélettörténeti jellegűnek. Samuelson a Whig-történetírás hívének tekinthető, hiszen elmélettörténeti munkáinak indítatá-

sa és szemléletmódja az, hogy a korábbi időszakok nagy tudósai vajon mennyiben járultak hozzá a jelenkor közgazdasági ismereteinek bővítéséhez. Ez a közelítésmód nem meglepő annak fényében, hogy már a negyvenes években állást foglalt a közgazdaságtudomány semleges, értékmentes, egyetemleges volta, s a kumulatív, egyenes vonalú tudományfejlődés mellett. A samuelsoni felfogás bővelkedik továbbgondolásra és/vagy vitára ingerlő megállapításokban.

A mérés jelentősége igen fontos a közgazdaságtudományban, Hüttl Antónia tanulmánya ezt mutatja be történeti távlatból. Bizonyosan egyetérthetünk vele, hogy szilárd elméleti alapok nélkül nem lehet mérni és statisztikai adatgyűjtési rendszereket összeállítani, működtetni. A tekintetben azonban már valószínűleg megoszlanak a vélemények, hogy a neoklasszikus (statikus egyensúlyi) elmélet lehet-e az egyetlen adekvát elméleti bázis, amelyre mindez felépíthető.

Király Júlia a közelmúltból választott elmélettörténeti témát, az inflációs célkövetés monetáris politikájának képében. Néhány évtized alatt megérthettük az inflációs célkövetési politika tündöklését, és ha látványos buktását nem is, háttérbe szorulását mindenképpen. Míg a 90-es években minden jegybank igyekezett bevezetni, addig a 2008-as válságot követően szép csendesen megszabadultak tőle, és helyette inkább a mennyiségi lazítás politikáját alkalmazták. A történések fényében tehát igen aktuális a szerző kérdése: már csak elmélettörténeti érdekesség lenne az inflációs célkövetés, vagy ismét visszatér, ha a válság után normalizálódik a helyzet?

A makroökonómia mikromegalapozása örökzöld témává vált a múlt század 50-es éveitől, amikor létrejött a neoklasszikus szintézis: a neoklasszikus egyensúlyi mikroökonó-

mia és a keynesi, nem egyensúlyi makroökonómia (kényszer)házasága. Azóta is viták zajlanak a mikro- és a makroszint elméletileg konzisztens és gyakorlati oldalról működőképes összehangolásáról. Ezt a dilemmát mutatta be Szoboszlai Mihály értő módon tanulmányában, amely egyben a kötet zárótanulmánya is lett. A szerteágazó elmélettörténeti témakörből csak egyet emelünk ki, a figyelemfelkeltés céljából: Lawrence Klein aggregálási programját és az azt megdőntő Debreu–Mantel–Sonneschein-tétel ismertetését. A háromszáz oldalas kötet érdekes és értékes

Mozgástér és kényszerpálya

Két vaskos kötetben, több mint 1360 oldalon tárta fel Földes György történész, az MTA doktora, a Politikatörténeti Intézet igazgatója Magyarország 1956 és 1988 közötti külpolitikájának történetét. Az első kötet (538 oldal) Kádár János külkapcsolatainak széles ívű rajza, a másodikban (823 oldal) pedig a témához tartozó dokumentumok sorakoznak. A hatalmas vállalkozás komoly segítség különösen a fiatalabb nemzedékek számára egy lassan feledésbe menő kor felidézésére és megértésére.

A mai idősödő generációknak még vannak emlékei a kádári külpolitika nevezetes sikereiről és kudarcairól. Emlékszünk rá, hogy Kádárnak a Bruno Kreisky osztrák kancellárral (1970–1983) kialakult kapcsolatát az új osztrák–magyar „k. u. k.” korának analógiájaként is emlegették. Emlékszünk rá, hogy Kádár még 1968. augusztus 17-én is igyekezett Alexander Dubčeket, a Csehszlovák Kommunista Párt első titkárát figyelmeztetni a szovjetek várható bosszújára („az alapvető kérdésekben nincs 14- vagy 88-féle marxizmus, csak egy marxizmus van”, II/319.), de azután a

gyűjtemény, a tanulmányok szerzői méltóképpen adóztak Bekker Zsuzsa emlékének. A jól összeválogatott és szerkesztett tanulmányok nem terhelik meg az olvasót, maradandó olvasmányélményt nyújtanak, mondhatnánk stílszerűen a kötet címét felhasználva: bársonyos pillanatok. (*Hild Márta – Madarász Aladár szerkesztők: Az „ezüst pillanatok” nyomában, Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére. Pécs: Kronosz Kiadó, 2017, 302 p.*)

Mellár Tamás

az MTA doktora, közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár

magyar hadsereg augusztus 21-i bevonulásával maga is részt vállalt a „prágai tavasz” eltiprásában. Elég józan volt azonban ahhoz, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tett kétnapos látogatásakor 1969-ben a Gólyavárban kijelentsse: „nem kell ránk utólag koszorút aggatni, hogy nem megszállók voltak, hanem felszabadítók...” (I/102.). S emlékszünk arra is, hogy az amerikai *Time* magazin egyik 1986-os címlapján közölte Kádárnak, a felirat szerint „Magyarország politikai sakk-mesterének” arcképét, mögötte sakkfigurákkal, hátul hatalmas Lenin-képpel.

Földes György 1956 tragikus őszén kezdi történetét, s abból indul ki, hogy Kádár „három dolgot tartott szem előtt: ne térjen vissza a múlt sem a sztálinizmus, sem a kapitalizmus formájában, és a kommunista párt továbbra is meghatározó, vezető szerepet játsszon a magyar politikai életben” (I/17.). Hogy egy ilyen nagyszabású munkában elegendő-e az első kötetben ezután következő pár sor a Kádár és Nagy Imre ’56-os politikája közötti különbségek vázlatára, nagy kérdés. A szerző nyilvánvalóan nem vállalkozhatott itt 1956 problematikájának teljes körű értékelésére, de Kádárt és politikáját, ide értve külpoliti-

káját is, '56 alapos taglalása nélkül nehéz megérteni és értelmezni. Szabad György emlékezetes könyvének címét idézve itt „forradalom és kiegyezés válaszütijáról” volt szó, s nem csupán a folyamatok eredőjét kell részletező vizsgálat tárgyává tenni.

A szerző emlékeztet Ránki György tézisére mozgásteret határaitól és kényszerpályák kialakulásáról (I/33.), s e felvetést az államszocializmus időszakára alkalmazva vizsgálja. Ennek kapcsán teszi fel a maga fő kérdéseit, amelyekre azután választ keresve képet ad a Kádár-korszak külpolitikájáról. „Képviselt-e nemzeti érdekeket a magyar kormányzat 1956 után? Milyen sorrendet alakított ki a nemzeti érdekek között? Volt-e olyan ezek között a nemzeti érdekek között, amelyről lemondott? Milyen volt a kapcsolat a nemzetstratégia és a külpolitika között? Mennyiben szolgálta a külpolitika a belpolitikát? Sikerült-e kihasználni és bővíteni a magyar külpolitika mozgásterét?” (I/35.) Ha ezeket a kérdéseket összevetjük Földes György *Epilógusával*, akkor a következő, kiegyensúlyozott és alapjában meggyőző választ kapjuk: „1976 után, a romló nemzetközi helyzetben a magyar diplomácia hasznosította a kádári belpolitika által felhalmozott tőkét. A nyolcvanas években a magyar külpolitika nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a leértékelődő és az együttműködés kényszerétől, egyensúlyi problémáktól szenvedő magyar gazdaság talpon maradjon. Ennek köszönhetően Kádár és az MSZMP folytathatta védekező politikáját, halaszthatta a válságkezelést, elkerülhette a vele járó konfliktusokat. Ez a sikeres külpolitika segítette a túlélést, de nem tudta-tudhatta megakadályozni az 1986–1988 közötti belpolitikai kudarcot.” (I/538.) Földes megítélése szerint tehát a magyar külpolitika a '70-es évektől Kádár alatt sikeres volt, nem-

zetközi megítélése folyamatosan javult. A Nyugat véleménye mind pozitívabbá vált, „és ezt nem hagyhatták figyelmen kívül a szovjetek sem”, akik „belátták, hogy nekik is jobb egy stabil, a világnak tetsző magyar szocializmus, mint egy, az övékére jobban hasonlító, de politikai, gazdasági és társadalmi problémákkal küszködő változat” (I/538.).

Földes a nagy vizsgálati anyagából kiemeli a kádári külpolitika fordulatait. Ilyet érzékel 1977 után, amely esztendő az 1956 utáni korszak legsikeresebb évének tekintti. Véleménye szerint a kádári külpolitika ekkor még „úgy emelte új szintre a nyitási politikát, hogy közben nem veszítette el a birodalmi hátszág támogatását” (I/231.). Egy másik fontos fordulót mutat ki Földes 1982 táján, amikor Kádár némi joggal jelenthette ki: „Nekünk nem voltak ilyen aspirációink, de úgy alakult, hogy egy kicsit találkozó pontja lettünk a Keletnek és a Nyugatnak. Úgy érzem, hogy a világnak szüksége van egy ilyen országra.” (I/348.) A szerző szerint Kádár ekkor „elment addig a pontig, ameddig egyáltalán el akarhatott: a Kelet legnyugatibb határvonaláig.” (I/348.) Földes úgy látja, hogy 1984–85-ben a kádári külpolitika doktrínamódosuláson ment keresztül. A pártfőtitkár úgy látta, hogy a külpolitikai bezárkózás helytelen alternatíva lenne. Ő „a békés egymás mellett élést együttműködésként fogta fel, az enyhülést pedig egyetemes követelményként” (I/421.). A szerző két szellemes alfejezetet iktat ide e gondolat megvilágítására, feltárva „a külügyek belső”, és „a belügyek külső” hátterét (I/415–425).

Földes a történetet 1988-ig kíséri nyomon, amikor Kádár már meggyengült, s nem tudta maradéktalanul keresztülvinni akaratát a tavaszi pártértekezleten. A határozatból ekkor már kimaradt „a szocialista ideológia, a nem-

zetközi osztályharc, illetve a kapitalizmus elmentmondásos mivoltáról szóló tétel”. „Fegyelmet pártkatonaként sem előadói beszédét, sem zárszavát nem használta fel arra, hogy jelezze, továbbra is érvényesnek tartja a kapitalizmus elleni küzdelem kötelezettségét...” (II/533.)

A kétkötetes munka második része fontos olvasókönyve lesz nemcsak a történészeknek, de a nagyközönségnek is, s különösen jól használható lesz az egyetemi oktatásban. Az ötvennégy dokumentum között ott vannak a nagy jegyzetapparátussal ellátott jegyzőkönyvek Kádár beszélgetéseiről, tárgyalásairól Giulio Andreottival, Enrico Berlinguerrel, Leonid Brezsnyevvel, Raúl Castro Ruzzal, Nicolae Ceaușescuval, Csou En-lajjal, Alexander Dubčekkel, Indira Gandhival, Władysław Gomułkával, Mihail Gorbacsovval, Nyikita Hruscsovval, Helmut Kohllal, François Mitterand-nal, VI. Pál pápával, Helmut Schmidttel, Willi Stoph-fal, Margaret Thatcherrel, Josip Broz Titóval, Walter Ulbrichttal – hogy csak tallózzunk a legismertebb nemzetközi politikusok nevei között. Egy darab világtörténelem.

E kiváló forráskiadvány dokumentumai döntően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából kerültek elő, olykor Erdélyi Károly egykori külügyminiszter-helyettes kéziratok hagyatékából. Akad itt irat a varsói *Archiwum Akt Nowych* gyűjteményéből, de van olyan is, amelyet az *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, vagy a *Történelmi Szemle* közölt elsőként. A tárgyalások dokumentumait a szerző – példás módon – minden esetben kiegészítette valamennyi tárgyalófél nevével, a tárgyalás színhelyével, a többszertvevős tárgyalások üléselőkeinek személyével, a kiadott közlemények megjelenési helyével. Jó lett volna azonban

valamilyen formában és mértékben megismerni a beszélgetőtársak benyomásait, véleményét is a Kádárral folytatott beszélgetésekről, magáról Kádár Jánosról.

Igen hasznos csatolmánya a munkának Kádár János nemzetközi tevékenységének kronológiája is a kutatott időszakban, közel negyven oldalon át (II/731–768.).

A szerző előszavában jó olvasói megoldásként ajánlja, hogy az első kötet olvasása során az ott hivatkozott dokumentumhoz érkezve olvassuk el azt magát a második kötetben, s utána haladjunk csak tovább. Ehhez nagy segítség lett volna, ha az első kötetben világos, számmal vagy oldalszámmal megadott utalást találunk az adott dokumentum hollétére a második kötetben. A kérdéses dokumentumokat persze e nélkül is könnyen megtaláljuk a feszes kronológiai rendben haladó két kötetben, melyek között a kapcsolat jól követhető.

A monográfia elsősorban a magyar és a magyar nyelven megjelent szakmunkákra támaszkodik, nem kellő mértékben tárja fel és mutatja be a vonatkozó külföldi, különösen a nyugati-európai és az amerikai szakirodalmat (II/781–801.).

Földes György monográfiájának egyik legfőbb értéke, hogy a ma leegyszerűsítve egy tömbben látott és láttatott Kádár-korszakot szakaszaira bontja, kimutatja fordulópontjait és változatait. Úgy írja meg a Kádár-korszak külpolitikai történetét, hogy figyel a nemzetközi erőterben bekövetkezett változásokra csakúgy, mint a belpolitika és a nemzetgazdaság kanyaraira. Fontos könyv. (*Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai. I–II, Budapest: Napvilág Kiadó, 2015*)

Frank Tibor

az MTA levelező tagja

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bond Orders and Energy Components

Aki ismeri Mayer István korábbi könyveit, ideértve a BME Mérnökto vábbképző Intézet számára írt klasszikus, magyar nyelvű jegyzetét és a 2003-ban megjelent nagyívű monográfiáját (*Simple Theorems, Proofs and Derivations in Quantum Chemistry [Mathematical and Computational Chemistry]*), nem fog csodálkozni azon, hogy a jelen ismertetésben szereplő mű is hozza azt a különleges formát, amit Mayer Istvántól megszokhattunk. Ezen könyvek különlegessége ugyanis az, hogy bár meglehetősen bonyolult problémákat tárgyal bennük, minden állítás nagy didaktikai érzékkel, lépésről lépésre alá van támasztva. Nincs a sorok között elvarratlan szál, nincs bizonyítatlan állítás. Ez, ha az olvasó rendelkezik a témakör követéséhez szükséges minimális tudással, könnyen (ha nem is gyorsan) követhetővé teszi a könyv olvasását. Jellemző persze, hogy Mayer István eredeti publikációi is ugyanezzel a gondossággal íródtak – legfeljebb azok olvasása valamivel több alaptudást tételez fel.

A jelen könyv nem a kvantumkémia alapjairól szól, hanem egy olyan problémakörrel, amely egyike azon küldetéseknek, amelyek miatt a kvantumkemiát művelni érdemes. Kapuy Ede a múlt század 70-es éveiben még azt hangsúlyozta, hogy a kvantumkémia egyik ígéretes missziója olyan pontos számítások elvégzése, amelyek akár kiválthatják bizonyos kísérletek, mérések elvégzését, illetve méréssel hozzá nem férhető információt szolgáltathatnak. Ez mára – kisebb méretű molekuláris rendszerek esetében – valósággá vált. Kevesebbet léptünk előre azonban egy másik misszió: a mérések és számítások eredményeinek kvalitatív magyarázata tekintetében.

Mayer István ezt régóta folyamatosan hangsúlyozza: szakmai beszélgetésekben, tudományos előadásiban, és mindenekelőtt a szakma vezető folyóirataiban közölt számos publikációjában. Ezeket az eredményeket kötötte most csokorba ebben a könyvben.

Amikor „kvalitatív magyarázatról” beszélünk, senki se gondolja, hogy egyszerű verbális interpretációról van szó. Ellenkezőleg: a könyv cseppet sem könnyű olvasmány. Nemcsak a fent említett, részletekbe menő szakmai igényesség miatt, hanem azért is, mert Mayer István jól látja – és jól is láttatja a könyvben –, hogy a kémiai jelenségek okainak kvantumkémiai igényességű feltárása igen nehéz feladat. Sok matematikai levezetést, meggondolást igényel, ezek némelyike cseppet sem egyszerű. Hogy azért el ne riasszuk az olvasót, szögezzük le, hogy a jelen könyv követése nem igényel több háttérismeretet, mint amit a szokásos kvantumkémiai alapkursusokon el lehet sajátítani. Legfeljebb több odafigyelést, koncentrációt, a szisztematikus, lépésenként haladás képességét várja el az olvasótól.

Mit is tartalmaz ez a könyv? Rövid előszó után egy bevezető fejezet magyarázza el a könyvben bemutatott analízisek értelmét és szükségességét, tudománytörténeti példaként idézve az egész kémiában polgárjogot nyert klasszikus Hückel-elméletet. Ezután két olyan fejezet következik, amelyekben szisztematikusan össze vannak foglalva a későbbiekben gyakran visszahivatkozott alapok. Az 5. fejezet egy kulcsfontosságú koncepciót tárgyal: az effektív atompályák elméletét. Ez a koncepció – természetesen építve a korábban felhalmozott tudásra – Mayer Istvánnak egyik saját (a jelen szerző megítélése szerint kulcsfontosságú) eredménye. Azt mutatja, hogy a klasszikus, jól megszokott atompályák (s, p, d...) fizikai, kémiai tartalma sokkal

sokkal nagyobb annál, mint hogy durván közelítő számítási kiindulópontnak tartsuk őket. Az atomok a molekulákban is ezeken az atompályákon keresztül szerepelnek. Ez az eredmény azt üzeni, hogy ezeket a fogalmakat igenis jogosan alkalmazzák a kémiai jelenségek magyarázata során.

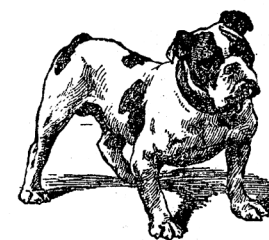
A következő fejezetekben a kötésrend és a vegyérték klasszikus fogalmai kerülnek bemutatásra a modern és elvben egzakt kvantumkémiai hullámfüggvények felhasználásával, valamint szó esik egy, az interpretációt nagyon megkönnyítő energiakomponensanalízisről. A kötésrendek elmélete természetes alkalmazást nyer például a tömegspektrumok jóslásában és interpretálásában. Az energiakomponensek kapcsán olyan kérdé-

sekre gondolhatunk például, mint egy atom energiájának változása egy molekulában az izolált atom energiájához képest vagy két atom kölcsönhatási energiája.

A könyvet néhány technikai tudnivaló függelékben történő összegyűjtésével zárja a szerző. Ez igen szerencsés ötlet, mert talán ezek megértése követelheti az olvasótól a legtöbb háttértudást. (*István Mayer: Bond Orders and Energy Components: Extracting Chemical Information from Molecular Wave Functions. Boca Raton–London–New York: CRC Press, Taylor and Francis Group, 2017*)

Surján Péter

ELTE Természettudományi Kar
Elméleti Kémia Laboratórium

FELTERJESZTÉSI FELHÍVÁS

A **NOVOFER Alapítvány** immár 29. alkalommal hirdeti meg a **Gábor Dénes-díj** felterjesztési felhívását, amely a civil szféra egyik legnevesebb műszaki alkotói elismerése ma Magyarországon. A díjjal nemcsak a hazai műszaki és természettudományi felsőoktatás képviselőit, a jelentősebb ágazatok, illetve iparágak (távközlés/információs technológiák, gépipar/járműipar, biotechnológia/gyógyszeripar, mezőgazdaság, környezetvédelem, energia- és vízgazdálkodás, közlekedés/logisztika, orvostudomány/életminőség javítása stb.) kutató- fejlesztő szakembereit kívánjuk elismerni és további alkotómunkára ösztönözni, hanem a határainkon túl élő magyar nemzetiségű, magyarul tudó szakembereket is. Az ideális jelölt olyan, jelenleg is tevékeny, új tudást létrehozó szakember (kutató, fejlesztő, feltaláló, műszaki-gazdasági vezető), aki szakterületén jelentős, az elmúlt öt évben gyakorlatban bevezetett, konkrét tudományos és/vagy műszaki-szellemi alkotást hozott létre, amelyet eredményesen hasznosít és alkalmaz; kiemelkedő tudományos, kutatás-fejlesztési tevékenységet folytat, kimagasló tudását színvonalas oktatói/nevelői tevékenysége során környezetének átadja, szakterületén

jelentős társadalmi aktivitást fejt ki; innovatív tevékenységével hozzájárul a környezeti értékek megőrzéséhez, a fenntartható fejlődéshez, illetve személyes közreműködésével megalkotta és fenntartja intézménye innovációs készségét és képességét.

A Gábor Dénes-díjat 2017 decemberében ünnepélyes keretek között, több kategóriában a Parlamentben adjuk át meghívott állami vezetők közreműködésével. A kritériumokat tartalmazó részletes felhívás és a jelentkezéshez szükséges adatlapok a <http://www.gabordenes.hu/palyazati-felhivasok> internetes címen érhetők el letölthető formátumban.

A felterjesztések leadási határideje: 2017. október 10.

Tisztelettel kérjük, hogy felhívásunkat minél szélesebb körben tegyék közzé, elősegítve ezzel a potenciálisan érintettek tájékoztatását. Ha további információkkal támogatjuk munkájukat, állunk rendelkezésükre e-mailben a barany.alapitvany@novofer.hu, illetve alapitvany@novofer.hu címeken.

Együttműködésüket köszönjük.

Dr. Gyulai József *Bárány Emese*
a kuratórium elnöke sajtómunkatárs

CONTENTS

Historical Sociology of Hungarian Social Sciences

Guest Editor: Péter Tibor Nagy

Péter Tibor Nagy: Introduction	1026
Gábor Forrai – Márta Fehér: Debate between Analytic Philosophy of Science and Empirical Sociology of Knowledge.....	1028
Viktor Karády: Contribution to the Professional Morphology of Elite Clusters in the Hungarian Social Sciences	1037
György Tverdota: Hungarian Scientists Abroad—Foreign Scientists in Hungary	1049
Éva Hideg: Paradigmatic Issues of Integral Futures Field and Its Connections with Other Social Sciences	1057
Mihály Csáki: An Outline of the History of the Research of Political Socialization in Hungary	1065
Zsuzsa B. Kádár: A Trial of Wording a Historical Narrative for 1956	1072
Kinga Pétervári: Problems of Ownership in the Indirect Steering of the Economy	1078

Study

Ildikó Bartha: Debate and Decision on the Law of Administrative Courts. Procedural Reform or Organizational Restructuring?	1084
István Hargittai: Politics in Remembrance: Memorials of Scientists in Moscow	1088
Iván Zoltán Dénes: How Do We Measure the Politics?	1098
Tibor Faragó: Saving the Ozone Layer. Shifting the Burden from a Global Environmental Problem to Another One: Its Anniversaries and Lessons	1105
Imre Vincze: Significant Decrease in the Scientific Output of the Research Institutes of the Hungarian Academy of Sciences	1114
Katalin Borbély: Situation and Activities of Nuclear Medicine in Hungary	1118
János Ugrai: Founding Academies in Central Europe in the Mid-18 th Century	1125
György Kaptay – György Csepeli: Segregation in Solutions and in Societies	1132
Ferenc Tóth: “Ex Turcia nulla redemptio” 1717 – Prince Ferenc Rákóczi II Steps into Turkish Territory	1144
József Geges – Livia Vasas: Changing Paradigm or Lagging Behind?	1155

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	1163
------------------------------------	------

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	1166
--	------

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A terjedelem ne haladja meg a 30 000 leütést (szóközőkkel együtt), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentse a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenzíók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A kéziratot.doc vagy .rtf formátumban, e-mailen vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Kérünk a cikkhez 4–6 magyar kulcsszót és az írás angol címét, valamint a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét. Külön kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Kérjük, hogy a cikkben mindig jelöljék az idézetek forrásait.

6. Idegen nyelvű idézetek esetében kérjük azok lábjegyzetben vagy zárójelben való fordítását is.

7. Kérjük, az irodalomjegyzékben adják meg az idézett cikkek DOI (Digital Object Identifier) kódját, s ha a cikkhez, könyvhöz ismernek szabad, ingyenes elérést, akkor azt is.

8. A szövegben emlegetett, hivatkozott személyek vagy intézmények teljes nevét kérjük kiírni azok első előfordulásakor.

9. Kérjük, az idegen nyelvű ábrák szövegét fordítsák le, vagy mellékeljenek egy szólistát.

10. Ha a szerző nem saját illusztrációit használja, akkor fel kell tüntetni azok forrását. A szerző dolga, hogy kiderítse a copyright tulajdonosát, és amennyiben nem szabad felhasználású, engedélyt szerezzen a közléshez.

11. Szövegközi kiemelésként *dőlt*, vagy *félkövér* formázást alkalmazunk; ritkítást, VERZÁLT,

KISKAPITÁLIST és aláhúzást nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

12. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján, bármilyen vektoros vagy pixeles formátumban; utóbbi esetben jól olvasható, finom felbontásban és min. 10×10 cm-s tényleges méretben. Kérjük, hogy ne a Word-dokumentumba ágyazottan, hanem külön küldjék őket. Készítésüknél vegyék figyelembe, hogy lapunk **nem** színes, és a tükörméret 125 mm. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

13. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén közöljük, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve) pl. (Balogh, 1957). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

14. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavel, R. J. et al. (2002): Scientific Culture. *The Educational Researcher* 31, 8, 4–14.

- Könyvek: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): *The Politics Identity*. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): *Összehasonlító pedagógia*. Books in Print, Budapest

15. Ha internetes írásra hivatkozik a szerző, ennek formája a szövegben (URL₁), (URL₂) stb., az irodalomjegyzékben URL₁: Magyar Nemzeti Bibliográfia <http://mn.b.hu/>

16. A Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát.